

*Postmoderne interpretaties
van militaire cultuurhistorie*

Postmoderne interpretaties van militaire cultuurhistorie

Historisch militaire invloed op hedendaagse ruimtelijke ordening

Johan Vos

*Begeleiding:
dr. ir. P. Ike
dr. P.D. Grootte*

Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen
Rijksuniversiteit Groningen

Omslag: Luxe appartementencomplex op het negentiende-eeuwse Fort aan het Steurgat bij Werkendam.

Weten betekent dus een verband leggen tussen de ene taal en de andere. Het herstellen van het grote, uniforme vlak van de woorden en de dingen. Dat wil zeggen, bovenop alle merktekens het secundaire discours van het commentaar in het leven roepen. Kenmerkend voor het weten is niet observatie of demonstratie, maar interpretatie.

Met commentaar op elk van de discoursen die men interpreteert eist men niet het recht om een waarheid uit te drukken; men wil alleen de mogelijkheid hebben om erover te spreken.

Michel Foucault

VOORWOORD

Het is me een waar genoegen u hier het eindproduct van mijn studie en tegelijkertijd een roerige periode te kunnen presenteren in de vorm van deze thesis. Deze thesis geldt als afsluitende proef voor de Master Environmental and Infrastructure Planning aan de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen. Een master die ik gekozen heb na het afronden van mijn HTS Verkeerskunde in Leeuwarden, waar ik met een praktische verkenning / planstudie naar een nieuwe provinciale weg ben afgestudeerd in juli 2003. Na de zomer begon ik vol frisse moed met het schakelprogramma, maar werd ondertussen gegrepen door de gezelligheid en activiteiten van de faculteitsvereniging der Ruimtelijke Wetenschappen 'Ibn Battuta'. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ik aan het eind van mijn eerste jaar reeds plaats mocht nemen in het bestuur van deze prachtige vereniging. Het bestuursjaar heeft me onder andere leren omgaan met de wetenschappelijke wereld. Juist door even wat afstand te nemen van de studie *an sich* krijg je een extra drive om verder te gaan in je master waar je voor gekozen hebt. Een master die ik als uitermate boeiend heb ervaren, maar waarin ik ook de praktijk miste. Mede daarom – en vanwege financiële redenen – ben ik halverwege mijn eerste masterjaar begonnen met een parttime baan bij Arcadis Infra, waar ik gedetacheerd heb gezeten vanuit Adapté. In diezelfde periode ben ik begonnen met het uitwerken van de eerste plannen voor deze thesis, welke een onderwerp heeft dat aansluit bij een grote hobby van me: oorlogsvoering in het algemeen en de *Wehrmacht* in het bijzonder. Juist omdat ik op de HTS me al uitgebreid – en met een mooi resultaat – verdiept had in de planning van infrastructuur, heb ik gekozen voor een onderwerp dat een kruisbestuiving is van studie en hobby: *de historisch militaire invloed op de hedendaagse ruimtelijke ordening*.

Bij het uitdenken van het theoretische kader is het postmoderne gedachtegoed bij mij van grote invloed geweest. De voorgeschreven literatuur van Healey en Allmendinger tezamen met de colleges Planning Theory 2 van prof. dr. De Roo hebben mij hier in eerste instantie in gevormd. Al inlezend in het onderwerp kwam ik de dissertatie van prof. dr. Van Assche en artikelen – en later ook de dissertatie – van dr. ir. Duineveld tegen. Hieruit heb ik veel inspiratie geput voor het theoretisch kader, waar beide heren ook inhoudelijk op gereflecteerd hebben, dank hiervoor! Een gevolg van deze benadering is echter wel dat de inhoud van deze thesis vrij ver is af komen te staan van wat er in een 'normale' thesis van een student van de master Environmental and Infrastructure Planning staat. Hoewel me dit misschien een vreemde eend in de bijt maakte, sterkte me dit juist om de ingeslagen weg ook af te maken. Dit maakte het misschien wat moeilijk te volgen voor mijn eerste begeleider, dr. ir. Ike, maar juist zijn nuchtere kritiek heeft me behouden van een al te 'zweverig' stuk. Dan was daar ook nog mijn tweede begeleider, dr. Groote, die me vanuit een cultureel geografisch perspectief een aantal nuttige 'tips and tricks' heeft aangedragen die dit voor mij nieuwe onderwerp beter te begrijpen hebben gemaakt. Beide heren wil ik dan ook hartelijk bedanken voor hun input!

Het beschrijven van de case studies was een mooi werk, maar heeft er ook toe geleid dat deze thesis een pittige omvang gekregen heeft. Voor het schrijven van de case over het *Verteidigungsbereich Vlissingen* had ik zelf redelijk veel kennis in huis, maar voor de *Oude Hollandse Waterlinie* heb ik me volledig moeten inlezen en heb daarbij de steun gehad van de heren Smolders en Mulder van Arcadis Ruimte & Milieu welke ten tijde van het schrijven van deze thesis bezig waren met de Agenda voor de Oude Hollandse Waterlinie. Mijn dank gaat ook naar hen uit! Dankzij hen ook ben ik in contact gekomen met dhr. Blijdenstijn van de provincie Utrecht met wie ik een prettig interview gehouden heb. Via Gerke Veenboer ben ik in contact gekomen met mevr. Sens, daar wil ik hem ook voor bedanken! Met mevr. Sens van de provincie Zeeland en dhr. Heijkoop van de

Stichting Bunkerbehoud heb ik ook prettige interviews mogen houden. Als laatste interview was daar een bezoek aan de Stichting Menno van Coehoorn waar ik een constructief gesprek gehad heb met dhr. De Kruijf. Alle geïnterviewden wil ik hartelijk bedanken voor hun tijd en de mij geboden inzichten! Ook ben ik iedereen dankbaar die tijd voor me heeft gemaakt tijdens mijn veldwerk, met plezier denk ik bijvoorbeeld terug aan het kopje koffie met zelfgemaakte koek in de tuin van de 'Pyramidehoeve' in Vlissingen!

In het bijzonder wil ik mijn bestuursgenootjes van het 44ste bestuur van Ibn Battuta bedanken. De fantastische band die we hebben opgebouwd in ons bestuursjaar leeft nog steeds voort. En hoewel ik ze vaak lastig gevallen heb met mijn theoretische gepraat over postmodernisme, bleven ze enthousiast. Billie, Marjolein, Jessica, Lous en met name Jochem met wie ik veel mooie filosofisch wetenschappelijke gesprekken heb mogen voeren: hulde, hulde, hulde!

Maar zonder de steun en toeverlaat van mijn ouders had ik deze studie én deze thesis nooit kunnen afronden. Hoewel het vaak te hoog gegrepen voor hen was, deed het me deugd dat ze constant nieuwsgierig bleven en wilden leren waar ik nou zo enthousiast over was, en er dan ook op reflecteerden en me hierin bleven steunen. Hendrik-Jan en Adri, zonder jullie zou ik niet zijn wie ik nu ben!

Johan Vos

Groningen, augustus 2007

SAMENVATTING

Vanaf eind jaren '90 van de twintigste eeuw is er een groeiende interesse in militaire cultuurhistorie. Echter, niet iedereen vindt historisch militaire werken per definitie cultuurhistorie. Iedereen geeft een andere, sociaal geconstrueerde, betekenis aan deze historisch militaire werken. Dat levert een pluriform spectrum aan betekenissen die aan deze objecten en structuren gegeven wordt. Dit sluit aan bij de postmoderne gedachte dat er niet één waarheid bestaat, maar een veelvoud aan overlappende en relatieve constructies van de realiteit. Om deze constructies van de realiteit te kunnen doorgronden wordt in deze thesis gebruik gemaakt van een identiteitsconstructie die laat zien dat drie contexten van invloed zijn op de constructie van iemands identiteit, te weten de beelden van historie, de beleving van plaats en de culturen waarin ze leven. Vanuit deze contexten zal de fysieke realiteit dus geïnterpreteerd worden tot een persoonlijke, geconstrueerde werkelijkheid. Deze contexten zijn dus ook belangrijk bij het plannen van de ruimtelijke orde en worden dus gebruikt bij het vormen van een postmoderne planningsarena, waarmee er dus rekening wordt gehouden met het pluriforme spectrum aan betekenissen dat gegeven wordt aan historisch militaire werken. Door verder het begrip macht toe te voegen aan de planningsarena die is opgebouwd uit de contexten historie, plaats en cultuur wordt duidelijk dat de verhoudingen binnen deze planningsarena geen constante zijn. Ook kan het begrip cultuur gedeeltelijk vervangen worden door het begrip discours, dat staat voor een bepaalde groep mensen die op een bepaald tijdstip eenzelfde interpretatie heeft van een onderdeel in de fysieke realiteit. Een korte analyse van het huidige beleid ten opzichte van (militaire) cultuurhistorie laat zien dat het vooral draait om het proces van overlap tussen verleden en ruimtelijke ordening, tussen de contexten historie en plaats dus. De derde context, cultuur, is dus – gezien vanuit de eerder geschetste postmoderne planningsarena – van invloed op dit proces en wel via verschillende discoursen die hun invloed uitoefenen op verschillende plaatsen in het proces en daarbij een verschillende, onderlinge machtswerking hebben.

Vanuit de drie contexten historie, plaats en cultuur zijn er twee praktijkvoorbeelden beschreven. Het *Verdedigingsgebied Vlissingen* is een door de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog gebouwde verdediging in en vooral rond Vlissingen, een stad die door de eeuwen heen haar militair strategische waarde heeft bewezen aan de monding van de Westerschelde en 'tegenover' Londen. Van met name het Landfront, het deel van Vlissingen moest beschermen voor Geallieerde aanvallen over land, is heden ten dage nog veel te zien. De tankgracht met bijbehorende flankerende bunkers, piramide-achtige tankobstakels en een heuse tankmuur zijn niet te missen in het landschap. Hoewel er vanuit de Provincie Zeeland op cultuurhistorisch terrein actief beleid gevoerd wordt voor het behoud van dit unieke stukje Atlantikwall, vormen provinciale plannen voor een containerhaven een serieuze bedreiging voor een deel van het Landfront. De actieve Stichting Bunkerbehoud daarentegen zet zich actief in voor het behoud van alle Duitse objecten en structuren in Zeeland en is daarmee een actieve speler in de militair cultuurhistorische planningsarena. De algemene beleving van de objecten van het Verdedigingsgebied Vlissingen is met het verschijnen van publicaties van onder andere de Stichting Bunkerbehoud sinds de jaren '80 van de twintigste eeuw langzamerhand positiever geworden. Veel verder terug in de geschiedenis werd er in het rampjaar 1672 voor het eerst een *waterlinie* in werking gesteld. Deze is nu bekend als de *Oude Hollandse Waterlinie*. Grote delen van laaggelegen land op een lijn van Muiden, langs Woerden naar de Biesbosch werden onder water gezet en op de zwakke plekken versterkt door tijdelijke schansen. De verschillende vestingsteden vormden strategische punten in de verdediging van Holland. Nadat de waterlinie haar vruchten had afgeworpen en de Fransen tot staan had

weten te brengen werd de waterlinie in een meer definitieve vorm verbeterd en uitgebreid met militaire werken, tot dat in 1815 de Nieuwe Hollandse Waterlinie in gebruik werd genomen. Vandaag de dag is er weinig meer te zien van de Oude Hollandse Waterlinie, buiten de vestingsteden en werken die ook in de Nieuwe Hollandse Waterlinie een rol hebben gespeeld. Maar dat sluit ook aan bij de gedachte van een waterlinie, deze hoort in vreedstijd niet te zien te zijn, maar klaar te liggen voor gebruik bij vijandelijke aanvallen. Hoewel er voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie al veel beleid is geschreven ten behoud, is er nog weinig aandacht voor de Oude Hollandse Waterlinie. Waar er geen overlap is met de Nieuwe Hollandse Waterlinie, is deze dan ook vaak niet terug te vinden in gemeentelijke structuurplannen. In de opkomende interesse voor de militaire cultuurhistorie zag de Stichting Groene Hart echter een nieuwe kans om het door hun zo geliefde groene hart een nieuwe manier van bescherming te voorzien. In het kader van de Nota Belvedere is er een zogenaamde Agenda voor de Oude Hollandse Waterlinie geschreven, waarin uiteengezet wordt op welke manieren deze waterlinie beschermd en geaccentueerd kan worden.

Uit de *analyse* van deze praktijkvoorbeelden is gebleken dat het nuttig is de contexten historie en plaats in de realiteit te plaatsen en de interpretaties hiervan door de discourses in de werkelijkheid, bij de culturen. Binnen deze culturen liggen namelijk de kaders waarbinnen de realiteit geïnterpreteerd wordt. Daarnaast zijn de interpretaties van de realiteit door andere culturen ook van invloed op de eigen cultuur. Hierdoor is inzichtelijk gemaakt dat een werkelijkheid een afgeleide is van de realiteit, de eigen cultuur en andere culturen. De culturen die een rol spelen in de militaire cultuurhistorische planningsarena zijn vervolgens in twee verschillende discourstypen verdeeld die elk een discursief spectrum hebben dat aangeeft op welke manier het discours zich bezig houdt met militaire cultuurhistorie. De conclusie is dat professionele overheidsdiscourses die actief beleid voeren voor het behoud van militaire cultuurhistorie een belangrijke rol spelen, en dat deze wordt aangevuld en versterkt door opkomende discourses die zich op vrijwillige basis met deze militaire cultuurhistorie bezig houden. Deze vrijwillige discourses kunnen zelfs zo machtig zijn dat ze professionele discourses die militaire cultuurhistorie als ondergeschikt belang zien, deze op een succesvolle manier kunnen laten bijdraaien ten behoeve van het behoud van historisch militaire werken en structuren. Als een overheidsorgaan zich wil inzetten voor het behoud van historisch militaire werken, bied het contextueel raamwerk van historie, plaats en cultuur een goed selectie criterium om te bepalen welke actoren er een positieve rol kunnen gaan spelen in de militair cultuurhistorische planningsarena, en om de negatief ingestelde actoren te doorgronden en een meer positieve insteek te geven doormiddel van wilsvorming.

SUMMARY

In the late nineties military cultural history came into focus. However, since everyone perceives historical military objects in a different way, it is hard to define what exactly military cultural history is. This leaves us with a multiform spectrum of meanings given to these objects. This complies with the post-modern idea that there does not exist one truth, but that there are multiple overlapping constructions of the physical reality. In order to understand these constructions, this thesis uses an identity construction that shows that there are three contexts of influence on these constructions: image of history, perception of place and culture. Through these contexts the physical reality is being interpreted into a personal, constructed reality. When planning the physical reality, planners should be aware of these constructed realities that are being given to historical military objects. The identity construction could therefore very well be used as a sort of planning arena. However, the element of power should be added to the arena, in order to have a good reflection of the planning world. Second, the context of culture can be replaced by the term discourse, which represents a group of people, who have the same interpretation of a piece of physical reality at the same time. A short analysis of the current policy concerned with cultural history reveals the importance of the process of overlap between history and spatial planning, being the contexts of history and place in the planning arena. Now it becomes clear that different discourses (cultures) are of influence on this process. Since the different discourses have a focus on different parts of the overlapping process they have mutual power relations.

Two case studies have been analysed using the contexts of history, place and culture. The first one concerns the *Verdedigingsgebied Vlissingen*, which is a part of the Atlantikwall built by the Germans in the Second World War to protect the strategic town of Flushing. Today, especially the part protecting Flushing from attacks over land is still very visible. The tank ditches, bunkers and other concrete obstacles cannot be overlooked and are protected by active policy of the province of Zeeland. A modern day attack can be expected by other provincial plans concerning a container terminal. A foundation concerning the preservation of German military objects has become an active player in the planning arena on military cultural history. Nowadays the 'Verdedigingsgebied' is protected by words instead of sticks and stones¹. Especially with the appearance of several publications from this foundation the general perception of these objects has become more positive in the last three decades. Further back in history in 1672 the first waterline was rushed into operation. This line is now known as the *Old Dutch Waterline*. Large portions of low-lying countryside were put under water and temporary redoubts and fortes cities strengthened weak points. After the French were defeated, work began on the improvement and refinements of this defensive line until in 1815 the 'New Dutch Waterline' was put into service. Today there is little to be seen that remembers of the 'Old Dutch Waterline', except for the objects that were used in the 'New Dutch Waterline' as well. But a waterline should not be seen in peacetime, so this fits its historical purpose. Although a lot of policy is created around the preservation of the 'New Dutch Waterline', not much attention is being paid to its predecessor. But with the growing attention to military cultural history, a foundation concerned with the preservation of a green core in the urbanised western part of The Netherlands saw a new possibility to pursue this goal, since a lot of the fields that were put under water lie in this region. An agenda on the conservation and highlighting the 'Old Dutch Waterline' has been published in 2007 as a result of this.

¹ *Sticks and stones can break your bones, but words can never hurt you.*

In the *analysis* of these case studies it has become clear that it pays of to put the contexts of history and place in the physical reality and the context of culture in the constructed reality. That is because the interpretations on history and place are made within cultures. Besides that, other cultures have an influence as well on how the physical reality is being interpreted by connected cultures. Therefore the constructed reality can be seen as a derivative of the physical reality, its own culture and other cultures. These cultures can be divided into two types of discourses that play a role in the planning arena on military cultural history. Both discourse types have a spectrum on their relation to historical military objects. The professional discourses that have active policy on the conservation of these objects play an important role, and are reinforced in their role by voluntary discourses that pursue conservation as well. These voluntary discourses can even pursue professional discourses that think of military cultural history to be useless in spatial planning, to reconsider this standpoint. If a government body wishes to preserve historical military objects, the contextual arena offers some good selection criteria to see which stakeholders can play a positive role within the planning arena, and even gain more insight in the stakeholders that have a negative attitude towards preservation and turn them more positive.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	1
Samenvatting	3
Summary	5
1 Nieuwsgierigheid naar militaire historie	11
1.1 Onderzoek naar constructies	12
1.2 Doel- en vraagstelling	13
1.3 Opzet en methodologie	14
DEEL 1 – THEORIE	15
2 Oud-militaire constructies in een postmoderne samenleving	17
2.1 Het ontstaan van postmodernisme	17
2.2 Neomodern plannen	19
2.2.1 <i>Cultuur</i>	20
2.2.2 <i>Historie</i>	21
2.2.3 <i>Plaats</i>	22
2.2.4 <i>Macht</i>	23
2.2.5 <i>Een contextueel raamwerk</i>	24
2.3 Cultuurhistorie	25
2.4 Discours	27
2.5 Beleid	28
2.6 Synthese	31
2.6.1 <i>Proces</i>	31
2.6.2 <i>Proces in context</i>	32
2.6.3 <i>Communicatie</i>	33
2.6.4 <i>Hypothese</i>	34

DEEL 2 – EMPIRIE**35**

3	Verdedigingsbereik Vlissingen	37
3.1	Historie	37
3.1.1	<i>Periode voor 1940</i>	37
3.1.2	<i>Tweede Wereldoorlog</i>	39
3.1.3	<i>Periode na 1945</i>	41
3.2	Plaats	42
3.2.1	<i>Fysieke verschijning Landfront</i>	42
3.2.2	<i>Fysieke verschijning Seefront</i>	44
3.2.3	<i>Fysieke verschijning Kernwerk</i>	46
3.2.4	<i>Fysieke verschijning overige objecten</i>	46
3.2.5	<i>Landschap</i>	48
3.2.6	<i>Beleving</i>	48
3.3	Cultuur en beleid	49
3.3.1	<i>Provincie Zeeland</i>	49
3.3.2	<i>Gemeente Vlissingen</i>	51
3.3.3	<i>Gemeente Middelburg</i>	52
3.3.4	<i>Gemeente Veere</i>	52
3.3.5	<i>Waterschap Zeeuwse Eilanden</i>	53
3.3.6	<i>Het Rijk</i>	53
3.3.7	<i>Stichting Bunkerbehoud</i>	54
3.3.8	<i>Stichting Menno van Coehoorn</i>	55
3.4	Cultuurhistorie	55
3.4.1	<i>Kaartmateriaal</i>	56
4	Oude Hollandse Waterlinie	63
4.1	Historie	63
4.1.1	<i>Periode voor 1672</i>	63
4.1.2	<i>1672 – 1815</i>	65
4.1.3	<i>Periode na 1815</i>	68
4.2	Plaats	69
4.2.1	<i>Fysieke verschijning 1^e kom</i>	70
4.2.2	<i>Fysieke verschijning 2^e kom</i>	71
4.2.3	<i>Fysieke verschijning 3^e kom</i>	73
4.2.4	<i>Fysieke verschijning 4^e kom</i>	74
4.2.5	<i>Fysieke verschijning 5^e kom</i>	76
4.2.6	<i>Landschap</i>	80
4.2.7	<i>Beleving</i>	81
4.3	Cultuur en beleid	82
4.3.1	<i>Provincie Noord-Holland</i>	82
4.3.2	<i>Provincie Utrecht</i>	84
4.3.3	<i>Provincie Zuid-Holland</i>	87
4.3.4	<i>Provincie Gelderland</i>	91
4.3.5	<i>Provincie Noord-Brabant</i>	93
4.3.6	<i>Waterschappen</i>	93
4.3.7	<i>Het Rijk</i>	94
4.3.8	<i>Stichting Groene Hart</i>	95
4.3.9	<i>Stichting Menno van Coehoorn</i>	97
4.4	Cultuurhistorie	97
4.4.1	<i>Kaartmateriaal</i>	97

DEEL 3 – ANALYSE	103
5 Contextuele interpretaties	105
5.1 Interpretatie van historie	105
5.2 Interpretatie van plaats	106
5.3 Interpretatie van cultuur	108
5.4 Interpretatie van macht	109
5.5 Contextuele conclusies	110
6 Discursieve interpretaties	113
6.1 Cultuurhistories	113
6.2 Discoursen	114
6.3 Machtsrelaties	116
6.4 Discursieve conclusies	117
7 Conclusies en aanbevelingen	119
7.1 Conclusies	119
7.2 Aanbevelingen	120
Verklarende militaire woordenlijst	123
Bibliografie	127
<i>Internet</i>	133
<i>Interviews</i>	135
<i>Bezochte bijeenkomsten</i>	135
<i>Veldwerk</i>	135

1 NIEUWSGIERIGHEID NAAR MILITAIRE HISTORIE

“Er is een groeiende aandacht voor militair erfgoed.” Zo begon het seminar van het Belvedere Onderwijsnetwerk over onroerend militair erfgoed op 9 maart 2007. Deze constatering wordt gekoppeld aan de groeiende aandacht voor de Tweede Wereldoorlog. Met name in Frankrijk en België is deze aandacht ‘booming’, al ligt de aandacht bij de Belgen vooral op de Eerste Wereldoorlog. De slag- en erevelden rond Ieper bijvoorbeeld hebben een bijna mythische uitstraling gekregen. En de toeristen in Frankrijk gaan tegenwoordig niet meer voor de landelijke *bocage* naar Normandië, nee, ze willen het verhaal van de invasie in 1944 beleven. De vele musea en monumenten die daar de afgelopen twee decades gebouwd zijn zorgen ervoor dat, zelfs als je een onwetende toerist bent, het landschap je bijna vertelt dat hier West Europa bevrijd werd van de Duitse onderdrukking (Kolen, 2007).

Deze aandacht voor militair erfgoed, al is het in gematigde wijze, overgewaaid naar Nederland. Na het uitkomen van de Nota Belvedere in 1999 was er ook in planologisch Nederland geen ontkomen meer aan: er moet aandacht worden gegeven aan de militaire cultuurhistorie. Het Panorama Krayenhoff dat in 2004 is uitgegeven als perspectief op de planologische inpassing van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (Luiten e.a., 2004) is hiervan het meest duidelijke voorbeeld. Overal langs de Nieuwe Hollandse Waterlinie worden in het kader van dit panorama forten en vestingsteden gerenoveerd. Met als gevolg dat bijvoorbeeld mensen die in het weekend wel eens over de Vecht varen, en de werkzaamheden aan Fort Uitermeer vanuit hun boot aanschouwen, op een ander moment het fort eens van dichtbij gaan bekijken. Hierop vragen ze zich af naar wat voor een object ze hier kijken: nieuwsgierigheid naar militaire historie is geboren.

In het jaar van de vestingwerken (2004) verscheen naast het hiervoor aangehaalde Panorama Krayenhoff ook een publicatie van VROM met de titel ‘Postmilitaire landschappen’ waarin alle nog herkenbare linies en stellingen in Nederland worden geïnventariseerd als onderdeel van het Onderzoeks Bestedings Plan 2002 / 2003 van het Directoraat Generaal Ruimte. Het geeft daarmee een overzicht van maar liefst 46 geïnventariseerde linies en stellingen die vaak ook nog eens op te delen zijn in significante onderdelen. Op de overzichtskaart wordt een beeld van ‘Nederland Linieland’ geschapen. De toevoeging 2.0 laat zien dat het een proces is dat nog niet afgerond is, maar nog wordt voortgezet in bijvoorbeeld een 3.0 (VROM, 2004a). Ook in 2004 verscheen een publicatie van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg met de ondertitel ‘verdedigingslinies als militair erfgoed’ waarin onder andere vragen als ‘wat wordt ermee gedaan in de huidige tijd?’ en ‘hoe worden zij beleefd en welke plannen bestaan ervoor?’ worden beantwoord (Kleijn, 2004).

De interesse in militaire cultuurhistorie is dus gekweekt. Nu is het aan de ontwerpers en planologen om er daadwerkelijk iets mee te doen. Zijn de ingenieurs daarmee weer terug bij af? Het eerste ingenieursonderwijs in Nederland bestond immers uit een opleiding tot vestingbouwer (Makkink, 2006). Dat lijkt niet de bedoeling. Het gaat er eerder om dat planologen en ontwerpers de nieuwsgierigheid in de door de eerste ingenieurs gebouwde objecten begrijpen en kunnen vertalen naar de plannen en ontwerpen voor de toekomst.

In de volgende paragraaf wordt allereerst ingegaan op de beleving van cultuurhistorie, waarna er wordt ingegaan op een postmoderne benadering van de planologie.

1.1 Onderzoek naar constructies

Dezelfde mensen die over de Vecht voeren in de voorgaande paragraaf hadden ook helemaal geen interesse kunnen hebben in het opengraven van Fort Uitermeer. Hun reactie had ook kunnen zijn: *“Waarom wordt die lelijke, ronde constructie van metselwerk zo zichtbaar gemaakt, het verpest de landelijke sfeer helemaal!”*

De manier waarop wordt bepaald of deze mensen Fort Uitermeer als waardevol waarderen of als lelijk bestempelen, hangt samen met de prikkels die het brein bereiken (wat waargenomen wordt) en hoe het brein hier vervolgens mee omgaat (wat er van gevonden wordt). Cultuurhistorie is dus een kwestie van beleving door mensen, die wordt gevormd door de betekenissen die men aan de realiteit geeft. Deze betekenissen worden geconstrueerd door de manier waarop men is opgegroeid, in welke cultuur men leeft, welke sociale interacties er zijn (Groot, e.a., 2004). De beleving van, in dit geval, Fort Uitermeer hangt dus samen hoe de betekenis van het fort door de mensen die op de Vecht varen wordt geconstrueerd. Groot e.a. (2004, p.27-28) verwoorden dit als volgt:

“Dit betekent dat wat mensen waarnemen, wat ze ‘waar’ vinden en van waarde achten, geconstrueerd wordt in een zogenaamd discours. Een discours is in beginsel niets anders dan een manier van spreken. Het is een beeld van de realiteit dat sommige elementen daarin doet oplichten en andere onzichtbaar laat. Een discours wordt geproduceerd in een sociale interactie en wordt gereguleerd door tal van sociale, institutionele processen, procedures, machten en krachten. In een cultuur bestaan meerdere discourses naast elkaar, die veranderen, kunnen samensmelten en op elkaar reageren. Niet alle mensen in een cultuur delen dezelfde discourses.”

Het is dus belangrijk te weten hoe mensen militaire cultuurhistorie construeren om hiermee als planoloog je voordeel te doen.

Een *postmodern perspectief* kan hierin behulpzaam zijn. Postmodernisten verwerpen namelijk het idee dat er één enkel concept (maakt niet uit hoe perfect) van toepassing zou kunnen zijn in alle contexten. In plaats van het erkennen van een soort objectieve waarheid, zien postmodernisten de wereld als een fenomeen dat is opgebouwd uit overlappende en relatieve constructies van de realiteit, die zijn gecreëerd door mensen in afzonderlijke contexten waardoor er afzonderlijke betekenissen aan gegeven worden (Berger, 2005). Door te proberen te doorgronden wat deze overlappende en relatieve constructies inhouden, krijgen de planoloog en ontwerper een beter begrip van de wereld die de hij of zij probeert te plannen.

Het begrip postmodern is echter, net als het begrip modern, een containerbegrip. Het is vaag en wordt verschillend geïnterpreteerd en gewaardeerd. Er zijn vele beschrijvingen van het begrip door evenzovele schrijvers en disciplines. Eén kenmerk, dat ook voor de ruimtelijke ordening relevant is, komt echter in de meeste omschrijvingen naar voren: pluriformiteit. Dit begrip wordt echter (uiteraard) ook weer verschillend geïnterpreteerd, maar het is wel het belangrijkste uitgangspunt voor een postmoderne benadering (Haas, 2006). Haas (2006) vervolgt met het vergelijken van moderne en postmoderne planologie. Hij vergelijkt de moderne planologie met een vorm van openbaar bestuur die gekenmerkt wordt als *government* en de postmoderne planologie met het begrip *governance*². Hierop stelt hij dat moderne planning veronderstelt dat het mogelijk is om door middel van planning doelstellingen te realiseren en dat binnen het postmoderne deze verhalen niet meer geloofd worden. Hij licht dit als volgt toe: *“Dit ongelooft heeft niet alleen betrekking op de beperkingen waar iedere interventie nou eenmaal tegenaan loopt en die in de postmoderne samenleving mogelijk groter zijn geworden, maar gaat verder en twijfelt aan een verband tussen interventie en effect überhaupt. Postmoderne planningscondities dwingen dan ook tot bescheidenheid en respect voor het niet-planbare, wat ook gevolgen heeft voor de houding en competenties van de planner”* (Haas, 2006, p.28).

Op het moment dat de planoloog gaat plannen, de ruimte gaat invullen, ontkomt hij er niet aan een modern, technisch rationeel jasje aan te trekken. De plannen die hij maakt zijn immers gebaseerd

² Zie ook Healey (1997) voor het onderscheid tussen *government* en *governance*.

op een selectie van sociale constructies (en veelal de constructie van de planoloog zelf). Deze sociale constructies liggen ten grondslag aan de plannen die hij maakt voor de uiteindelijke fysieke constructie.

De belangrijkste les vanuit het postmoderne perspectief voor de planner, is de les over de pluriformiteit mee te nemen naar het 'moderne' plan. In deze thesis wordt een dit dan ook geen modernisme meer genoemd, maar *neomodernisme*; een nieuwe vorm van modernisme waarin de lessen van het postmodernisme zijn meegenomen en worden toegepast in het plan dat naar de echte, fysieke constructie leidt. Hoewel de term neomodernisme uit de hoek van de kunst en architectuur komt (Grauer, 1982) biedt het ook in de planologie een goede verbinding voor *postmoderne condities in een modern plan*. Deze gedachte sluit aan bij de twee werelden (maatschappelijke processen) die De Roo en Voogd (2004, p.69) omschrijven waarin de planoloog zich begeeft: *"Enerzijds is er een wereld [...] waarin vooral gelet wordt op de 'haalbaarheid' (de politiek-bestuurlijke en maatschappelijke haalbaarheid) van planning en van plannen, en anderzijds een wereld van ambtenaren, juristen en technici die zich primair bezighouden met het ontwikkelen, onderbouwen en uitvoeren van planningsprocessen (denkwerk- en organisatieprocessen), waarin vooral gelet wordt op de uitvoerbaarheid, doeltreffendheid en doelmatigheid."* In de eerste wereld is er dus aandacht voor de pluriformiteit van processen, waarvoor een postmodern perspectief nuttig is en in de tweede wereld draait het om de technische invulling van de plannen, waarbij een moderne benadering nuttig is. Het neomodern perspectief poogt een koppeling tussen beide werelden te vormen, wat aansluit op de conclusie van De Roo en Voogd (2004, p. 89) dat *"de planoloog zich goed bewust zal moeten zijn van de karakteristieken van de maatschappelijke vraagstukken waarvoor zijn of haar expertise wordt aangesproken, om de juiste rol of de juiste mix van rollen die hij of zij zal moeten spelen."*

Nu dit neomodern perspectief vormgegeven is wordt in de volgende paragraaf de doel- en vraagstelling aan de hand van dit perspectief vormgegeven.

1.2 Doel- en vraagstelling

Deze thesis wil een inzicht geven in het hoe en waarom van de historisch militaire invloed op de hedendaagse ruimtelijke ordening, maar wil daarbij duidelijk niet de pretentie hebben om de waarheid te presenteren. Volgens Foucault (2006) draait het bij het weten namelijk om *interpretatie*, niet om het vinden van dé waarheid. Door dit inzicht te bieden kan een planoloog beter rekening houden met de verschillende sociale constructies in het planproces en deze ook herkennen. De moderne planner zet als het ware een postmoderne bril op, waardoor hij de pluriformiteit in de planningsarena herkent. Dit is in essentie de in de vorige paragraaf omschreven neomodern aanpak. Juist omdat er in de planologische wereld afdoende ervaring en middelen zijn voor de moderne aanpak, gaat deze thesis meer in op het postmoderne perspectief. De hoofdvraag van deze thesis luidt dan ook als volgt:

Op welke wijze wordt de hedendaagse ruimtelijke ordening beïnvloed door historisch militaire werken, welke maatschappelijke processen liggen daar, vanuit postmodern perspectief, aan ten grondslag en hoe gaan de stakeholders daar mee om?

Achterliggend doel is antwoord te geven op de volgende deelvragen:

- Hoe werken die maatschappelijke processen in relatie tot militaire cultuurhistorie en werken ze samen?
- Welke militaire historie is van invloed op de ruimtelijke ordening?
- Welke stakeholders (discoursen) zijn actief in de *militair cultuurhistorische planningsarena* en welk beleid wordt hierbinnen gevoerd?

1.3 Opzet en methodologie

Deze thesis is opgebouwd uit drie delen. In het theoretische deel wordt ingegaan op een contextuele benadering op de planning van de toekomstige ruimte. De verschillende contexten worden verkend en in een theoretisch raamwerk geplaatst. In het tweede deel worden door middel van dit raamwerk twee casestudies beschouwd, waarna er in het derde deel een analyse van de theorie aan de hand van de empirie wordt uitgevoerd.

De *theorie* bouwt op de postmoderne opvatting dat iedereen zijn eigen constructie van de werkelijkheid heeft. Hoewel dit voor een planoloog behoorlijk paradoxaal lijkt – planologen maken immers één werkelijkheid voor iedereen – is het individu het uitgangspunt voor de benadering van de verschillende contexten die, vanuit neomodern normatief perspectief, van invloed zouden moeten zijn op de planning. Hierbij worden veel verschillende theorieën gebruikt, om onder andere de verschillende contexten te doorgronden. Zoals Foucault (als grondlegger van het begrip discours) zijn boeken als gereedschapskistjes beschouwde (Eribon, 1989), zo worden in deze thesis de verschillende theoretische perspectieven als gereedschap beschouwd om uiteindelijk een theoretisch raamwerk in elkaar te sleutelen.

Voor het *empirische gedeelte* zijn twee casestudies opgezet. Er is gekozen voor casestudies omdat een belangrijk principe van casestudies het onderzoeken van “multiple realities” is, “de verschillende en soms tegengestelde opvattingen van (categorieën van) betrokkenen op, en de interpretaties die zij geven aan de gebeurtenissen” (Swanborn, 1996, p.25) kunnen hiermee goed worden blootgelegd..

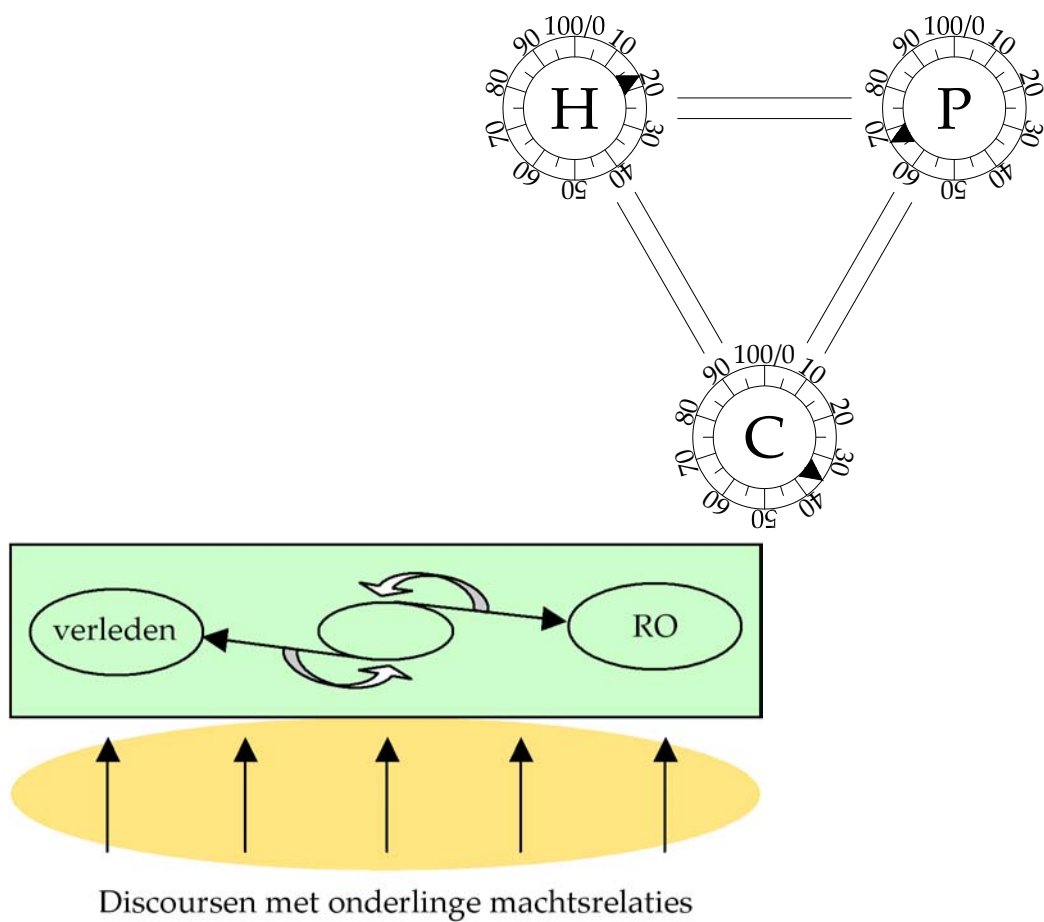
Eerst wordt het zogenaamde *Verteidigungsbereich Vlissingen* beschouwd. Deze Duitse verdedigingswerken liggen nog vers in het geheugen en zijn nog duidelijk aanwezig in het landschap. Daarna wordt de *Oude Hollandse Waterlinie* beschreven. Hoewel deze waterlinie moeilijk terug te vinden is in het landschap en het geheugen, is het wel de moeder aller waterlinies en van Nederlandse origine.

Voor deze casestudies is een ‘archeologische’ methode aangehouden. Dit houdt in dat er onderzoek is gedaan naar bronnen. Door deze bronnen als het ware ‘af te graven’, wordt blootgelegd in welke discursieve praktijk ze zijn ontstaan en welke onderlinge samenhang er is (Bersselaar, 2003; Foucault, 2006)³. Hiervoor zijn tekst- en beleidsanalyses uitgevoerd, interviews gehouden en is er veldwerk gedaan.

Deel drie *analyseert* de bronnen die in het empirische deel archeologisch zijn blootgelegd. Hierna wordt de koppeling tussen theorie en empirie geëvalueerd en worden er handvaten voor de praktijk meegegeven. Swanborn (1996) spreekt van het generaliseren naar een breder domein.

³ Hierbij moet wel in de gaten gehouden worden dat bronnen vanuit drie contexten te interpreteren zijn. Die van de schrijver, die van degene die de bronnen leest (de schrijver van deze thesis dus) en in de context van bron zelf (de woorden zijn te interpreteren aan de hand van de woorden waartussen ze staan) (Foucault, 2006). Een bron *is* dus niet een vaststaand gegeven, maar *wordt* een bron op het moment dat hij vanuit een bepaalde context geïnterpreteerd wordt.

DEEL 1 – THEORIE

2 OUD-MILITAIRE CONSTRUCTIES IN EEN POSTMODERNE SAMENLEVING

Dit hoofdstuk is de theoretische onderbouwing van deze thesis. Vanuit het in hoofdstuk 1 geïntroduceerde neomodernistische perspectief zal uiteengezet worden hoe en waarom historisch militaire verdedigingslijnen een belangrijk onderdeel van de samenleving vormen, en nu nog in de ruimtelijke ordening terug komen. De eerste stap die genomen wordt is de vorming van een contextueel kader voor de planningsarena aan de hand van een identiteitsconstructie. Aanvullende theorie over cultuurhistorie, discours en een bespreking van het actuele (vigerende) beleid zal leiden tot een conceptueel raamwerk waaraan de twee casestudies getoetst zullen worden.

2.1 Het ontstaan van postmodernisme

Na de Tweede Wereldoorlog ontstond er een nieuwe filosofische stroming als reactie op het modernisme; het postmodernisme. Het duurde echter nog tot de jaren '80 voordat zij echt voet aan de grond kreeg in de planningswereld en ook de filosofische basis van deze thesis ligt in het postmodernisme. Om een goed beeld van haar ontstaansgeschiedenis te krijgen wordt eerst de *Verlichting* toegelicht.

Na de middeleeuwen ontstond een beweging in de Westerse wereld die uitging van de ratio (de rede, het verstand). Kerkelijke en monarchische waarheden werden opzij gezet. Wetenschappelijke kennis, empirische bevindingen en handelen in de wereld om haar te verbeteren werden benadrukt. Het centrale idee was vrijheid door kennis. Het recht van het individu, om zichzelf te kunnen ontwikkelen in vrijheid, werd benadrukt. Uit deze vrijheden volgde de Industriële Revolutie en democratie, welke onder de moderne stroming vallen (Healey, 1997; Allmendinger, 2002).

Het *modernisme* is gestoeld op de ideeën van de Verlichting. De complexiteit van politieke en economische processen leidde tot een interesse in het *managen* van sociaal-ruimtelijke relaties in landen en steden. Wetenschappelijke kennis kon problemen definiëren en toekomstige oplossingen voorspellen. Deze instrumentele rationaliteit legde de nadruk op de *middelen* waarmee de verwezenlijking van *bepaalde doelen*⁴ gestalte kon krijgen (Healey, 1997).

Moderne planners gaan uit van het bestaan van een argumentatieve rationaliteit. Het centrale idee hierbij is een machtsvrije afweging van rationele argumenten en absolute feiten. De moderne planner gaat er hierbij van uit dat hij de (rationele) kennis in huis heeft om een goed plan(proces) vorm te geven. Dit alles leidt tot een geloof in de 'maakbare stad' (de tuinstad geldt als één van de eerste projecten van planners (Campbell & Fainstein, 1996)) door het gebruik van instrumenten (bureaucratie) en modellen (Duineveld e.a. 2005; Allmendinger, 2002).

Het modernistische project is volgens o.a. Giddens en Habermas echter verkeerd ontwikkeld. De religieuze waarheden zoals eerder aangehaald hadden plaats gemaakt voor een absolute (rationele) wetenschappelijke waarheid. Het leven werd ingevuld door 'abstracte systemen' om het individu in de maatschappij te plaatsen, zoals concurrerende marktwerking en hiërarchische bureaucratie (Healey, 1997).

Toen duidelijk werd dat modernisme in verschillende culturen op andere manieren werd geïnterpreteerd, werd ook duidelijk dat een absolute waarheid onmogelijk was. Deze culturele verscheidenheid wordt gevormd door verschillende *historische en geografische* achtergronden die per individu verschillend kunnen zijn. Dit leidt tot een grote verscheidenheid en pluraliteit. Door het

⁴ 'means to ends': hoe bepaalde doelstellingen bereikt kunnen worden.

wetenschappelijke materialisme los te laten herkende men dat onder andere morele en emotionele achtergronden van invloed zijn op onze materiële behoeften. Door dit besef werd modernisme⁵ gezien als een gedachte waarin modellen van 'perfecte' individuen en een enge, koude rationaliteit (Healey, 1997).

Het *postmodernisme* laat het idee van een alles overkoepelende waarheid achter zich en richt zich meer op het bijzondere en gecontextualiseerde van de waarheid. De wereld is op deze manier enorm gefragmenteerd en volgens Allmendinger (2002) alleen vanuit de context te begrijpen. De rol die macht speelt wordt onderkend en niet meer genegeerd. Duineveld e.a. (2005) geven de volgende toelichting met betrekking tot argumenten:

"Beslissingen kunnen dan ook niet op rationele argumenten worden gebaseerd omdat rationaliteit, in tegenstelling tot wat sommige modernistische denkers geloven, niet constant is over tijd en plaats. De discoursen⁶, politieke arena's en wetenschappelijke disciplines waarbinnen de argumenten ontstaan, kennen hun eigen rationaliteiten. Argumenten bestaan, maar zijn alleen rationeel binnen een werkelijkheid die door mensen op een min of meer dezelfde wijze wordt geconstrueerd. Hieruit volgt dat wat rationeel is voor groep X op moment 1, dat niet hoeft te zijn op moment 2, of voor groep Y op moment 1 en/of 2. Een afweging van argumenten is dus veelal het vergelijken van appels met peren."

'De waarheid' verschilt dus van context tot context. Of men Al Qaida ziet als terroristen of als vrijheidsstrijders geeft aan met welk sociaal geconstrueerd netwerk of paradigma⁷ men de wereld ziet (Allmendinger, 2002). Dat geldt dus ook voor het landschap, waarvan de beleving per context kan verschillen.

Reeds in de jaren '70 kwam de Zweedse onderzoeker Löfgren tot de conclusie dat de relatie tussen het fysieke landschap en de beleving⁸ ervan niet hetzelfde is. Er kan onderscheid worden gemaakt tussen werkelijkheid (de wereld zoals mensen deze ervaren) en realiteit (de wereld buiten ons). Het interpretatieproces van de realiteit dat leidt tot de werkelijkheid bestaat uit kennis, kaders en categorieën – de persoonlijke context waarin de interpretatie plaats vindt. Eén van die kaders is de realiteit. Dat betekent dat er niet oneindig veel werkelijkheden geconstrueerd kunnen worden⁹. Hoe machtiger een bepaalde interpretatie van de realiteit is, hoe meer deze interpretatie als 'waar' wordt beschouwd. De 'mate van waarheid' van een bepaalde interpretatie verschilt echter van context tot context (Duineveld, 2006).

Nu de achtergronden van het postmoderne perspectief zijn geschetst, wordt er in de volgende paragraaf een postmodern planologisch perspectief geschetst dat behulpzaam kan zijn om door een

⁵ "Modernity was in itself a cultural project, with significant political consequences, organising how we thought and acted as well as what we thought we wanted, our 'preferences'." (Healey, 1997, p.41). Hoewel het modernisme hier vrij gekarikaturiseerd neergezet wordt, laat het op deze manier goed de verschillen zien. Binnen het modernisme zijn namelijk zeker nuances te vinden die emotie toe laten in de wetenschap.

⁶ Een discours is een manier van spreken, denken en handelen dat wordt geproduceerd binnen een bepaalde academische, beleidsmatige en/of alledaagse context. (noot uit de originele tekst)

⁷ "Een paradigma in engere zin is een bijzondere wetenschappelijke prestatie die een gemeenschap van wetenschappelijke onderzoekers een tijd lang voorziet van een fundament en een bron voor verder onderzoek. Paradigma betekent voorbeeld of model. Een paradigma biedt een onderzoeksgemeenschap een voorbeeld of een model waarop zij zich bij hun onderzoek oriënteren. Een paradigma heeft twee kenmerken: het trekt voor langere tijd grotere groepen wetenschappelijke onderzoekers aan die het voorbeeld willen navolgen; bovendien heeft het een open einde, zodat er allerlei problemen overblijven die om een oplossing vragen." (Berselaar, 2003, p.229-230). In dit geval zien we dat een paradigma ook van toepassing kan zijn op een buitenwetenschappelijke context.

⁸ Boeren, vissers en toeristen die door hetzelfde terrein bewegen hadden nogal verschillende opvattingen over bruikbaar en onbruikbaar, geordend en rommelig, aangenaam en onbehagelijk.

⁹ "Hoewel een stuk materie, door sommigen geïnterpreteerd als 'een blauwe deur', bijvoorbeeld ook als 'een blauw stuk hout' of als 'onderdeel van de muur' geïnterpreteerd zou kunnen worden, stelt de materie wel grenzen aan ons denken en handelen. Hoe ... ('een blauwe deur') ook geïnterpreteerd wordt, welke talige – en cognitieve rasters men ook hanteert om het te interpreteren, het is onmogelijk te zien als 'niets', als 'een koe' of als 'Frits uit De Avonden'." (Duineveld, 2006, p.46)

postmoderne bril naar de ruimtelijke ordening te kijken en daarmee invulling geeft aan een neomodern planningsarena.

2.2 Neomodern plannen

Op een postmoderne manier een invulling geven aan planning lijkt een paradox. Want planning (van de ruimte) legt een overkoepelende ruimtelijke inrichting op aan een grote verscheidenheid van individuen. Het doel van een postmoderne visie op het plannen van de ruimte is dan ook een open en flexibel planproces op te zetten. Deze openheid moet dan worden gebruikt als een basis voor het begrijpen van de sociale realiteit die bestaat uit fragmentatie, meervoudigheid en verscheidenheid (Allmendinger, 2002). Voogd (2001, p.14) geeft aan dat een postmoderne benadering van planning “geïnspireerd is door de praktijk van alledag bij de planning van politiek gevoelige projecten”. Hoewel dit meer op het moderne perspectief aansluit vervolgd hij: “Planningsprocessen zijn sterk context-bepaald, dat wil zeggen dat de gevolgde aanpak sterk afhangt van de betrokken partijen (o.a. wie heeft welke macht?), de aan de orde zijnde problematiek (o.a. of deze al dan niet ‘politiek gevoelig’ is) en de intelligentie van de betrokken ambtenaren en bestuurders (een ‘taboe’ in de plannings-literatuur!).” Bij het plannen vanuit postmodern perspectief gaat is de context dus leidend. Deze paragraaf zal verder ingaan op de diverse contexten waarin de postmoderne benadering van planning zich afspeelt.

Vanuit neomodern perspectief – dat uitgaat van postmoderne condities in een modern plan – is het, normatief gezien, dus de opgave om de verscheidenheid te herkennen van de autonome individuen en daar goed mee om te gaan in het planproces. Het begrijpen van hoe individuen gevormd worden is daarom cruciaal¹⁰. Hiervoor wordt in deze thesis een identiteitsconstructie¹¹ gebruikt die is geformuleerd door Van Assche (2004) in zijn dissertatie waarin de relatie tussen historie en ruimtelijk ontwerp¹² wordt verkend. Een identiteitsconstructie is een manier om de identiteit van personen te begrijpen. Van Assche (2004) onderscheidt drie types identiteit: persoonlijke identiteit (persoonlijkheid), ruimtelijk identiteit (beelden van plaats) en groepsidentiteit (cultuur). Daarnaast onderscheidt hij beelden van het verleden. Alle vier worden ze beschouwd als een sociale constructie en zijn op elkaar van invloed.

Omdat, volgens deze identiteitsconstructie, de beelden van plaats, de cultuur en de historie van invloed zijn op de persoonlijke identiteit is het (vanuit neomodern perspectief) een logische gedachte ook de planning van de ruimtelijke orde vanuit deze drie contexten te benaderen. Immers, op deze manier wordt een algemeen opgelegde planning (noem het waarheid, werkelijkheid) vanuit het individu bekeken en gepland, rekening houdend met juist die individuele, gecontextualiseerde waarheid die als uitgangspunt geldt in het postmodernisme. Dit sluit ook aan op het idee van Allmendinger (2001) die aangeeft dat een model dat efficiënt de postmoderne gedachte weergeeft, er eentje zou zijn die de onderliggende machtsrelaties deconstrueert, verschillende opinies verwelkomt, ernaar streeft deze mee te nemen en fragmentatie van belangen accepteert.

Hirt (2005) benadrukt het vorige als ze aangeeft dat de verschuiving van modernisme naar postmodernisme ook een verschuiving was van een overmacht van nieuwe, ‘moderne’ vormen

¹⁰ “The modernists wish to hold on to some form of ‘objective’ knowledge [...] while the postmodernists argue that there is no such thing as objective knowledge in any form, that all knowledge is relative and becoming more so as society becomes more fragmented or plural”. (Allmendinger, 2002, p.183) Het gaat dus vooral om het beschouwen van de verschillende ‘waarheden’ omtrent iets gemeenschappelijks als ruimtelijke ordening en landschap.

¹¹ Van Assche geeft aan dat het gebruik van een identiteitsconstructie slechts één van de mogelijke perspectieven is. Andere perspectieven en theorieën kunnen een verenigd effect hebben op inzicht in de relatie van geschiedenis in de ruimtelijke ordening. De keuze voor een identiteitsconstructie als centraal concept door Van Assche komt voort uit de kracht van identiteitsconstructies om systematisch relaties in een weide range aan mechanismen in de culturen van gebruikers, planners en ontwerpers bloot te leggen.

Zijn identiteitsconstructie is geïnspireerd door Eriksen, Cohen, Barth, Rajchman en Lehman.

¹² Zijn werk gaat voornamelijk over het inrichten van urbane gebieden, maar hij onderstreept dat de urbane context niet anders is van welke andere menselijke bewoning dan ook.

naar een standpunt waarin historische structuren worden gewaardeerd¹³, en van een planningfocus gericht op functionalisme en efficiëntie naar een focus op de menselijke maat, urbane en unieke vormen¹⁴.

In de volgende subparagrafen zullen de contexten cultuur, historie en plaats inhoudelijk besproken worden. Ook zal er een subparagraaf aan macht worden besteed. De laatste subparagraaf brengt de contexten en machtswerking bij elkaar in een contextueel raamwerk dat als postmodern perspectief kan gelden voor een modern plan, en daarmee invulling geeft aan een neomodern aanpak van de planning. Binnen de subparagrafen worden zo mogelijk ook handvaten gegeven voor het empirische onderzoek in deel 2.

2.2.1 Cultuur

Cultuur is een breed woord. Klassiek gezien valt cultuur in te vullen als beschaving (Winchester e.a. 2003). De interesses van personen kan worden gewaardeerd als 'hoge' of 'lage' cultuur; respectievelijk ingevuld door bijvoorbeeld opera en televisie. Daarnaast geven Winchester e.a. (2003) aan dat cultuur ook synoniem staat voor etniciteit en ras, gecategoriseerd door taal, religie, nationaliteit, raciale identiteit of welvaart, hoewel deze stelling veel discussie oplevert bij cultureel geografen, zeker omtrent het gebruik van het woord ras.

In de context van deze studie wordt een goede invulling van cultuur gegeven door Healey (1997) als ze aangeeft dat cultuur breder moet worden gezien dan ideologie, politieke filosofieën of als attributen van een sociale groep. Ze geeft aan dat cultuur meer antropologisch bekeken moet worden: systemen van betekenissen en referentiekaders waardoor mensen hun (institutionele) praktijk vormen. Een eventueel idee van *individuele* subjectiviteit kan dus vergeten worden. Waarden worden immers gevormd door denkmodellen of denkpatronen die bestaan in culturele gemeenschappen. Het is echter niet zo dat een individu wordt gevormd door één culturele gemeenschap. Met name in de westerse samenleving is iedereen met elkaar verbonden door netwerken (al dan niet op afstand, via media en/of onderwijs). Het resultaat is een culturele heterogeniteit waarin machtige netwerken hun culturele conceptie van de werkelijkheid op het individu laten inwerken.

In verschillende culturen worden dus ook verschillende beelden van de werkelijkheid gebruikt, dit past in een postmoderne samenleving¹⁵ en daarmee wordt deze uitleg van cultuur overgenomen in deze thesis. De uitleg van Healey sluit aan op het *intersubjectieve perspectief* dat De Roo en Voogd (2004, p.36-37) aanhalen en onder andere cultuur noemen: *"Dit perspectief betekend dat er geen werkelijkheid is, maar dat ieder voor zich, en met velen samen, deze werkelijkheid construeert. Het betekent evenzeer dat er geen problemen zijn, maar dat vraagstukken in de fysieke leefomgeving tot stand komen als een constructie. Aangezien constructies sterk individueel of groepsbepaald zijn, zal niet altijd het probleem als startpunt gelden om te komen tot handelingen, maar zal een gezamenlijk proces, dat uiteindelijk tot enige actie moet leiden."* Dit laatste sluit aan op een neomodern invulling van de planningsarena.

Zoals hierboven reeds aangehaald wordt *persoonlijke identiteit* gevormd door het netwerk aan relaties dat om ons heen gevormd wordt. Die netwerken worden gevangen in groepsidentiteiten. Deze groepsidentiteiten zijn in wezen verschillende culturen. Zoals Van Assche (2004) laat zien zijn deze culturen mede gevormd door beelden van historie en de beleving van plaats.

¹³ Zie ook: Van Assche, 2004.

¹⁴ Hirt onderscheidt naast deze twee belangrijke verschuivingen ook een groeiende interesse in participerende planning, een zoektocht naar een urbane identiteit (culturele uniekheid) en een mix in ruimtelijke bestemmingen en flexibele bestemmingsplannen.

¹⁵ Het past ook in een moderne samenleving, maar is dan veel sectoraler en technisch rationeler ingericht, dus vaak zonder contextueel overzicht.

2.2.2 Historie

Historie laat zien waar bepaalde kennis vandaan komt. Ze laat zien wat de achtergrond is van bepaalde individuen, sociale netwerken, samenlevingen, etc. Hiermee stelt ze ons in staat met andere maatschappijvormen en andere betekenissen in contact te treden¹⁶ (Foucault, 2006).

Historie is een (sociale) constructie van het verleden (Duineveld, 2003; Assche, 2004). Hierover staat een interessante interpretatie in de column *Historie en ruimte* van Kees Volkers (2006) in een publicatie van het Ruimtelijk Planbureau:

“Het is me al vaker opgevallen dat men in het noorden de historie anders beleeft dan in het zuiden. Zo constateerde ik tijdens een verkenning langs oude spoorlijnen dat ‘boven de Moerdijk’ de bewoners van voormalige baanwachtershuisjes de oude wachtpostnummers weer zorgvuldig op de gevel hadden teruggebracht. Op de baanwachtershuisjes ‘beneden de Moerdijk’ was de historie met een dikke laag muurverf onzichtbaar gemaakt. Dit was zo consequent doorgevoerd dat het geen toeval meer kon zijn. Het móest iets te maken hebben met de manier waarop protestanten en katholieken met het verleden omgaan. Bij protestanten wordt het historisch bewustzijn er vanaf de geboorte ingepeperd: wie een zonde begaat wordt er zijn leven lang aan herinnerd en zal er tot zijn dood voor boeten. De katholieke leer is antihistorisch en gericht op vergeten: ‘Drie weesgegroetjes en we lullen nergens meer over’. Dat zie je terug in de omgeving.”

Deze column laat zien hoe de verschillende manieren waarop er met de historie van een plek wordt omgegaan, een andere invulling van die ruimte opleveren, althans, volgens de interpretatie van deze columnist.

Om daarnaast overblijfselen uit het verleden te kunnen interpreteren is ‘sociaal geconstrueerde kennis’ nodig (Duineveld e.a., 2004a). Vanuit die kennis kan men overblijfselen plaatsen in de context en er (persoonlijk, of in een cultuur) waarde aan toekennen.

Persoonlijke histories ‘werken’ niet hetzelfde als officiële histories (van bijvoorbeeld naties). Een gebeurtenis in iemands persoonlijke historie (met name in de kindertijd) blijft doorwerken. Het vormt een persoonlijkheid en zorgt voor een bepaalde interpretatie van toekomstige gebeurtenissen. Historie stelt daarmee een (persoonlijke) waarheid vast en heeft diverse invloeden op persoonlijkheid en gedrag. Dit alles gebeurt vrijwel onopgemerkt (Assche, 2004).

Belangrijk is ook onderscheid te maken tussen ‘historie van het verleden’ en ‘historie van het heden’. Dus, historie zoals die bijvoorbeeld een aantal eeuwen geleden gedocumenteerd is, of historie zoals die nu geschreven wordt. Het onderscheidende element hierin is in welk sociaal-politieke klimaat de historie is vormgegeven – dus in welke (tijds)context heeft de geschiedschrijving plaats gevonden (Hook, 2001). Voor deze thesis is slechts de ‘historie van het heden’ van belang.

Militaire geschiedschrijving is de oudste vorm van geschiedschrijving, maar tegelijk ook één van de minst wetenschappelijk gewaardeerde vormen. Dit komt deels door de grote populariteit bij het algemene publiek, maar vooral vanwege het onderwerp: oorlog. Door er over te schrijven, lijkt het dat oorlog verheerlijkt wordt (Morillo & Pavkovic, 2006).

Centraal staan inderdaad de histories van oorlogen. Maar de verhalen van veldtochten of grote slagen kunnen op vele manieren verteld worden. Vanuit politiek perspectief, wat waren de strategieën, of richtend op de resultaten van de oorlog. Hierin spelen vele factoren een rol: omgeving, milieu, geografie, economie, technologie, wetenschap en zelfs geneeskunde. Soms kan het zelfs interessant zijn te vertellen over de achtergronden van legers die juist niet hebben gevochten, maar als belangrijke (machts)factor diende voor een regio. Militaire historie is dus zo breed dat alle histories waarin een militair aspect zich voordoet, ook als militaire historie gezien

¹⁶ “dus impliceert het historisme altijd een bepaalde filosofie of minstens een bepaalde methodologie van het levende begrijpen (in de sfeer van de Lebenswelt), van intermenselijke communicatie (tegen een achtergrond van maatschappelijke organisaties) en van hermeneutiek (als herontdekking van een tegelijk secundaire en primaire, dat wil zeggen verborgen maar ook fundamentele, betekenis achter de tastbare betekenis van een discours). (Foucault, 2006, p.437) Ook historie moet dus vanuit een (culturele en plaatselijke) context bekeken worden om het goed te kunnen interpreteren.

kunnen worden. Belangrijk is dat er veel overlap is met andere aspecten van de geschiedenis (Morillo & Pavkovic, 2006). Black (2004) stelt zelfs vast dat, om een overwinning te begrijpen, er niet alleen naar de militaire aspecten gekeken moet worden, maar dat het belangrijker is de culturele¹⁷ aspecten af te wegen. Hiermee wordt het ook mogelijk militaire histories tussen verschillende culturen, op culturele basis, met elkaar te vergelijken.

Met name militaire historie is een vaak bewuste sociale constructie. Denk hierbij aan propaganda en zogenaamde 'Great Man' historie¹⁸. Dit leidt tot een eenzijdige kijk op de historie (Morillo & Pavkovic, 2006). De constructie van militaire historie lijkt zich vooral af te spelen tussen tegenstellingen als goed – slecht, winnaar – verliezer en bezetter – onderdrukte (Harvard Law Review, 2006), waarbij vooral het goede, de winnaar de grootste aandacht krijgt.

De belangrijkste conclusie van Black (2004) is dat militaire historie contextualisatie nodig heeft, ze bevindt zich in de context van andere histories¹⁹.

2.2.3 Plaats

Iedere plaats heeft natuurlijk een fysieke verschijningsvorm. Maar ook deze verschijningsvormen zijn onderhevig aan interpretaties, beleving. De werkelijkheid is immers een sociale constructie (Duineveld & Lenkeek, 2002). Dit kan wel het verschil tussen *landscape* en *mindscape* genoemd worden. Vanuit voorgaande (paragrafen) kan worden geconcludeerd dat er verschillende interpretaties van het landschap kunnen zijn. Dit lichten Duineveld & Lenkeek (2002) toe als ze een samenvatting schrijven over beleving:

“De werkelijkheid zoals deze zich bij mensen voordoet moet worden beschouwd als een sociale constructie. Dit kan worden verduidelijkt door een onderscheid te maken tussen werkelijkheid en realiteit. De realiteit is hetgeen zich buiten de mens bevindt, de fysieke weerstand (waar men tegen op kan botsen). De werkelijkheid is de wijze waarop wij deze fysieke weerstand waarnemen. Dat wil zeggen, wat wij als werkelijk ervaren is afhankelijk van de wijze waarop ons brein de prikkels uit de realiteit organiseert. Wat wij waarnemen als werkelijk is dus afhankelijk van de wijze waarop onze hersenen de prikkels uit de realiteit waarnemen. Onze werkelijkheid is afhankelijk van de betekenissen die wij toekennen aan de wereld. Omdat betekenissen voor een groot deel het resultaat zijn van sociale processen kan de werkelijkheid worden opgevat als een sociale constructie. Omdat betekenissen tussen culturen, tussen groepen mensen verschillen, kan worden gesproken van het bestaan van meerdere werkelijkheden. Belevingsonderzoek is dan ook een onderzoek naar de constructies die verschillende groepen mensen hanteren van de werkelijkheid en de wijze waarop mensen, gestuurd door deze constructies, waarden toekennen aan de omgeving.”

Hiermee kan worden begrepen dat verschillende mensen de ruimte totaal verschillend kunnen beleven. Dit wordt onderschreven door Holloway en Hubbard (2001) als ze beelden van plaats omschrijven als cognitieve of mentale kaarten. Op deze kaarten staat slechts wat het individu begrijpt en belangrijk of interessant is voor het individu. Daarom zijn deze kaarten partieel (ze omvatten niet alle gebieden), gesimplificeerd (niet alle ruimtelijke informatie wordt meegenomen) en vertekend (gebaseerd op de subjectieve omgeving van het individu (werkelijkheid), in plaats van de objectieve omgeving (realiteit)). Plaats is dus ook een sociale constructie (Peet, 1998).

Individen lezen als het ware een landschap. Althans, dat is een gedachte die uit de iconografie komt. Hierin wordt gesteld dat het landschap is opgebouwd uit iconen, een set van symbolen die

¹⁷ Zoals percepties en verwachtingen van mogelijkheden, problemen, opties en succes. Het draait niet alleen om wapentuig, zaken als doelen, sociale context en organisatorische ethiek en praktijk spelen een zeer belangrijke rol.

¹⁸ Dat is het bestuderen van overwinningen van succesvolle en glorierijke leiders, met de vooronderstelling dat deze overwinningen belangrijker waren dan de leider zelf en een belangrijke invloed hadden op de algemene historie.

¹⁹ Vanuit het contextueel raamwerk dat later in dit hoofdstuk geschetst wordt kunnen hier de contexten plaats en cultuur aan worden toegevoegd.

door iedere individu op een eigen manier te lezen zijn, afhankelijk van zijn of haar achtergrond. Landschappen of plaatsen zijn dus eigenlijk tekst die gelezen kan worden, als je dezelfde cultuur of achtergrond hebt als diegene die het landschap gevormd hebben (Daniels & Cosgrove 1988, Holloway & Hubbard 2001). Ook buiten diezelfde cultuur of achtergrond zijn landschappen te lezen, alleen zal het landschap dan in min of meerdere mate anders gelezen worden. Specifieke defensieve kenmerken zijn door de eeuwen heen fysiek geconstrueerd in het landschap en zijn nog steeds zichtbaar (Gold & Revill, 1999; Tivers 1999). Tivers (1999) geeft als voorbeelden Hadrian's Wall, prehistorische heuvelforten, middeleeuwse stadsmuren, bunkers uit de Tweede Wereldoorlog en raketinstallaties uit de koude oorlog. Ze geeft aan dat deze iconen verschillende representaties hebben in verschillende tijden, naast het gegeven dat verschillende mensen de iconen ook verschillend kunnen "lezen". Ze maakt hierbij gebruik van drie dimensies, gebaseerd op de existentiële dimensies van betekenis van Ley²⁰. Deze dimensies zijn gevormd rond drie polariteiten: regio's van veiligheid²¹ / regio's van stress²², regio's van stimuli²³ / regio's van verveling²⁴ en regio's van status²⁵ / regio's van stigma²⁶. Deze drie polariteiten – al zijn ze beschouwd voor *operationele* en dus niet *historisch* militaire landschappen – kunnen nuttig zijn bij het beschouwen van militaire landschappen. Tivers (1999) concludeert dat zelfs als de militaire elementen in een landschap door verschillende individuen en groepen verschillend worden "gelezen", ze collectief bijdragen aan een iconische constructie van een militair landschap. Militaire activiteiten hebben vaak een impact op een plaats of landschap. Zelfs na een lange periode van verwaarlozing na het verliezen van hun militaire functie, zijn aardewerken, gemetselde fortificaties, betonnen bunkers, etc. nog steeds aanwezig in het landschap. Dit komt omdat ze robuust ontworpen zijn²⁷. Dit betekent vaak ook dat het te kostbaar is om ze af te breken. Daarnaast bestaat er vanuit militaire kringen ook vaak een angst om militaire werken helemaal op te geven in verband met de eventuele bruikbaarheid in een toekomstig conflict (Ashworth, 1991). Zoals reeds aangegeven bij militaire historie, worden 'verkeerde' historisch militaire plaatsen²⁸ vaak genegeerd, maar naar mate de tijd vordert, ontstaat ook hier een publieke interesse voor en kan er 'iets mee gedaan worden' (Ashworth, 1991).

2.2.4 Macht

In de complexe relaties zoals hiervoor al geschetst zijn de individuen niet allen gelijk. Zij die bijvoorbeeld veel bezitten, hebben macht over diegenen die minder bezitten. Maar macht ligt verscholen in meer facetten dan bezit alleen. Het gaat dan om macht over de regels voor sociale relaties, de macht om te sturen hoe anderen zich gedragen en wat ze waarderen (Healey, 1997). Flyvbjerg (1998, p.327) illustreert in zijn onderzoek naar macht dat vele projecten worden gevormd door de macht van enkele machtige individuen als hij schrijft: "*As we have seen, the fate of the Aalborg Project was decided by a tiny elite of top-level politicians, high-ranking civil servants, and business community leaders.*" Macht beperkt zich echter niet alleen tot individuen, maar is ook van toepassing op (sociale) netwerken (Healey, 1997). De Roo en Voogd (2004) onderkennen dat de planoloog zich

²⁰ Ley, D. (1983). *A Social Geography of the City*, Harper & Row, New York

²¹ Defensieve maatregelen zorgen voor de veiligheid van het land of de regio. Deze gevoelens worden versterkt door de instinctieve zelfverdediging.

²² De drukte die uit gaat van het actief in gebruik zijn van defensieve maatregelen. De vele manschappen die gepaard gaan met deze objecten.

²³ De drukte kan ook als stimulus worden ervaren.

²⁴ Relatieve isolatie, uitsluiten van buitenstaanders, uniformiteit van bouwen en omgeving zorgen juist voor een niet stimulerende omgeving.

²⁵ Of een militair landschap status uitstraalt is nogal controversieel. De militaire aanwezigheid kan de status van een regio verhogen.

²⁶ Tegenover landschappen van bescherming en status staat een landschap dat wordt beleefd als vernietiging en stigma's.

²⁷ Middeleeuwse kastelen hebben de tand des tijds beter overleefd dan de middeleeuwse huizen.

²⁸ Zoals de nazi monumenten die Speer ontwierp in Berlijn en Nürnberg.

bewust moet zijn van dergelijke machtswerkingen in het maatschappelijk veld om zinvol te kunnen handelen binnen en ten dienste van maatschappelijke processen om zo maatschappelijk draagvlak²⁹ te krijgen.

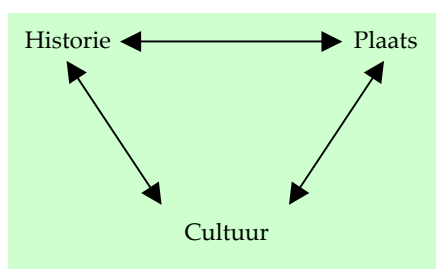
Duineveld e.a. (2005) gaan verder in hun essay over de postmoderne planner uit de box in paragraaf 2.1. Hierin benadrukken ze ook de invloed van het machtsspel in de planologische wereld:

“Analyses van planners [...] hebben ons geleerd dat planning moet worden gezien als een machtsspel waarin verschillende groepen mensen om de ruimte strijden. Mensen handelen in verschillende discoursen, en tussen mensen en hen ambities vindt er een constante strijd plaats over de door hun gewenste omgang met de ruimte. Hoewel deze visie op planning niet altijd strookt met de idealen, theorieën en concepten van sommige moderne planners, politici en wetenschappers, is het wel een meer waarheidsgetrouwe afspiegeling van de werkelijkheid.”

De verschillende informele machtsrelaties bepalen dus in meerdere mate hoe een besluit genomen wordt en de formele institutionele relaties in mindere mate. Duineveld (2006, p.49) concludeert over machtsrelaties: *“Macht kan zowel repressief als productief werken: ze produceert sommige werkelijkheden, kennis, waarden, subjecten, et cetera en maakt andere onmogelijk of drukt deze naar de achtergrond. Tenslotte moet worden opgemerkt dat het woord macht bij Foucault, in normatieve zin, geen negatieve connotaties heeft. In tegenstelling tot het alledaagse gebruik van het woord. Macht is goed noch slecht. Ze is.”*

2.2.5 Een contextueel raamwerk

De verschillende contexten kunnen niet los van elkaar gezien worden in de planningsarena; ze staan in verband met elkaar. Geïnspireerd op de identiteitsconstructie van Van Assche (2004) kan het volgende schema gemaakt worden, betreffende de hiervoor beschreven belangrijke contexten;

Figuur 2.1 Schema met contexten die invloed hebben op de planningsarena

cultuur, historie en plaats. Historie is van invloed op de beleving van de plaats en op de manier hoe een cultuur gevormd is. Maar niet alleen de rol van historie is van invloed op de cultuur, ook de (beleving van de) plaats is van invloed op de cultuur. Zo kunnen er relaties gelegd worden tussen alle contexten en is het duidelijk dat je niet naar historie kunt kijken zonder de rol van plaats en cultuur te beschouwen. Graham e.a. (2000, p.92) beargumenteren dat *“place remains intrinsic to the nature of identity and heritage.”* Door consequent gebruik te maken van de drie eenheid plaats,

identiteit en erfgoed bevestigen Graham e.a. (2000) de legitimiteit van de basis van het contextuele raamwerk.

Duineveld e.a. (2004a) laten bijvoorbeeld duidelijk zien dat twee fysiek op dezelfde manier vormgegeven plaatsen, op een heel verschillende manier van een betekenis worden voorzien omdat er verschillende culturen een belangrijke rol in het behoud van die plaatsen spelen. Welke betekenissen er aan militair historische relicten³⁰ wordt toegekend bepaalt dus hoe er dus mee wordt omgegaan.

Van Assche heeft in zijn schema de rol die macht speelt niet meegenomen. Die rol is echter, zoals reeds beargumenteerd, van toepassing op de verschillende contexten, maar ook op de relatie waarop deze tot elkaar staan. Als macht wordt toegevoegd aan het contextuele schema, is een

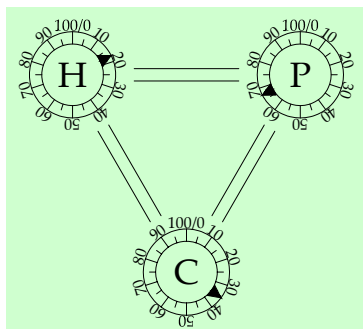
²⁹ *“Bij draagvlakverwerving wordt door betrokkenen gezocht naar collectieve doeleinden met betrekking tot bijvoorbeeld een hypothetische toekomstsituatie en/of te volgen werkwijze.”* (De Roo & Voogd, 2004, p.75)

³⁰ In dit geval de IJssellinie, die in Olst en Arnhem dezelfde fysieke verschijningsvorm heeft, maar die in beide plaatsen volledig anders wordt gecontextualiseerd.

contextueel raamwerk gevormd voor het begrijpen en doen van (ruimtelijk) plannen en dus voor de planningsarena..

Stel dat de macht van de context historie (bij een actor) het grootst is, dan zal de pijl van historie naar plaats en cultuur sterker zijn dan andersom; cultuur en plaats zullen minder van invloed zijn op de historie.

Om te laten zien hoe breed het contextuele raamwerk ingezet kan worden, kan het beschouwd worden als een stelsel van knoppen waaraan gedraaid kan worden. Elke knop stelt één van de contexten **H**istorie, **P**laats of **C**ultuur voor. Het draaien aan de knoppen kan verschillende invloeden hebben, afhankelijk van

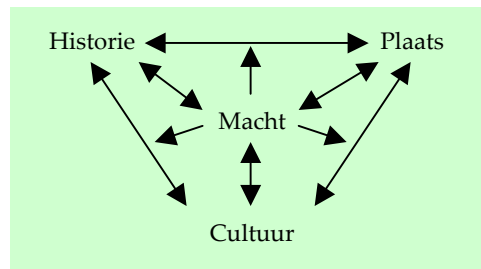

Figuur 2.3 Knoppenmetafoor

met welke bedoeling er aan gedraaid

wordt. Zo kan het de mate van invloed van een context op een actor of discours bepalen, of in hoeverre deze openstaan voor deze context. Het kan ook de macht van de context bepalen, of hoeveel kennis er van die context aanwezig is in de planningsarena.

Nu er vanuit neomodern perspectief een nieuw perspectief is gegeven van de planningsarena is het tijd om een verdiepingsslag te maken omtrent militaire historie en de invloed daarvan op de ruimtelijke ordening. Daarvoor moet eerst afgekaderd worden wat cultuurhistorie precies inhoudt.

Figuur 2.2 Contextueel raamwerk voor de planningsarena

2.3 Cultuurhistorie

Cultuurhistorie is een deeldiscipline van geschiedenis. Ook cultuurhistorie is dus een sociale constructie³¹; verschillende (groepen) mensen construeren soms totaal verschillende cultuurhistories en waarderen totaal verschillende relictten uit het verleden. Wat voor de één (waardevolle) cultuurhistorische betekenis heeft, heeft dat voor de ander absoluut niet.

Duineveld en Cruysheer (2003, p.4) beginnen hun essay over cultuurhistorie als volgt:

“Het cultuurhistorisch erfgoed bestaat uit al datgene wat vroegere generaties ons hebben nagelaten en manifesteert zich op vele wijzen, zoals mondelinge overleveringen, teksten, gebouwde monumenten, schilderijen, archeologische sporen en relictten en alles wat men zoal op een vrijmarkt of ‘Tussen Kunst en Kitsch’ kan tegenkomen. Tezamen vormt dit ons verleden, ons cultuurhistorisch kapitaal, waarvan met name de materiële neerslag in het landschap recentelijk veel belangstelling kent van zowel maatschappelijke instellingen, het publiek, de politiek en de wetenschap.”

Dit laat duidelijk zien hoe breed de interpretatie van het begrip cultuurhistorie is. Bij cultuurhistorische landschapsbeleving kan onderscheid gemaakt worden tussen een onderbewuste,

³¹ Volgens Duineveld en Van Assche (2006, p.2) wil dat zeggen “dat de kennis en de feiten over het verleden en de dingen, objecten, relictten en patronen uit het verleden geen directe representaties zijn van het verleden of van de realiteit. Ze zijn veeleer de uitkomst van wetenschappelijke en buitenwetenschappelijke praktijken. Binnen deze praktijken interpreteren mensen, in interactie met de realiteit, vanuit bepaalde cognitieve kaders en categorieën, bepaalde delen van de realiteit als cultuurhistorie. Wat cultuurhistorie is, wat de waarde ervan is, hoe er mee moet worden omgegaan is daarom geen natuurlijk gegeven. Daarom bestaat er niet zo iets als de cultuurhistorie. Dit woord kan men daarom beter in de meervoudsvorm gebruiken”.

intuïtieve en een bewuste, rationele verwerking van informatie (Van den Berg & Casimir, 2002). Coeterier (in Van den Berg & Casimir, 2002, p.20) noemt een aantal verschillen in de beleving van cultuurhistorie tussen experts en leken die nogmaals onderstrepen dat cultuurhistorie een sociale constructie is die slechts vanuit een context te interpreteren valt:

- *Leken baseren hun beleving vooral op vormkenmerken, experts vooral op kennis. Voor experts zijn historische structuren en patronen belangrijk. Leken zien echter geen patronen of structuren, in ruimte noch tijd. Om deze patronen te kunnen zien is kennis nodig van de ontstaansgeschiedenis.*
- *De abiotische en biotische factoren zijn voor leken ook bepalend voor de ouderdom van het landschap.*
- *Ouderdom op zich speelt geen rol voor leken, in tegenstelling tot wat experts vaak denken. Voor leken is een object eerder oud.*
- *Leken vinden het belangrijk dat een object deel uitmaakt van de omgeving en dat het geen geïsoleerd object is.*
- *Zeldzaamheid is voor leken niet belangrijk. Uitzonderlijkheid van een object (van een niet zeldzame klasse) speelt echter wel een rol.*
- *Gaafheid is voor leken ook minder belangrijk.*
- *Leken vinden onderhoud belangrijker dan experts.*

“Cultuurhistorie is alles wat cultuurhistorici cultuurhistorie vinden.” (Duineveld e.a., 2004b, p.367) En misschien wel net zo belangrijk; hoe cultuurhistorici dat op de kaart zetten. Hetgeen zij op een kaart zetten wordt vaak als algemeen geldende waarheid opgevat. Duineveld e.a. (2004b, p.367-369) vervolgen:

“Kaarten suggereren een zekere objectiviteit. Immers, kaarten hebben veelal een iconische relatie met de werkelijkheid op basis van overeenkomst. Wat op een realistische, hedendaagse kaart staat aangegeven, zo veronderstellen we, kan meestal in, op of onder het landschap worden teruggevonden. Doordat de kaart de suggestie wekt een objectieve weergave te zijn, kan zij mogelijk verkeerd worden geïnterpreteerd. De op de kaart getekende waarden lijken feiten, zaken die intrinsiek in het landschap aanwezig zijn, maar dat zijn ze niet. Hoewel de waarden zijn afgeleid uit vooraf bepaalde criteria, zijn deze criteria geconstrueerd op basis van vooronderstellingen over wat waardevol is en wat niet. Deze vooronderstellingen zijn niet meer en niet minder dan normatieve keuzes van bepaalde groepen mensen. En normen, zo leert de wetenschapsfilosofie ons, worden nooit door feiten gedetermineerd.”

Daarom mogen (cultuurhistorische waarden)kaarten niet beschouwd worden als een waarde(n) vrij beeld, maar men moet zich bewust zijn dat de makers van die kaarten zich houden aan regels van bepaalde instituties, organisaties en verenigingen die graag willen dat bepaalde waarden meer naar voren komen dan andere. Kaarten zijn daarom ook te beschouwen als een sociale constructie (Harley, 1988; Holloway & Hubbard, 2001; Duineveld e.a., 2004b). Dat staat echter haaks op de algemene opvatting van leken over de kaart als objectieve representatie van de realiteit³². Harley (1988) haalt Foucault aan om te laten zien dat kennis een vorm van macht is en vervolgt dat bij het maken van kaarten machtsfactoren betrokken zijn en dat de kaart, als deze af is, zelf ook als machtsfactor geldt.

Militaire kaarten doen er nog een schepje bovenop als het om macht gaat. *“As much as guns and warships, maps have been weapons of imperialism”* (Harley, 1988, p.282). Kaarten werden namelijk gebruikt voor het rechtvaardigen van veroveringen en het vaststellen van een machtsbasis. Militairen beschouwen kaarten als een gevoelige soort van kennis en beleid gericht op geheimhouding³³ en censuur. Daarnaast houden kaarten ook een technisch aspect waardoor een schuldgevoel als gevolg van de oorlogsvoering drastisch verminderd wordt; stille lijnen op een papieren landschap lijken een sociaal lege ruimte te vertegenwoordigen (Harley, 1988).

³² Een vrij moderne opvatting: “deze kaart is dé waarheid”. Holloway en Hubbard (2001) benadrukken echter dat kaarten altijd selectief, partieel en verstoord zijn om de interesse s van *sommige* groepen te dienen.

³³ Heden ten dage zien we zelfs nog een militaire invloed op civiele kaarten waar militaire specificaties ‘verborgen’ zijn.

Ondanks dat cultuurhistorie een belangrijkere rol begint te spelen in de ruimtelijke ordening (Duineveld e.a., 2004b; Van Assche & Duineveld, 2004) is het noodzakelijk dat de vertegenwoordigers van cultuurhistorie in een planningsproces ten eerste aanwezig zijn en ten tweede goed weten om te gaan met de machtsprocessen die spelen in het betreffende planningsproces.

Nu het begrip cultuurhistorie is afgekaderd moet er nog een verdiepingsslag plaatsvinden voor het begrip cultuur om inzichtelijk te krijgen hoe verschillende contexten geïnterpreteerd kunnen worden en hoe ze zich tot elkaar verhouden. Voortbordurend op de postmoderne filosofie wordt hiervoor het begrip *discours* ter hand genomen.

2.4 Discours

Het woord discours zoals gebruikt in deze thesis is afkomstig van de Franse filosoof Foucault³⁴. Discours wordt vaak vergeleken met taal, daarmee aangevend de manier waarop er binnen een groep over iets wordt gepraat, gedacht of hoe iets wordt gerepresenteerd. Het begrip discours is ingebed in het idee dat kennis over de realiteit wordt gezien als sociaal geconstrueerd, historisch voorwaardelijk, discontinu en gebaseerd op cultuur. Discoursen verschillen dus per tijd en plaats. Discoursen zijn dan ook verbonden met de praktijk van het doen (Healey, 1997; Holloway & Hubbard, 2001; Allmendinger, 2002; Assche, 2004; Murdoch, 2004).

Bij het bespreken van zijn identiteitsconstructie stelt Van Assche (2004) vast dat cultuur gelijk gesteld kan worden aan discours, waarin hij verduidelijkt dat een cultuur wordt gekarakteriseerd door discours(en). Het is afhankelijk, dynamisch, meervoudig en reactief. Van Assche en Duineveld (2004, p.26) werken dit als volgt uit in een studie naar Archeologiepark Leidsche Rijn:

“Zo laat deze studie zien dat hoewel de actoren de waarde van de archeologica erkennen, de daadwerkelijke omgang ermee afhankelijk is van cultuurafhankelijke vooronderstellingen. Daarvan is men zich vaak niet of slechts ten dele bewust. Culturen kunnen beschouwd worden als een discours of een aantal gerelateerde discours, ook wel discursief veld genoemd. Typerend voor een discours is dat een aantal kenmerken en relaties uit de werkelijkheid overbelicht worden, en andere zaken in het duister blijven, de zogenaamde blinde vlekken. Vooronderstelling waarvan men zich niet bewust is zijn blinde vlekken, en ze veroorzaken een belangrijk deel van de problemen bij interculturele communicatie. Onbewust kan hier betekenen dat men niet weet dat men iets denkt, het kan ook betekenen dat men dingen zo vanzelfsprekend en ‘normaal’ vindt dat men zich niet meer bewust is van het feit dat vele van de eigen redeneringen en dus de resultaten ervan, vertrekken vanuit een bepaald idee (dat ook anders zou kunnen zijn).

Mooi voorbeeld van dergelijk type cultuurverschil toonde zich bij het Grote Archeologiepark rond verschillende impliciete definities bij archeologen en ontwerpers van een archeologische vindplaats, de grens daarvan, en zelfs de aard van een archeologisch object. Als men het er over eens is dat iets het beschermen waard is, kan men dus gedurende het hele proces praten over verschillende dingen, die op andere wijzen aan elkaar en aan plekken gerelateerd zijn, en op een andere wijze begrensd dienen te worden. Het spreekt voor zich dat dit (de verschillen en het onopgemerkt blijven daarvan) op zich al een belangrijke oorzaak van divergentie tussen betrokken partijen vormt, wat betreft de omgang met dat waardevolle ‘iets’.”

³⁴ In het ‘Glossarium’ van *De woorden en de dingen* (Foucault, 2006, p.455-460) wordt discours als volgt omschreven: “Letterlijk: een uiteen- of door- (dis) lopen (cours). Discursiviteit is een kenmerk van het denken dat zich uiteenzet in een systematische en samenhangende aaneenrijging van betekenselementen van een ware uitspraak. Op het archeologische vlak vormt het geheel van al deze ware uitspraken een discours dat het weten en de daarop geënte kennis van een bepaalde periode reguleert. Het discours werkt in alle lagen van het weten door: op archeologisch vlak als funderend discours, op kentheoretisch of epistemologisch vlak als het Vertoog van de wetenschappen en op empirisch vlak in alledaagse vertogen.” Met archeologie wordt hier bedoeld: “Een vorm van geschiedwetenschap die overgeleverde teksten afgraaft teneinde hun onderlinge samenhang aan het licht te brengen.”

Dit sluit beter aan bij de conclusie van Hook (2001) dat Foucault discours niet zozeer als taal beschouwde, maar meer als kennis, macht en materialiteit³⁵. Het gaat hem om het begrijpen van een discipline, zowel wetenschappelijk als institutioneel.

De sterkste (machtigste) discoursen zijn die, die hebben getracht zichzelf in te bedden in een natuurlijke, oprechte en wetenschappelijke context; de discoursen die zichzelf het meeste doen correleren met de waarheid. Discoursen zijn echter niet alleen een machtsmiddel, ze staan zelf ook onder invloed van macht. Daarom mogen verschillende machtsrelaties ook nooit los van elkaar gezien worden (Hook, 2001).

Het bestuderen van discours komt in vele disciplines voor: geschiedenis, psychologie, media en beleidsstudies, et cetera. Er zijn diverse methoden ontwikkeld voor discours analyse. Methoden waarin wordt ingegaan op het interpreteren van teksten (Angelsaksisch), of waarbij de machtsfactor wordt weggelaten (Habermas) vallen echter duidelijk buiten het idee dat Foucault had bij het begrip discours. Bij discours analyse (op een post-structuralistische basis) gaat het om het blootleggen en analyseren van discours, hun dynamiek, hun relaties tot sociale structuren, kennis en macht (Hook, 2001; Assche, 2004).

In het voorgaande is reeds vastgesteld dat discours kan worden beschouwd als cultuur. Belangrijk bij discoursanalyse is dus te beseffen dat discours altijd onder invloed staat van historische en plaatselijke context, zoals blijkt uit het contextuele raamwerk dat eerder geschetst is.

Een belangrijk onderdeel van discours analyses is het ontdekken van verschillende waarheden, maar vooral ook wat niet wordt gezegd – de zogenaamde blinde vlekken. Het is daarom belangrijk te herkennen wat de gaten of tekortkomingen van een discours zijn (Hook, 2001).

Binnen discoursen die te maken hebben met militaire cultuurhistorie wordt er vaak beleid gevoerd ten opzichte van cultuurhistorie. Een korte blik op de overheersende beleidsstukken heeft, zeker gezien het voorgaande, dus zeker een meerwaarde.

2.5 **Beleid**

Binnen het cultuurhistorisch beleidsveld³⁶ wordt uiteraard veel aandacht geschonken aan het laten terugkomen van cultuurhistorie in het ruimtelijk ontwerp. Om deze intenties te laten terugkomen in het (planologische) beleidsveld zijn beleidsrapporten, wetten, regels en verdragen opgesteld waarmee een (in)directe invloed kan worden uitgeoefend op de rol van cultuurhistorie in het ruimtelijk ontwerp (Duineveld, 2006).

Duineveld (2006, p.27-28) geeft aan dat volgens sommigen de toegenomen aandacht voor oude dingen een reactie is op *“een periode waarin de functionaliteit van de ruimte, de rationalisatie van het landgebruik en de daaraan gerelateerde transformaties van het landschap belangrijker werden geacht dan de cultuurhistorische waarden daarin, op en onder. Daardoor zijn, volgens sommigen, veel landschappelijke waarden en kwaliteiten verloren gegaan. Het landschap zou geen herkenning meer bieden en onze omgeving zou veranderen in een anonieme en geschiedloze ruimte”*. Vogelzang (2006) geeft hier de volgende nuance in aan:

“Juist omdat het landschap lange tijd zeer langzaam veranderde – veranderingen meetbaar in eeuwen of zelfs millennia – hielden historici in hun studies daarmee weinig rekening. En andersom speelde de tijdscomponent in geografische studies lang een kleine rol. Aardrijkskundigen bestudeerden verschijnselen in de wereld nu. Historische geografie was maar een klein takje aan de boom van de geografie. Twee ontwikkelingen brachten daarin verandering. In een ‘vol’ land als Nederland betekent elke vernieuwing in de ruimte de teloorgang van het bestaande. De geschiedenis van het landschap is dus niet meer af te lezen want ze is verdwenen onder de nieuwe woonwijk of de moderne snelweg. Ten

³⁵ Hiermee wordt bedoeld dat discours ook gelinkt wordt aan fysieke activiteiten.

³⁶ Het geheel van mensen en organisaties die zich inzetten voor het behoud en de ontwikkeling van cultuurhistorie, zoals archeologen, historisch geografen, historisch bouwkundigen, wetenschappers, politici en ambtenaren (Duineveld, 2006).

tweede bleek de 'lange duur' door de technische vooruitgang niet meer zo langdurig. De mens kan nu het landschap bijna even snel veranderen als de politieke ontwikkelingen wijzigen. In een paar decennia is de omgeving volledig op de schop gegaan. Daardoor kregen zowel historici als de geografen steeds meer oog voor de geschiedenis van het landschap."

Een snel veranderende (fysieke) realiteit³⁷ heeft er dus toe geleid dat de discipline cultuurhistorie aan macht gewonnen heeft binnen de ruimtelijke ordeningsgemeenschap.

Duineveld e.a. (2004b, p.371) geven aan dat "cultuurhistorie binnen het debat over de ruimtelijke ordening in Nederland, mede onder invloed van het Belvedere beleid, een belangrijkere rol heeft gekregen". Er kan dan ook gesproken worden van een paradigma-shift die ingezet is vanaf het eind van de jaren '90 van de twintigste eeuw, die versterkt werd door het verschijnen van de Nota Belvedere en aanverwante publicaties, omdat hiermee op een nieuwe manier naar de ruimtelijke ordening gekeken werd (Kuhn, 1970)³⁸. De Nota Belvedere "geeft een visie op de wijze waarop met de³⁹ cultuurhistorische kwaliteiten van het fysieke leefmilieu in de toekomstige ruimtelijke inrichting van Nederland kan worden omgegaan, en geeft aan welke maatregelen daartoe moeten worden getroffen" (OC&W, 1999, p.7). Door de nota alleen te richten op het fysieke leefmilieu worden dus cultuurhistories als mondelinge overleveringen, schilderijen en teksten buiten beschouwing gelaten. De nota richt zich op fysieke elementen⁴⁰ in de leefomgeving die een beeld geven van een historische situatie of ontwikkeling (OC&W, 1999). De inleiding van het hoofdstuk over visie en positionering (p.17) van de nota begint als volgt:

"Cultuurhistorie en ruimtelijke ordening vormen elke een eigen discipline met een eigen dynamiek, een eigen kennisdomein, eigen wetmatigheden, waarden, taalgebruik en een eigen blikrichting. De een oriënteert zich op het verleden, de ander op de toekomst. Het heden is bij beide het uitgangspunt maar vormt dikwijls ook een blinde vlek tussen historische waardering en toekomstperspectief. Bij beide gaat het echter om verandering en continuïteit in tijd en ruimte, over materiële en immateriële motieven en

³⁷ Je zou je echter kunnen afvragen of hier niet het woord werkelijkheid (het beleefde) beter op zijn plaats is. De manier waarop de (Nederlandse) gemeenschap de ruimtelijke ordening beleeft zoals Vogelzang hem omschrijft is een werkelijkheid van deze tijd. Je kunt je afvragen hoe mensen in de door Vogelzang omschreven tijd waarin verandering meetbaar was in eeuwen, aan keken tegen ruimtelijke verandering? En hoe kijken mensen in de toekomst aan tegen de ruimtelijke veranderingen van het heden?

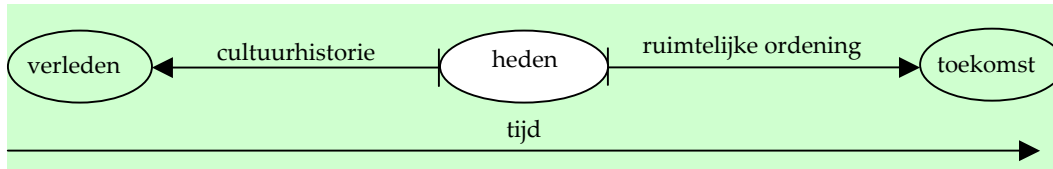
³⁸ Hoewel de term paradigma-shift hier niet per definitie betrekking heeft op wetenschappers, geven de volgende quotes een goed beeld van wat er met deze term bedoeld wordt. Kuhn heeft het bij een paradigma shift overigens over een revolutie. "Led by a new paradigm, scientists adopt new instruments and look in new places. Even more important, during revolutions scientists see new and different things when looking with familiar instruments in places they have looked before. [...] Nevertheless, paradigm changes do cause scientists to see the world of their research-engagement differently. In so far as their only recourse to that world is through what they seen and do, we may want to say that after a revolution scientists are responding to a different world." (Kuhn, 1970, p.111) "After a scientific revolution many old measurements and manipulations become irrelevant and are replaced by others instead. [...] But changes of this sort are never total. Whatever he may then see, the scientist after a revolution is still looking at the same world. Furthermore though he may previously have employed them differently, much of his language and most of his laboratory instruments are still the same as they were before. As a result, postrevolutionary science invariably includes many of the same manipulations, performed with the same instruments and described in the same terms, as its prerevolutionary predecessor. If these enduring manipulations have been changed at all, the change must lie either in their relation to the paradigm or in their concrete results." (Kuhn, 1970, p.129-130). Deze quotes sluiten aan bij het onderscheid tussen realiteit en werkelijkheid zoals die reeds gemaakt is door Duineveld en Lenkeek (2002) bij de bespreking van het begrip plaats.

³⁹ De nota heeft het consequent over de cultuurhistorie, of de identiteit als een collectief maatschappelijke aangelegenheid. Er is echter reeds eerder in dit hoofdstuk vastgesteld dat er niet zoiets als de cultuurhistorie bestaat. Vooral het tweede deel van de nota (Gebieden) geeft dus duidelijk de definitie van wat cultuurhistorie is vanuit de context (het discours) van de beleidsmakers, niet per sé de bewoners van die gebieden.

⁴⁰ Sporen, objecten en patronen of structuren. Cultuurhistorie omvat in de nota zowel archeologisch, historisch-(steden)-bouwkundig als het historisch-landschappelijk erfgoed.

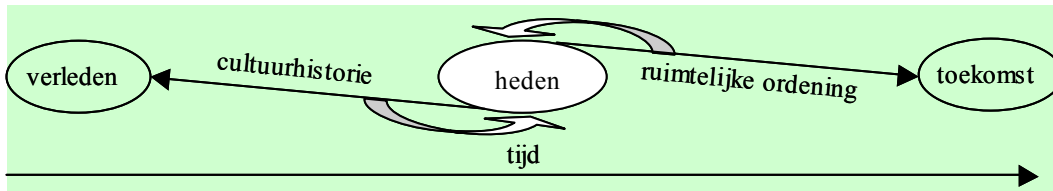
waarden. Cultuurhistorie gaat om 'het verhaal van het cultuurland', dus ook om het doorlopende verhaal van de ruimtelijke inrichting in verleden, heden én toekomst."

Uit voorgaande kan een schema worden afgeleid over de dynamiek tussen cultuurhistorie en ruimtelijke ordening. Eerst de situatie waar beide disciplines onafhankelijk van elkaar werken – waar het heden een zogenaamde blinde vlek vormt:

Figuur 2.4 Relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke ordening met het heden als blinde vlek

Om de blinde vlek in het heden tussen de disciplines cultuurhistorie en ruimtelijke ordening op te heffen zal er dus een overlap in het heden tussen beide disciplines moeten plaats vinden:

Figuur 2.5 Relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke ordening met overlap in het heden

Op het moment dat een dergelijke overlap gemaakt is, waarbij beide disciplines in een gezond evenwicht⁴¹ met elkaar samenwerken, kunnen onder andere oude (militaire) constructies blijven voortbestaan in een toekomstige ruimtelijke ontwikkeling. Dat voortbestaan hoeft dan ook niet per sé in de vorm van conservatie; vanuit de nota wordt een evenwicht tussen behoud en ontwikkeling gepredikt⁴², "zodat er een anticiperende cultuurhistorie en een reflectieve ruimtelijke planning ontstaat" (OC&W, 1999, p.19).

In het *werkboek postmilitaire landschappen* van het ministerie van VROM is een inventarisatie gemaakt van alle nog herkenbare linies en stellingen in Nederland. Deze versie bevat 46 linies en stellingen, die elk een tekstuele beschrijving hebben, ondersteund door foto's en kaartmateriaal. Daarbij is bij de meeste linies "de aandacht vooral uitgegaan naar de 'echte' militaire werken, de forten e.d., en veel minder naar de landschappelijke elementen die voor het functioneren even cruciaal waren" (VROM, 2004a,⁴³) Het werkboek moet dan ook gezien worden als onderdeel van het proces alles goed in beeld te brengen. Hiervoor is nog meer literatuur-, veld-, en archiefonderzoek nodig om inzicht te brengen in de landschappelijke samenhang van de linies (VROM, 2004a).

De inventarisatie positioneert de oude militaire werken in het landschap als belangrijke landschapsvormende activiteit. In het rapport is ook een aanzet gegeven hoe de relictten opnieuw

⁴¹ De nota weidt uit over de haat-liefde verhouding tussen cultuurhistorie en ruimtelijke ordening, maar concludeert dat beide disciplines zich op elkaars terrein moeten begeven, zoekend naar een balans en elkaars taal sprekend, om van daar uit afstemming van elkaars perspectieven van de ruimte te zoeken.

⁴² "Behoud door ontwikkeling' is het devies: door nieuwe gebruiksmogelijkheden te zoeken worden oude landschappen en bouwwerken bewaard. Evenzeer gaat het om 'ontwikkeling door behoud': door zuinig te zijn op ons cultureel erfgoed investeren we in ontwikkeling en versterking van identiteit, kennis, woongenot, vestigingsklimaat en toeristisch potentieel." (OC&W, 1999, p.19). Hierbij moet wederom de kanttekening geplaatst worden dat er niet zoiets als 'ons' cultureel erfgoed bestaat, en het dus ook niet zo is dat 'we' onze identiteit etc. versterken. Iedereen heeft daar zijn eigen opvatting over, geconstrueerd vanuit een persoonlijke context.

⁴³ Dit werkboek heeft geen paginanummering.

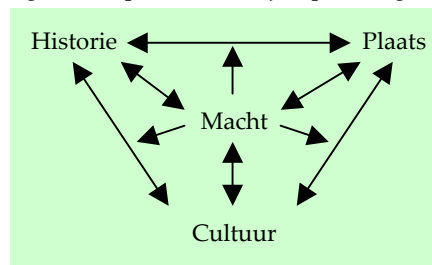
een bijdrage kunnen leveren aan het ontwikkelen van het omringende landschap, en op welke manier ze zélf een aanleiding kunnen zijn tot ontwikkeling. Het werkboek is vooral bedoeld als gedachtegoed voor visie- en planvorming door verschillende overheden (VROM, 2004a). Door deze kennis (actief) in te brengen in de planningsarena wordt het postmilitaire landschap krachtiger 'op de kaart gezet'.

In het voorgaande is kort en krachtig een beeld geschetst van de verschillende mechanismen en hun werking ten opzichte van militaire cultuurhistorie. In de volgende paragraaf zullen al deze zaken in een synthese bij elkaar worden gebracht tot een hypothese.

2.6 Synthese

In dit hoofdstuk zijn verschillende theoretische achtergronden gegeven die als gereedschap dienen om het conceptuele raamwerk mee te bouwen. Als uitgangspunt dient het contextuele raamwerk zoals dat is geformuleerd aan de hand van de identiteitsconstructie van Van Assche. Want voor deze thesis geldt een uitgangspunt dat als belangrijkste besef heeft dat de fysieke wereld die gepland wordt, beleefd wordt als verschillende, uiteenlopende, geconstrueerde werkelijkheden. Dit besef geldt als startpunt voor het neomodern planproces. Door het individu⁴⁴ als uitgangspunt te nemen voor een conceptueel raamwerk dat betrekking heeft op de ruimtelijke planning van de fysieke realiteit – waar die vele⁴⁵, individuele werkelijkheden in geconstrueerd zijn – wordt, normatief gezien, voldaan aan de postmoderne opvatting van de samenleving.

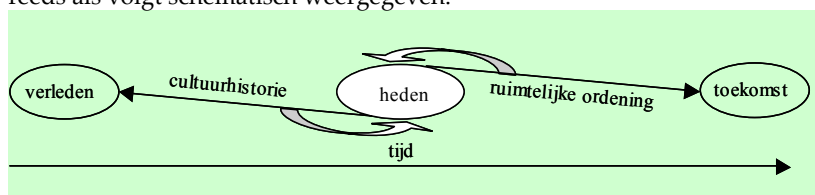
De metafoer van de knoppen waaraan gedraaid kan worden is dan ook belangrijk. In een hypothetisch geval kan het zo zijn dat historie geen macht heeft, niet van invloed is op actoren en discours, en er geen kennis over aanwezig is. Dan kan het dus zo zijn dat het verleden niet van invloed is op de ruimtelijke ordening.

Figuur 2.6 Contextueel raamwerk als uitgangspunt

2.6.1 Proces

Het proces dat leidt tot een historische (militaire) invloed op de ruimtelijke ordening bevindt zich op de relatie tussen historie en plaats⁴⁶. Dit proces wordt beschreven in de Nota Belvedere en is reeds als volgt schematisch weergegeven:

Figuur 2.7 Proces uit Belvedere schematisch weergegeven

In dit schema is duidelijk dat de cultuurhistorie 'tegen de stroom' van de tijd in gaat en dus moeilijkheden heeft zich met de toekomst ('met de

stroom mee') bezig te houden. Vice versa is duidelijk dat het proces om ruimtelijke ordening 'tegen de stroom in' te laten kijken ook tegen problemen aan loopt. Immers, tijd loopt per definitie slechts

⁴⁴ En dan wel het individu dat een eigen idee heeft van de werkelijkheid. Gevormd door, al dan niet machtige, contexten.

⁴⁵ Dit betekent dat er een open blik voor alle mogelijke opvattingen van de werkelijkheid moet worden gehouden. Planners moeten zich afvragen welke contexten er op hun plan van invloed zijn, en welke invloeden er vanuit de (in)directe gebruiker op van invloed zijn.

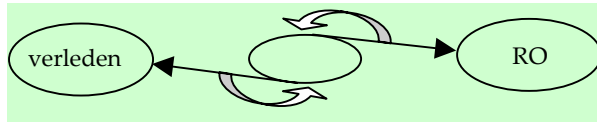
⁴⁶ Waarop dus de context cultuur en de factor macht van invloed is.

naar voren, waardoor ook de beleving van tijd enkel naar voren loopt (Bersselaar, 2003). Bij het beleven van een plaats loopt dus ook de beleving mee naar voren van tijd. Ruimtelijke ontwikkeling is vanuit de beleving dus begrijpelijker dan het terug kijken naar het ruimtelijke verleden van de plaats.

Vastgesteld hebbende dat de beleving van tijd een belangrijke factor is in het proces, wordt deze factor naar de achtergrond geplaatst om het proces van overlap van verleden en toekomst in het heden te plaatsen. Hierbij wordt het heden als tijdloos beschouwd, het is het nu.

Door nu te kijken naar de essentie van het proces kan het proces geconceptualiseerd worden. De toekomst is (nog) niet en kan dus geschrapt worden uit het proces. Het middel om de toekomst te vormen, *ruimtelijke ordening*, is echter wel van belang en bevindt zich in het heden, daar waar dit proces ook geplaatst wordt. Cultuurhistorie (als middel) laat zich moeilijk definiëren. In het voorgaande is reeds beargumenteerd dat cultuurhistorie gaat over de waardering van relictien uit het *verleden*, maar den wel het verleden van het heden, zoals dat bij de bespreking van de context historie reeds omschreven is.

Hiermee is de essentie van het proces beschreven. Het laten doorwerken (overlappen) van de waardering van het (militaire) verleden in de ruimtelijke ordening, zodat het (militaire) verleden ook in de toekomst zichtbaar is en gewaardeerd kan worden.

Figuur 2.8 Essentie van het Belvedere schema

2.6.2 Proces in context

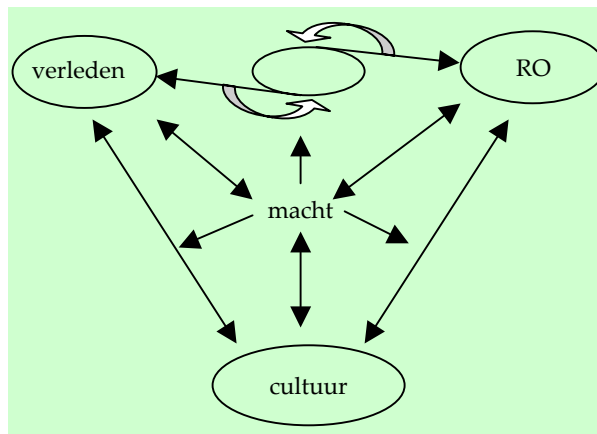
Het verleden zoals aangegeven in het proces zoals dat hiervoor beschreven is gaat duidelijk om de waardering en beleving van het verleden in het heden; de context historie dus.

Ondanks dat ruimtelijke ordening een middel is, heeft het met plaats te maken. Het gaat immers over hoe die plaats fysiek wordt vorm gegeven – wat de realiteit wordt waarin men de werkelijkheid gaat beleven.

Na beide vaststellingen kan het proces worden ingepast in het neomodern contextueel raamwerk. Nu wordt duidelijk dat, vanuit neomodern perspectief, het plausibel is het verleden te laten doorwerken in de ruimtelijke

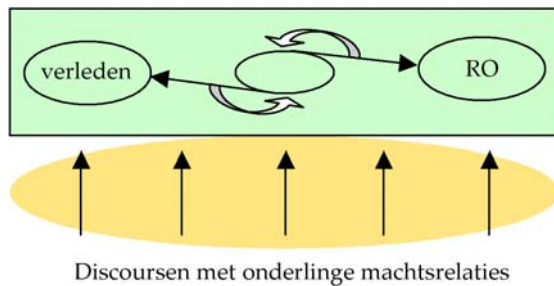
ordering. Immers, het contextueel raamwerk is afgeleid van een identiteitsconstructie, waardoor duidelijk wordt dat het verleden ook van invloed is op een persoonlijke identiteit; dus waarom ook niet op de ruimtelijke ordening waar deze persoonlijke identiteiten zich gaan begeven? En wat de fysieke realiteit zal zijn waar deze persoonlijke identiteiten zich aan gaan correleren.

Ook wordt duidelijk dat, om het proces goed te begrijpen en doorgronden, de context cultuur en de factor macht nog geïncorporeerd moeten worden. Wanneer de essentie van het proces *an sich* bekeken wordt, ontbreekt dus de invloed van cultuur en macht; de macht die verschillende culturen uitoefenen op het proces. Reeds eerder in dit hoofdstuk is beargumenteerd dat cultuur valt op te delen in verschillende discoursen. Deze discoursen oefenen hun invloed uit op het proces. Het ene discours legt meer de nadruk op het verleden, een ander discours legt meer de nadruk op de ruimtelijke ordening in het proces, hierbij kan gedacht worden aan discoursen als

Figuur 2.9 Samensmelting contextueel raamwerk en Belvedere schema

respectievelijk historici en planologen. Vanuit de metafoor met de knoppen kan dit ook begrepen worden; bij sommige discoursen kan de knop historie helemaal open staan en de knop plaats niet, of andersom.

Figuur 2.10 Conceptueel, contextueel raamwerk van de militair cultuurhistorische planningsarena

Er werken dus verschillende discoursen in op het proces. Alleen al het gegeven dat deze discoursen op verschillende delen van het proces werken, veronderstelt een machtsrelatie. Daarnaast is een discours zelf een machtsfactor. Op deze manier is inzichtelijk gemaakt hoe de militair cultuurhistorische planningsarena vanuit postmodern perspectief werkt, waarmee het een beginpunt vormt voor een neomodern planproces.

Een kleine zijsprong makend kan hier nog aan worden toegevoegd dat op discoursen (die ook als culturen gezien mogen worden)

uiteraard ook de contexten historie en plaats van invloed zijn. Een interessante vaststelling hierbij is dat dus ook de discoursen die zich volledig richten op ruimtelijke ordening en de toekomst beïnvloed worden door historie. Men zou zich kunnen afvragen waarom bepaalde plannenmakers zich afsluiten voor de historische invloed, terwijl ze zelf ook door historie worden beïnvloed. Dit heeft alles te maken met de pluriforme inrichting van de planningsarena, en in hoeverre er aan de knop historie gedraait is.

2.6.3 Communicatie

Door vast te stellen – en te accepteren – dat macht een belangrijke factor is in het conceptueel raamwerk zoals dat hier geschetst is, kan worden erkend dat dit proces een zekere mate van onzekerheid met zich meebrengt. Onzekerheid over welke (institutionele of sociale) relaties er zijn, de hoeveelheid ervan, de macht van deze relaties en hoe deze relaties lopen. Het complexe geheel aan relaties wordt weergegeven door de oranje ‘waas’ die over de discoursen heen liggen. Een dergelijk diffuus beeld kan een complex planningsysteem genoemd worden (Allmendinger, 2002). Door het geschetste conceptuele raamwerk een complex planningsysteem⁴⁷ te noemen is direct inzichtelijk gemaakt dat communicatie⁴⁸ (op welke manier dan ook; communicatieve, collaborative, actor consulting, etc.⁴⁹) moet plaats vinden (op alle niveaus: beleidsmatig, interdisciplinair, intern, extern, wetenschappers met ‘leken’, etc.) binnen de militair cultuurhistorische planningsarena. Nu dit is vastgesteld is de beargumentatie weer beland bij het begin. Het individu dat de fysieke ruimte beleefd moet vanuit de neomodern benadering een belangrijke rol spelen in het proces. Deze communicatie wordt door De Roo en Voogd (2004, p.76) omschreven als wilsvorming:

“Wilsvormende communicatie kan globaal langs twee sporen lopen. In de informatieverwerkingsbenadering is er één externe verzender van wilsvormende berichten. De ontvangers verbinden ieder eigen betekenissen aan de berichten en reageren volgens eigen interpretaties. Diverse psychologische theorieën vinden hier hun oorsprong. De tweede, actieve participatiebenadering sluit aan bij meer actuele inzichten. Er wordt van uitgegaan dat iedereen zelf vrijwillig wilsvormende effecten genereert. In feite wordt de wil van een subject niet zomaar van buitenaf gevormd, maar wordt door iedereen

⁴⁷ De Roo en Porter (2007) omschrijven complexe planning situaties, als situaties waar indirecte causale relaties op van toepassing zijn. In deze situaties is onzekerheid een vaststaand gegeven.

⁴⁸ “Is er sprake van minder eenduidige verbanden tussen verschillende relevante aspecten van een vraagstuk, en worden omgevingsfactoren van een vraagstuk mede bepalend geacht, zal de complexiteit van het vraagstuk toenemen, en wordt de onzekerheid ten aanzien van het eindresultaat groter. [...] In dat geval mag er een meer communicatief-rationele werkwijze worden verwacht.” (De Roo, 2001, p.156)

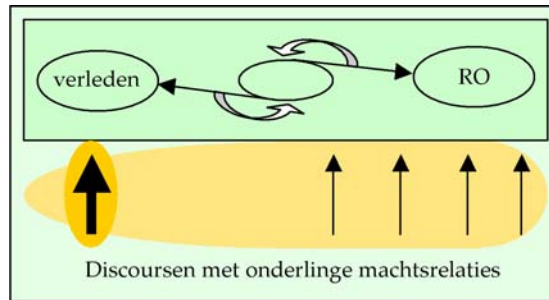
⁴⁹ Zie o.a. De Roo en Porter (2007) en Healey (1997).

stimuli aangeleverd waarmee een subject de eigen wil vormt. Er is geen externe verzender, maar alle betrokkenen produceren eigen informatie die argumenten bevat over de bevestiging of herziening van opinies of gedrag."

Wilsvorming gaat dus over het beïnvloeden van elkaars interpretatie van de realiteit en is daarmee gekoppeld aan machtswerking. Door deze wilsvorming kunnen inzichten binnen de militair cultuurhistorische planningsarena gewijzigd worden.

2.6.4 Hypothese

Omdat door de beleving van tijd de meeste aandacht uit zal gaan naar ontwikkelingen voor de toekomst, wordt daar de meeste activiteit verwacht, de meeste discourses, de meeste machtswerking. Om het verleden goed te laten doorwerken in de ruimtelijke ordening zal dus een extra nadruk op het verleden moeten worden gelegd, zodat deze extra zwaar aanwezig is ten opzichte van de discourses die zich richten op de toekomst, die waarschijnlijk getalsmatig veel meer aanwezig zijn in de militair cultuurhistorische planningsarena, om het proces in evenwicht te krijgen. Dit hoeft niet beperkt blijven tot één discours, dit zou immers een te eenzijdig beeld scheppen van het verleden. Er moet aandacht worden geschonken aan meervoudige interpretaties van fysiek historische elementen, binnen de planningsarena om deze middels wilsvorming in de ruimtelijke ordening terug te laten komen.

Figuur 2.11 Veronderstelde actie in planologische arena ten behoeve van behoud militaire cultuurhistorie

DEEL 2 – EMPIRIE

3 VERTEIDIGINGSBEREICH VLISSINGEN

Deze eerste casestudie behandelt een onderdeel van Atlantikwall. Deze door de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog gebouwde kustverdedigingslinie strekte van de Golf van Biskaje tot de Noordkaap en was bedoeld om een geallieerde invasie tegen te gaan. Deze casestudie zoomt in op de versterking van Vlissingen en behandelt de historie, de (beleving van) de plaats, de actoren die een rol spelen tezamen met het beleid dat ze voeren en de cultuurhistorische aspecten omtrent het Verdedigingsbereik Vlissingen.

3.1 Historie

Vlissingen heeft een rijke historie. De haven van Vlissingen werd in de tijd van de Republiek veel gebruikt voor de kaapvaart en koloniale handel. Daarnaast was Vlissingen een belangrijke speler in de slavenhandel (Pater e.a., 2006). De militaire historie wordt echter vooral beïnvloed door zijn militair-strategische ligging aan de Westerschelde. De Westerschelde is de toegangspoort tot de haven van Antwerpen. Daarbovenop ligt deze strategische positie ook nog eens dicht bij Groot-Brittannië. De bezetters van Vlissingen waren dan ook altijd in oorlog met Engeland. De Spanjaarden, Fransen, Duitsers, maar ook de Nederlanders lieten vestingwerken bouwen naar de modernste inzichten van die tijden (Sakkers & Houterman, 1997; Sakkers⁵⁰, 2004). Veel van deze werken kunnen heden ten dage nog worden herkend.

Figuur 3.1 Kaart van Vlissingen uit 1866 met gedetacheerde forten

3.1.1 Periode voor 1940

Nadat tot het eind van de middeleeuwen aarden wallen en vliedbergen⁵¹ als belangrijkste verdedigingsmiddel gebruikt waren, werd aan het eind van de middeleeuwen deze rol overgenomen door stenen kastelen. Hiervan hebben er vier in de nabije omgeving van Vlissingen

⁵⁰ Hans Sakkers heeft vele publicaties op zijn naam omtrent Duitse verdedigingswerken in Nederland. Zijn publicaties worden vaak door overheden als historische bron gebruikt bij het maken van cultuur historisch beleid.

⁵¹ Vliedbergen zijn kleine, kunstmatige heuvels. Vaak gelegen bij boerderijen boden deze heuvels bescherming tijdens overstromingen voor bewoners en dieren, maar zijn duidelijk kleiner dan de noordelijke terpen en wierden. Ter verdediging werden op deze vliedbergen soms versterkte, houten woningen opgetrokken. Deze verdediging werd dan soms weer uitgebreid met een gracht.

gestaan, die geen van alle meer terug te vinden zijn. Nadat de eerste havens gegraven waren aan het begin van de 14de eeuw kreeg Vlissingen in 1477 definitief stadsrechten. Hierop werd een omwalling bestaande uit een gracht met daarachter een aarden wal aangelegd. Deze omwalling werd beetje bij beetje aangepast met stenen muren en bastions⁵². Keizer Karel V erkende de hoge economische waarde van de regio rond de Westerschelde en met name Antwerpen. Daarop liet hij nieuwe fortificatieplannen maken en in 1574 werd er gestart met de bouw van fort Rammekens ten oosten van Vlissingen. In 1614 werden er nieuwe havens gegraven en moesten de bestaande wallen ruimte maken voor nieuwe, en werd er dus een geheel nieuwe stadsverdediging opgezet die een kleine twee eeuwen gehandhaafd bleef (Sakkers & Houterman, 1997; Sakkers, 2004).

Napoleon

Na de verovering van Vlissingen en Antwerpen door Napoleon aan het eind van de 18^e eeuw besloot hij dat Antwerpen zijn belangrijkste marinehaven voor de Noordzee⁵³ moest worden. Vlissingen zou dienen als belangrijke bewapeningsplaats voor de schepen. Deze schepen kwamen onbewapend door de ondiepe Westerschelde vanuit Antwerpen en konden dan in Vlissingen

Figuur 3.2 Napoleon

zwaar bewapend worden. Napoleon vond de verdediging van Vlissingen, die een kleine twee eeuwen niet was gemoderniseerd, erbarmelijk en orderde aanzienlijke verbeteringen aan de stadsverdediging aan het begin van de 19^e eeuw (Sakkers, 2004).

In 1809 besloten de Britten over te gaan tot een aanval op Antwerpen, dat ze een belangrijke bedreiging vonden. Er vond een grote amfibische landing plaats op Walcheren waarna er werd besloten eerst Vlissingen aan te vallen. Na een heftige strijd werd Vlissingen ingenomen, maar door het oponthoud bij Vlissingen was Antwerpen dusdanig versterkt dat dit doel onhaalbaar bleek. Uiteindelijk dreef de Zeeuwse koorts de Britten weer weg, maar niet voordat ze alles van militaire waarde hadden vernield. De jaren hierop volgde orderde Napoleon een versterking van de gehele Noordzeekust, waaronder Vlissingen. Naast de modernisering van de bestaande verdedigingswerken, werden er twee kustforten en drie gedetacheerde forten rond de stad gebouwd. Het idee van een kring van forten rond een stad werd voor het eerst in Vlissingen en Den Helder gerealiseerd, waarna dit veelvuldig in Europa werd toegepast⁵⁴. In 1813 werd de (militaire) macht van

Napoleon ernstig gereduceerd na de Volkerenslag bij Leipzig. Hierop trokken de Fransen zich terug op Frankrijk, maar bleven Vlissingen en Antwerpen bezet houden. Napoleon deed in 1814 afstand van de troon. Hiermee verdwenen de Franse bezetters en nam koning Willem I uiteindelijk de macht over (Sakkers & Houterman, 1997; Sakkers, 2004).

Tussen Napoleon en Hitler

Nadat België zich in 1839 van Nederland had afgescheiden werd er vooral *nagedacht* over de verdediging van de Westerschelde⁵⁵. Aanleg van nieuwe fortificaties bleef echter om verschillende redenen veelal uit. In 1867 werd besloten dat de vesting Vlissingen en haar omliggende forten geen militaire waarde meer hadden. In een periode van industriële ontwikkeling⁵⁶ betekende dit een

⁵² Een bastion is een vijfhoekige uitbouw van de hoofdwal om deze flankerend te kunnen beschermen.

⁵³ De ligging van Antwerpen aan de Schelde tegenover de Thames was in militair opzicht ideaal.

⁵⁴ In Nederland is de Stelling van Amsterdam hiervan een goed voorbeeld.

⁵⁵ Meest in het oog springend is het Fort van Caland dat in de Westerschelde op een zandbank gepland was om zo de Westerschelde geheel met kannonnen te kunnen beschieten.

⁵⁶ Na de aanleg van de spoorlijn van Vlissingen naar Roosendaal en de komst van scheepswerf 'De Schelde' (Paters e.a., 2006).

uitgelezen kans voor de uitbreiding van de stad. De meeste verdedigingswerken verdwenen dan ook in de loop van de jaren onder nieuwe woonwijken en andere nieuwe ontwikkelingen. Aan het begin van de 20ste eeuw werd de Nederlandse kustverdediging opnieuw onderzocht. Hieruit bleek dat de kustverdediging niet meer opgewassen was tegen de nieuwe (maritieme) artillerie. Na veel debat werd in 1913 de aanleg van het nieuwe kustfort De Ruyter bij Vlissingen goedgekeurd door de Tweede Kamer. Gebeurtenissen in België in de eerste weken van de Eerste Wereldoorlog⁵⁷ leidden er echter toe dat de werkzaamheden aan het nieuwe kustfort werden stilgelegd en het ontwerp werd herzien. In 1917 werd er weer verder gewerkt aan het fort, maar in 1920 werd de bouw van het fort definitief gestaakt⁵⁸. Na de loopgravenoorlog had het fort internationaal definitief afgedaan als duurzaam verdedigingswerk. Kleine bunkers van gewapend beton hadden deze plaats ingenomen. In het interbellum werden er dan ook, met name in de jaren '30, enkele posities, met name rond de Buitenhaven, in en om Vlissingen versterkt met betonnen bunkers met pantserkoepels (Sakkers, 2004).

3.1.2 Tweede Wereldoorlog

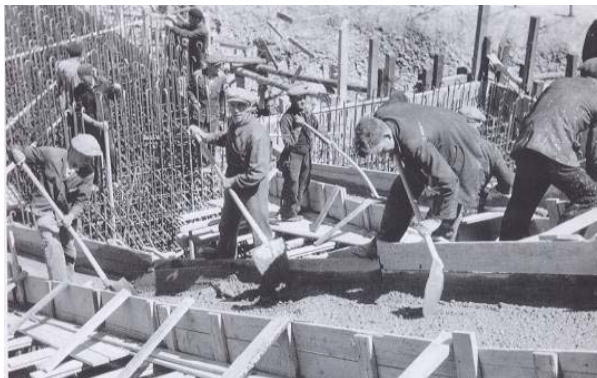
Duitsland viel op 10 mei 1940 Nederland binnen als onderdeel van de aanval op West-Europa. Op 15 mei tekende Generaal Winkelman, na een korte en heftige strijd, de overgave. In Zeeland werd echter, gesteund door Franse troepen, nog twee dagen langer doorgevochten voordat ook hier de strijd moest worden opgegeven (Jong, 1980a).

De eerste jaren

In het kader van de geplande Duitse invasie van Engeland werd in Vlissingen een deel van de landingsvloot gestationeerd. Dit trok behoorlijk wat Brits bommenvuur. Hierop werd er lucht doelgeschut geplaatst en werden er schuilkelders voor de inwoners van Vlissingen gebouwd. Nadat de invasie van Engeland werd afgeblazen werd het rustiger in en rond Vlissingen. Het lucht doelgeschut werd echter wel langzaam aan uitgebreid en eind 1941 werd besloten zware lucht doelkanonnen in semipermanente opstellingen te plaatsen. Dit was het begin van de bunkerbouw rond Vlissingen door de Duitse bezetter (Sakkers & Houterman, 2000; Sakkers, 2004).

Stützpunkt Vlissingen

Op 14 december 1941 een bevel uitgevaardigd waarin de algehele kustverdediging in West-Europa werd verordend. Daarbij werd beseft dat het onmogelijk was om langs de complete kust van de Noordkaap tot de Golf van Biskaje een ononderbroken, krachtige linie te bouwen. Daarom moesten voor

Figuur 3.3 Bunkerbouw

de hand liggende invasiegebieden en strategisch belangrijke punten⁵⁹ in vergaande staat van verdediging gebracht worden. In februari 1942 werd Vlissingen tot Stützpunkt verklaard⁶⁰ en in

⁵⁷ Rond Antwerpen was tussen 1878 en 1906 een nieuwe gordel van twintig betonnen forten gebouwd. In 1914 trokken de Duitsers met zware belegeringsartillerie naar Antwerpen. Hiermee werden de forten binnen vier dagen buiten gevecht gesteld, waarna de infanterie de aanval op de stad succesvol kon ondernemen.

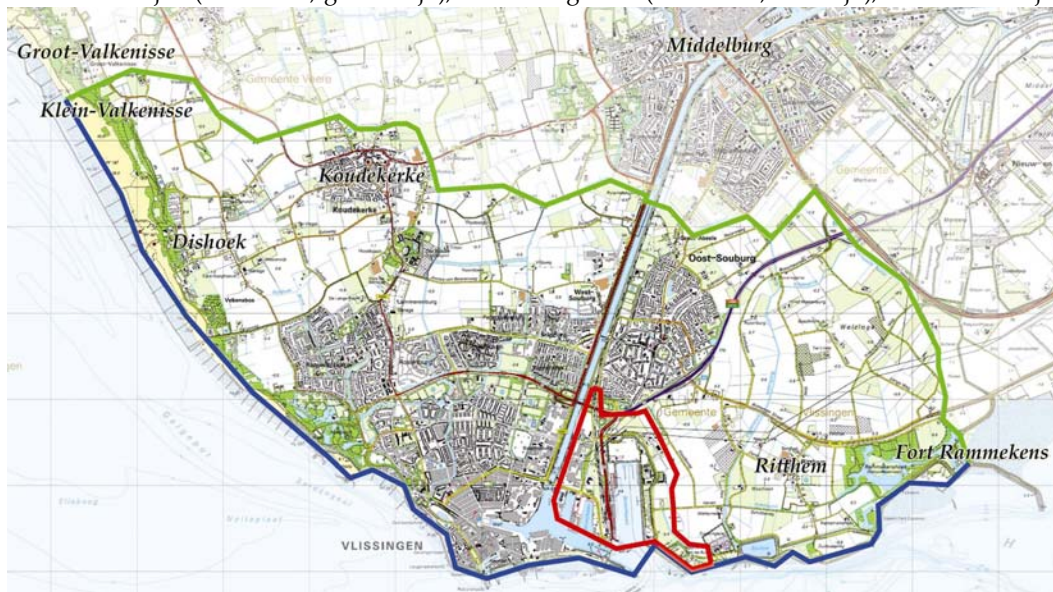
⁵⁸ De veranderende internationale politieke verhoudingen in Europa na de Eerste Wereldoorlog en het achterhaalde *idee van het fort* maakten verdere afbouw zinloos. In 1926 werd het kustfort De Ruyter definitief afgeschreven voor de landsverdediging.

⁵⁹ Dit betrof voornamelijk de havensteden langs de West-Europese kust. De Duitsers gingen er namelijk van uit dat het slagen van een invasie afhankelijk zou zijn van het feit of de geallieerden al dan niet een havenstad konden veroveren voor het veiligstellen van hun aanvoer.

dezelfde maand werd er begonnen het aanleggen van verdedigingswerken. Deze linie bestond uit twee delen: een Landfront⁶¹ om tanks en infanterie tegen te houden en een Seefront om landingen vanuit de zee af te slaan. Hiervoor werd de gehele kustzone, dus ook de boulevard, ontruimd en verboden gebied verklaard. Er werden ruim tweehonderd bunkers gepland voor de bezetters, die echter nog een semipermanent karakter hadden en niet bomvrij waren (Sakkers & Houterman, 2000; Sakkers, 2004).

Verteidingungsbereich Vlissingen

Op 18 juli 1942 werd Vlissingen tot de hoogste fortificatiestatus verklaard: Verteidingungsbereich. Pas in oktober 1942 waren de bouwplannen klaar en kon er begonnen worden met de bouw van bomvrije bunkers. Deze plannen behelsde een behoorlijke uitbreiding van het oppervlak⁶², waardoor een belangrijke artilleriestelling aan de Westerschelde en een waterwingebied ook beschermd werden. De meeste bouwactiviteiten vonden plaats aan de kust (Seefront; blauwe lijn), aan de landzijde (Landfront; groene lijn), het havengebied (Kernwerk; rode lijn), én het westelijke

Figuur 3.4 Verteidingungsbereich Vlissingen geprojecteerd op een huidige, topografische kaart

stadsdeel van Vlissingen. Voor de bouw werden een aantal kampen aangelegd waarin de werklieden⁶³ konden worden ondergebracht. De bouw van één bunker kostte tussen de tien en vijftien weken. Uiteindelijk waren er op 25 juni 1944 202 bomvrije bunkers gebouwd in het Verteidingungsbereich Vlissingen (Sakkers & Houterman, 1997, 2000; Sakkers, 2004).

Voor de bevolking in het Verteidingungsbereich betekende de aanwezigheid van veel Duitse soldaten en verdedigingswerken dat ze nog al wat vrijheden moesten opgeven. Een avondklok en een verbod op het maken van foto's waren kleine zaken, vergeleken met bijvoorbeeld een verbod op het uitvoeren van een boerenbedrijf in de omgeving van het Landfront. Vele bewoners moesten hun huizen verlaten, omdat het in een militaire zone kwam te liggen. Daarnaast moest een groot deel van de bevolking een gedeelte van hun huis afstaan voor inkwartiering van militairen. Vanaf eind 1943 werden er door de militaire autoriteiten ook bewoners te werk gesteld. Deze

⁶⁰ Dit hield in dat de stad met haar havens en vliegveld in staat van verdediging moest worden gebracht tegen aanvallen vanuit zee, vanuit de lucht en over land.

⁶¹ Opgebouwd uit een tankgracht en prikkeldraadversperringen.

⁶² Aan de landzijde liep de verdediging van deze nieuwe vesting van fort Rammekens over Groot- en Klein-Abeele, Koudekerke naar Groot-Valkenisse.

⁶³ Deze werklieden van de 'Organisation Todt' waren veelal afkomstig uit Noord-Brabant en Vlaanderen. Ze waren aangetrokken omdat ze werkloos waren of omdat ze hier hogere lonen kregen dan in de civiele sector.

tewerkgestelden hadden grote kans ook in Duitsland te werk te worden gesteld (Sakkers & Houterman, 1997; Peters, e.a. 2005).

De strijd in 1944

Nadat de geallieerden in augustus 1944 uit Normandië gebroken waren, trokken de Duitsers zich snel terug op de Rijn. Begin september hadden de Duitsers zich zo ver terug getrokken dat de geallieerden aanvoerproblemen kregen (mede omdat een aantal havens nog steeds bezet waren door de Duitsers). In een alles-op-alles operatie werden alle middelen naar de sector ten zuiden van Arnhem gevoerd om met de operatie Market-Garden (bekend van het boek en de gelijknamige film 'Een brug te ver') een beslissende stoot over de Rijn richting het Ruhrgebied uit te voeren. Deze operatie mislukte echter jammerlijk waardoor het tijd werd de veroverde gebieden eerst te consolideren. De havens van Antwerpen waren al wel intact in geallieerde handen, maar de Westerschelde werd aan beide zijden nog bezet door de Duitsers. Een belangrijke groep Duitsers⁶⁴ bevond zich nog op de zuidelijke oevers van de Westerschelde⁶⁵. Deze werden door middel van een massale operatie vanuit Breskens naar de overkant verscheept. Geheel oktober 1944 werd er hard gevochten om de Festung Schelde-Süd en werd Walcheren murw gebombardeerd. Eén van de beoogde doelen werd gehaald: grote delen van Walcheren werden onder water gezet. Hierdoor werden grote delen van de Duitse verdediging onbruikbaar⁶⁶. Op 1 november begon de aanval op Walcheren. Na geallieerde landingen in Vlissingen⁶⁷ werd er vijf dagen zwaar om het Verdedigingsgebied gevochten. Op 8 november was het gehele eiland bevrijd en kon een start gemaakt worden met het vrijmaken van de Westerschelde en het in gebruik nemen van de havens van Antwerpen. Dat Antwerpen een belangrijke, strategisch doel was, blijkt uit het beruchte Ardennenoffensief, dat de Duitsers eind december startten om Antwerpen te ontzetten. Dit werd echter voorkomen en in mei 1945 gaf nazi-Duitsland zich uiteindelijk over (Zangen⁶⁸, 1946; Jong, 1980b; Sakkers & Houterman, 2000; Sakkers, 2004).

Figuur 3.5 Walcheren na het oorlogsgeweld, onder water

3.1.3 Periode na 1945

Na de Tweede Wereldoorlog 'barste' de Koude Oorlog uit. Omdat Antwerpen één van de weinige ongeschonden havens was werd deze haven, en dus de Westerschelde, van groot belang voor de wederopbouw van West-Europa. Hierop werden vele observatieposten rondom de Westerschelde ingericht om zeemijnen op te sporen en er werd een omvangrijk munitiedepot nabij fort Rammekens gebouwd. Belangrijker was echter de civiele wederopbouw (Sakkers, 2004).

⁶⁴ De 15. Armee onder Generaal Von Zangen.

⁶⁵ En waren dus ingesloten: aan de west en noordzijde was er water, aan de zuid en oostzijde lagen de geallieerde legers.

⁶⁶ Maar het onder water zetten zorgde er ook voor dat er geen luchtlandingen meer plaats konden vinden. Er was nog maar één mogelijkheid om Walcheren snel te veroveren: een invasie vanuit de zee.

⁶⁷ Tegelijkertijd werden er ook landingen bij Westkapelle uitgevoerd en werd er een aanval over de Sloedam ingezet.

⁶⁸ General der Infanterie Von Zangen had het bevel over de 15. Armee en had daarmee het commando over de Duitse troepen in de strijd om Walcheren.

Afbraak van bunkers

Vlissingen is de strijd in 1944 uitgekomen met slechts één ongeschonden huis. De wederopbouw en uitbreiding van de stad leidde er toe dat veel bunkers gesloopt werden om plaats te maken voor nieuwe huizen⁶⁹. Vanaf 1951 kon er zelfs een subsidie worden aangevraagd voor het ‘amoveren’ van bunkers in het kader van de wederopbouw. Hiervan maakte de stad Vlissingen tot het eind van de jaren ‘80 ruim gebruik⁷⁰, zonder oog te hebben voor een eventuele historische waarde van de bunkers. Na de watersnoodramp in 1953 moesten vanwege de veiligheid alle Duitse verdedigingswerken uit de zeevering verdwijnen. Deze sloop duurde tot ver in de jaren ‘60 (Houterman & Sakkers, 1995; Sakkers, 2004; Peters e.a., 2005).

Hernieuwde interesse

In 1979 verscheen het boekje ‘Duitse Bunkers in Nederland’ van Rudi Rolf. Het beoogde doel – belangstelling voor de bunkers kweken – had ook in Zeeland effect. Er verschenen krantenartikelen met koppen als ‘Bunkers monumenten of lastige objecten’. Gedurende de jaren ‘80 begonnen steeds meer overheidsorganen na te denken over behoud van de bunkers, dit voorkwam echter niet dat er in de jaren ‘90 nog bunkers gesloopt worden voor bedrijfsvestiging. In geheel Europa groeit in diezelfde jaren ‘90 de belangstelling voor verdedigingswerken uit de Tweede Wereldoorlog. Als gevolg daarvan zijn al veel objecten beschermd verklaard⁷¹. In Vlissingen gaat de aandacht vooral uit naar het Landfront. Omdat Vlissingen niet heel hard gegroeid is na de oorlog, ligt het hele Landfront nog in landelijk gebied. Er zijn slechts twee bunkers van gesloopt en de tankgracht is grotendeels nog onaangetast. Dit is uniek in Europa. Er wordt nu actief ingezet op behoud van het Landfront (Sakkers & Houterman, 1997).

3.2 Plaats

Vele objecten van het Verteidigingsbereik hebben de tand des tijds overleefd. Zoals in de vorige paragraaf al aangegeven, betreft het vooral de objecten die het Landfront vormden, maar als er goed gekeken wordt, zijn er ook nog objecten van het Seefront, Kernwerk en andere objecten in en om Vlissingen terug te vinden. Deze paragraaf valt te beschouwen als een rondleiding door het Verteidigingsbereik van *nu* waarin de volgende vraag zal worden beantwoord: wat is er nu nog van te zien? Hierbij zal in de meeste gevallen ook een historische verklaring worden gegeven van het waarom van de objecten. Na deze fysieke beschrijving zal worden ingegaan op de beleving van de objecten.

3.2.1 Fysieke verschijning Landfront

Het Landfront loopt van de duinen bij Groot-Valkenisse naar Koudekerke, waar het omheen gaat, richting Groot-Abeele, over het Kanaal door Walcheren en eindigt bij het voormalig fort Rammekens. In deze volgorde zullen de objecten ook besproken worden.

Höckerhindernisse Groot-Valkenisse

Om passief tanks tegen te houden werd om Vlissingen voornamelijk gebruik gemaakt van de tankgracht. Om die tot in de duinen te laten doorlopen was echter onverstandig. Dit zou tot een verzilting van het grondwater⁷² leiden. Daarom werd er besloten de tankgracht voor de duinen te beëindigen en richting de duinen verder te gaan met betonnen obstakels in de vorm van piramides, Höckerhindernisse genaamd (Sakkers & Houterman, 1997; Sakkers, 2004).

⁶⁹ Maar ook alleen dáár. Op plekken waar er geen ‘wederopbouw’ plaatsvond, werden er ook geen bunkers gesloopt: geen prioriteit.

⁷⁰ Op 1 januari 1988 kwam een einde aan deze regeling.

⁷¹ In Denemarken zijn bijvoorbeeld alle overgebleven bunkers tot nationaal monument verklaard.

⁷² Het grondwatergebied nabij Klein-Valkenisse was van vitaal belang voor het Verteidigingsbereik. In geval van omsingeling konden de verdedigers hier hun verse drinkwater vandaan halen.

Ondanks dat de flankerende bunkers onder het duinzand verdwenen zijn, is een groot deel van de Höckerhindernisse nog goed zichtbaar. De rij start in de camping, kruist het toeristische fietspad van Klein- naar Groot-Valkenisse en loopt daarna verder de duinen in om langzaam te verdwijnen onder het duinzand. Aan het fietspad is een informatiebord geplaatst over het Landfront en het Widerstandsnest Fledermaus, waar de Höckerhindernisse deel van uitmaakte.

Landfront Groot-Valkenisse – Koudekerke

Dit deel van het Landfront bestond uit een tankgracht met flankerende bunkers. De tankgracht is grotendeels nog aanwezig⁷³ en op één na zijn alle bunkers nog aanwezig. Enkele bunkers zijn echter verborgen onder een laag grond die er na de oorlog tegen en overheen gelegd is. Langs dit deel van het Landfront is sinds kort een schelpenfietspad aangelegd met op enkele punten (met name bij herkenbare bunkers)

Figuur 3.6 Tankgracht en bunkers tussen Groot-Valkenisse en Koudekerke

veldkeuken en een gewondenverzamelplaats. Deze staan momenteel op privé terrein en zijn in gebruik als opslagplaats door de privé eigenaren. Een manschappenbunker en waterreservoirbunker zijn wel afgebroken (Sackers, 2004).

De bouw van de nieuwe rondweg rond

Figuur 3.9 Het 'bunkerpad' langs tankgracht en bunkers van het Landfront

Figuur 3.7 Höckerhindernisse langs het fietspad naar Klein-Valkenisse, met bord

verborgen onder een laag grond die er na de oorlog tegen en overheen gelegd is. Langs dit deel van het Landfront is sinds kort een schelpenfietspad aangelegd met op enkele punten (met name bij herkenbare bunkers) informatiepanelen. De tankgracht doet zich voor als een brede sloot.

Koudekerke

Het dorpje Koudekerke wordt aan de noord en oostkant 'ingesloten' door het Landfront. Omdat Koudekerke de enige bebouwingsconcentratie in het Landfront is zijn hier de nodige bomvrije voorzieningen voor manschappen gebouwd, waaronder een

Figuur 3.8 Goed zichtbare bunker langs de rondweg van Koudekerke

Koudekerke maakt de flankerende bunkers achter de tankgracht beter zichtbaar, al moet je wel weten dat ze er zijn. Vaak zijn deze bunkers verscholen onder een laag grond, of achter weelderige begroeiing.

Landfront Koudekerke – Kanaal door Walcheren

Aan de oostkant van Koudekerke buigt het Landfront naar het oosten. Een groot deel van

⁷³ Slechts in de buurt van de Höckerhindernisse bij Groot-Valkenisse is deze gedempt in verband met intredend zout water (verzilting), en op enkele plekken wordt de tankgracht doorkruist door een weg.

de tankgracht is hier gedempt⁷⁴. Vanaf de afbuiging naar het oosten tot ongeveer halverwege het kanaal getuigen nog slechts de flankerende bunkers in het boerenland van de aanwezigheid van het Landfront. Vanaf West-Souburg loopt een geasfalteerd fietspad naar het noorden, naar het oostelijke deel van dit deel van het Landfront, daar waar de tankgracht en de bunkers nog aanwezig zijn. Onder de lokale bevolking is dit fietspad bekend als het 'bunkerpad'. Ook hierlangs zijn informatiepanelen geplaatst. Het laatste deel van de tankgracht naar het Kanaal door Walcheren is ook weer gedempt. De Höckerhindernisse die het Landfront met het kanaal verbonden zijn echter nog aanwezig op privé terrein. De naam 'Pyramidehoeve' is afgeleid van de piramidevormige bouwsels die nog steeds in de tuin van deze hoeve aanwezig zijn. Deze naam verschijnt ook op de topografische kaart.

Figuur 3.11 Höckerhindernisse in de tuin bij de 'Pyramidehoeve'

Landfront Kanaal door Walcheren – Fort Rammekens

Het oostelijk deel van het Landfront is als laatste gebouwd en ook minder uitgebouwd dan het westelijke deel⁷⁵ (Sakkers & Houterman, 1997; Sakkers, 2004). Het grootste deel bestaat uit een

Figuur 3.10 Tankmuur in trekdijk ten noorden van Fort Rammekens

tankgracht die op een bepaald punt al tegen de Magistraatwijk van Middelburg aan ligt. Het meest noordoostelijke deel van de tankgracht is onder de provinciale Sloeweg verdwenen, maar is verder nog aanwezig. Drie van de zes bunkers zijn gesloopt, van de drie overgebleven liggen er twee onder een laag grond.

Het deel dat noordelijk aansluit op fort Rammekens bleek geologisch niet geschikt voor een tankgracht⁷⁶. Hier werd in de oude trekdijk een anderhalf kilometer lange tankmuur gebouwd (Sakkers & Houterman, 1997; Sakkers, 2004). Deze tankmuur is samen met de trekdijk nog goed herkenbaar in het landschap.

3.2.2 Fysieke verschijning Seefront

Het Seefront bestond uit een aaneenschakeling van Stützpunkte en Widerstandsnester⁷⁷ tussen Groot-Valkenisse en fort Rammekens. In deze volgorde zullen de objecten ook besproken worden. Zoals reeds bij de historie van het Verteidigungsbereich aangehaald is, zijn de meeste werken van het Seefront verwijderd omdat ze een bedreiging vormde voor de zeevering. Daarom zullen niet alle Stützpunkte en Widerstandsnester besproken worden, slechts diegene waarvan er nog iets zichtbaar is.

⁷⁴ Door veel mensen wordt de (dubbele) watergang ten zuiden van de originele positie aangezien als tankgracht, mede vanwege dezelfde breedte.

⁷⁵ 26 flankerende bomvrije bunkers aan de westkant tegen slechts 6 flankerende bomvrije (maar kleinere) bunkers aan de oostkant. Het Landfront is aan de westkant slechts marginaal langer dan aan de oostkant.

⁷⁶ Het loopt namelijk langs de Schorer Polder.

⁷⁷ Dit zijn relatief kleine, onafhankelijke weerstandskernen. Deze Widerstandsnester hadden een rondomverdediging bestaande uit mijnenvelden, prikkeldraadversperringen en gevechtsofstellingen voor infanteriewapens. Twee of meer op elkaar afgestemde Widerstandsnester vormden een Stützpunkt (Sakkers, 2000).

Widerstandsnest Fledermaus

Dit Widerstandsnest vormde de westelijke hoeksteen tussen het Landfront en het Seefront. De rij met Höckerhindernisse bij Groot-Valkenisse maakte deel uit van dit Widerstandsnest en is nog zichtbaar (zie ook de vorige paragraaf). De flankerende bunkers zijn nog wel aanwezig, maar zijn verdwenen onder het duinzand.

Widerstandsnest Carmen

Dit bunkercomplex bij Klein-Valkenisse moest het waterwingebied verdedigen en ondersteunde het Seefront en Landfront met haar infanteriereserve (Sakkers, 2004). In de duinen zijn bijna alle bomvrije bunkers nog aanwezig⁷⁸, maar wel zwaar overwoekerd. Op het fietspad tussen Klein- en Groot-Valkenisse staat een informatiepaneel dat de aandacht op het Widerstandsnest vestigt.

Figuur 3.12 Gemetselde bunker in de duinen bij Widerstandsnest Carmen

Stützpunkt Fidelo / Seezielbatterie⁷⁹ Dishoek

Reeds in de napoleontische periode was er in de duinen bij Dishoek een kustbatterij aanwezig. De Duitsers bouwden hier hun belangrijkste kustartillerie positie aan de Westerschelde. Het geschut werd in vier grote, bomvrije bunkers geplaatst. Hierbij werden bomvrije bunkers voor de vuurgeleiding, munitieopslag en manschappenonderkomens gebouwd. De bunkers die het meest aan de kant van de Westerschelde stonden – waaronder de artillerieopstellingen – zijn allemaal in de jaren '60 gesloopt. De bunkers (voornamelijk de manschappenbunkers) die hierachter stonden zijn nog aanwezig in het duinenlandschap (Sakkers, 2004). Vaak liggen deze bunkers onder een laag zand en zijn niet te zien vanaf openbare paden. De lokale bevolking weet ze echter wel te vinden.

Stützpunkten Hohenstaufen, Kyffhäuser en Leuchtenburg

Het Seefront langs de boulevard en de binnenhaven van Vlissingen is behoorlijk uitgebouwd geweest. Nadat alle huizen aan de boulevard waren ontruimd en dichtgemetseld⁸⁰ werd er een betonnen tankmuur gebouwd. Deze werd geflankeerd door bomvrije bunkers met geschut. Daarbij werden ook nog verschillende observatiebunkers gebouwd (Sakkers, 2004). De tankmuur en de meeste bunkers zijn afgebroken. De bunkers die nog aanwezig zijn zitten onder het maaiveld en/of maken deel uit van de zeewering. Hierdoor is bijvoorbeeld de mitrailleurbunker op het Nollehoofd nog altijd heel zichtbaar aanwezig.

Figuur 3.13 Bunker op het Nollehoofd te Vlissingen

Stützpunkt Rommel

Het kustfort Rammekens (in de Duitse verdediging bekend als Stützpunkt Rommel) vormde de oostelijke hoeksteen tussen het Landfront en het Seefront. Op het fort werden drie kleine bunkertjes gebouwd voor mortieren en machinegeweren. Deze bunkertjes zijn nog aanwezig (Sakkers, 2004).

⁷⁸ "In de duinen van Klein-Valkenisse is dus nog de meest intacte stelling van de kustverdediging in Zeeland terug te vinden". (Sakkers, 2004, p.72)

⁷⁹ Of Marineküstenbatterie (M.K.B.)

⁸⁰ Om te voorkomen dat gelande troepen zich hier konden verschansen.

Het fort is te bezichtigen na een kleine vergoeding. Binnen is een tentoonstelling over de rijke historie van het fort.

3.2.3 Fysieke verschijning Kernwerk

Het Kernwerk vormde als het ware een vesting binnen een vesting. Dit 'laatste redmiddel' werd in het havengebied gesitueerd. In het westen en zuiden was al een 'natuurlijke' verdediging aanwezig in de vorm van het Kanaal door Walcheren. In het noorden en oosten werd deze verdediging opgebouwd door een tankgracht te graven en flankerende bomvrije bunkers in de havendijk te plaatsen. Ter ondersteuning werden twee automatische granaatwerpers geplaatst⁸¹.

Figuur 3.14 Geschutsbunker in zeedijk

Naast deze defensieve werken werd er ook kustartillerie en ondersteunende veldartillerie geplaatst in bomvrije bunkers. Om onafhankelijk te kunnen opereren werden er verschillende andere faciliteiten ondergebracht in bomvrije bunkers, zoals wateropslag, hospitaals en personeelsonderkomen (Sakkers & Houterman, 2000; Sakkers, 2004).

Omdat het Kernwerk in het havengebied ligt, zijn de meeste objecten gesloopt. Het meest in het oog springende, nog zichtbare object is de geschutsbunker van de kustbatterij tegenover de haven voor de veerdienst op Sheerness. Daarnaast zijn er verspreid nog enkele andere bunkers aanwezig, waaronder twee Nederlandse kazematten uit de jaren '30.

3.2.4 Fysieke verschijning overige objecten

Naast het Landfront, Seefront en Kernwerk is er nog meer gebouwd in het Verteidigingsbereik Vlissingen. Zo is bijvoorbeeld de verdediging tegen de derde dimensie – luchtdoelartillerie – nog niet behandeld. Naast deze gevechtsofstellingen waren er natuurlijk ook hoofdkwartieren en onderkomens gevestigd. Hier volgt een beschrijving van de objecten die nog aanwezig zijn.

Villapark

Direct achter de boulevard lag het Villapark. Vanwege de afwezigheid van militair-strategische objecten (die veel bommenvuur trokken) werden hier veel ondersteunende diensten gevestigd. Hiervan resteren nog enkele munitie- en manschappenbunkers die in parken of op privéterrein staan (Sakkers, 2004).

Figuur 3.15 Centraal plein in 'Het Fort'

Stützpunkt Veste Coburg / Commandopost Verteidigingsbereik Vlissingen

De commandopost was gevestigd op een voormalig Frans gedetacheerd fort. Er werd een grote commandobunker en verscheidene

⁸¹ Het Kernwerk was een uiterst strategisch gebied. Hierom konden schaarse en kostbare wapensystemen worden toegepast. Bunkers met pantserkoepels voor mitrailleurs werden dan ook binnen het Verteidigingsbereik alleen in het Kernwerk gepland. Van de automatische granaatwerper M19 zijn er waarschijnlijk maar 74 opgesteld over de lengte van de gehele Atlantikwall. De combinatie van deze wapensystemen was uitermate effectief. "De mitrailleurkazematten gaven horizontaal, over de grond schietend vuur. De M19 gaf als krombaangeschut verticaal vuur af. De samenhang tussen horizontaal vuur, dat de aanvaller noodzaakte zich in te graven, en verticaal vuur, dat deze dekking weer teniet deed, bood de meest effectieve vuurkracht." (Sakkers & Houterman, 2000, p.63)

manschappenbunkers gebouwd. Alleen de gracht van het fort en een deel van het kroonwerk is nog aanwezig. De bunkers hebben plaats gemaakt voor de woonwijk Het Fort (Sakkers, 2004).

Figuur 3.16 Restanten van geschutsbunkers onder hopen grond nabij nieuwbouw

Stützpunkt Fichte / Marineflakbatterie Nord

De luchtdoelartillerie (Flak⁸²) ten noordwesten van West-Souburg kwam met de uitbreiding van Stützpunkt naar Verteidigungsbereich binnen de verdedigende gordel van Vlissingen te liggen. Hierop werd de stelling danig verbunkerd. Deze Flakbatterie is de enige waarvan er rondom Vlissingen heden ten dage nog iets te zien is (Sakkers, 2004). In een bosje ten zuiden van het nieuw industriegebied Vrijburg zijn enkele objecten bloot gegraven en is er een informatiepaneel geplaatst.

Ritthem

In het dorpje Ritthem zijn nog twee manschappenbunkers over die als onderdeel van een infanteriereserve die het gehele dorpje behelsde (Sakkers, 2004).

Stützpunkt Von Kleist

Tussen Koudekerke en Dishoek ligt een verbunkerde geschutsopstelling in het vrije veld waarvan alle vier bunkers nog zichtbaar zijn (Sakkers, 2004).

Figuur 3.18 Geschutsopstellingen in het vrije veld

Stützpunkt Rebhuhn (Batterie Baskenburg)

Rond het vliegveld aan de noordkant van Vlissingen werden verschillende bomvrije bunkers gebouwd ten behoeve van commandovoering en gewondenverzorging. Hiervan staat alleen nog een hospitaalbunker in West-Souburg verdeckt opgesteld in een parkje onder de bomen. Aan de westzijde van het vliegveld, bij Baskenburg, werd in 1944 een verbunkerde artillerieopstelling gebouwd. Van deze opstelling zijn op één na alle bunkers nog aanwezig, al zij het onder een laag grond (Sakkers, 2004). Momenteel worden er appartementen en winkels 'omheen' gebouwd.

Figuur 3.17 Flak-bunkers in bosje nabij Vrijburg

⁸² Flugzeug Abwehr Kanone

3.2.5 Landschap

Sinds de Eerste Wereldoorlog werd het landschap als basis genomen bij de militaire inrichting. De mogelijkheden die het landschap bood moesten ten volste worden benut. Hindernissen werden soms al natuurlijk gevormd in de vorm van rivieren, moerassen of steile hellingen. De gebouwde militaire werken werden zo veel mogelijk verborgen in het landschap; verborgen onder het (duin)zand, omringd met struiken of 'aangekleed' als woonhuis (Peters e.a., 2005). Na de oorlog werden de objecten vaak niet meer gebruikt. De objecten die niet werden afgebroken, werden daarom nog meer dan in de oorlog in het landschap opgenomen. Objecten werden overwoekerd of verdwenen onder het zand. Bij andere objecten, waar dat niet gebeurde, vormen de bunkers vaak nog een markant object in het landschap. Uit het groene akkerland steken dan de grijze bunkers af tegen de horizon of steeds vaker met een oprukkende urbane achtergrond.

3.2.6 Beleving

Zoals reeds in de paragraaf over de historie van het Verdedigingsgebied is aangehaald, was de beleving van de objecten vlak na de oorlog vaak negatief⁸³. Dit is niet meer dan logisch, gezien de oorlog en de ellende waaraan deze fysieke objecten herinneren.

Daarnaast hebben de bunkers ook geen bepaalde vorm van schoonheid, getuige deze krantenkop uit december 1980: *"Lelijke oorlogssouvenirs onderwerp van studie"*. In 1989 wordt niet meer per sé over lelijke objecten gesproken, maar de context blijft negatief in de volgende krantenkop: *"Oostburg blaast imposante bunkers op"*. De afbraak van de bunkers in Oostburg lokte een reactie uit van onder andere de Stichting Bunkerbehoud Zeeuws-Vlaanderen die voorstelde er een museum in te vestigen, in plaats van over te gaan tot sloop. Hierbij werd er op gewezen dat, in navolging van plaatsen als Arnhem en Overloon, Oostburg een toeristische trekpleister kon worden voor de wijde omgeving. Hierop kwamen vele positieve en ondersteunende reacties van mensen en organisaties die een gedegen kennis hadden van de objecten⁸⁴. Daarentegen kwamen er ook vele negatieve reacties die pleitte vóór de afbraak van de bunkers, voornamelijk van lokale bewoners die de oorlog hadden meegemaakt. Uiteindelijk was in 1989 de tijd en de politiek nog niet rijp voor het behoud van deze bunkers, ze werden gesloopt⁸⁵ (Houterman & Sakkers, 1995, Sakkers & Houterman, 1997). In de hierop volgende jaren is de beleving van de objecten een stuk positiever geworden, wat heeft geleid tot een actieve bescherming van de overgebleven objecten (Sakkers, 2004). Met name voor toerisme, natuur en milieu zijn de objecten interessant en worden ze positief benaderd, voor andere beleidsterreinen als ruimtelijke ordening en economische ontwikkeling zijn de objecten echter vaak een sta in de weg en wordt er geen historische waardering aan gehangen. Peters e.a. (2005, p.5) beschrijven de gevoelens omtrent de Atlantikwall als 'ambivalent':

"Deze mastodonten uit staalbeton vormen een hardnekkig symbool van een niets ontziende vreemde bezetting die de onderworpen landen in het diepst van hun ziel geraakt heeft. Maar tegelijk broeit er heimelijk nieuwsgierigheid en bewondering. Juist omdat dit 'krijgsgoed' zo verguisd is, juist omdat de schaal waarop en de snelheid waarmee de Wall gebouwd werd ongekend zijn."

Jan Kolen (2007) onderschrijft dit als hij stelt: *"Met de toenemende afstand tot de oorlog en het geleidelijk uitsterven van de persoonlijke herinneringen worden de restanten van de Duitse militaire architectuur en*

⁸³ Veel informatie in deze paragraaf komt uit interviews.

⁸⁴ Zoals drs. Paape als directeur van het RIOD, dr. L. de Jong als auteur van de 15 delige reeks over Nederland in de Tweede Wereldoorlog, de Stichting Menno van Coehoorn, die zich inzet voor het behoud en onderzoek naar vestingwerken in Nederland en enkele buitenlandse stichtingen.

⁸⁵ De interim-manager van Ruimtelijke Ordening van Oostburg destijds, dhr. Bos, beargumenteert het besluit als volgt: *"In de eerste plaats zijn de bunkers destijds tegen de wil van het Nederlandse volk geplaatst. Het zijn producten van de toenmalige vijand, een vijand met – zoals bekend mag worden verondersteld – een misdadige inslag. Mijs inziens kunnen misdaad en cultuur niet, althans niet goed, samengaan. In casu betekent dit dat de bunkers onmogelijk tot het cultureel-historisch erfgoed van Zeeuwsch-Vlaanderen (kunnen) behoren."* (Houterman & Sakkers, 1995, p.88)

infrastructuur anders en minder negatief gewaardeerd. En hoewel de Atlantikwall nog steeds geen volwaardige plaats inneemt in het militaire erfgoed, groeit het aantal museale projecten snel”.

Iconografisch

De mensen die geïntroduceerd in de (historische) materie van het Verteidigingsbereik hebben het vooral over de militaire bewoordingen als bunker, drakentanden⁸⁶, antitankmuur en tankgracht. Hierbij wordt ook onderschreven dat vooral het Landfront als een *geheel*, als een *linie* gezien moet worden. Vaak is het besef wel aanwezig dat mensen die de achtergronden niet zo goed kennen het kunnen hebben over ‘betonnen dingen’. Maar er is steeds meer informatie beschikbaar⁸⁷ over de objecten, waardoor er steeds vaker historisch accurate benamingen worden gebruikt. ‘Echte’ ruimtelijke ordenaars hebben het ook over punten (bijvoorbeeld bunkers), lijnen (bijvoorbeeld de tankgracht) en vlakken (bijvoorbeeld mijnenvelden).

De dimensies van Tivers (1999) die in deel 1 besproken zijn werpen ook een interessante blik op de beleving van het Verteidigingsbereik. Tussen veiligheid en stress ligt de beleving toch vooral op stress⁸⁸. De herinneringen uit de oorlog en de soms slechte bouwkundige staat van de objecten leiden niet bepaald naar een veilig gevoel. Tussen stimuli en verveling ligt de nadruk vooral op stimuli. Mensen worden door de objecten gestimuleerd. In eerste instantie in de vorm van afbraak, maar tegenwoordig steeds meer in de vorm van nieuwsgierigheid. De laatste dimensie ligt tussen status en stigma. Aangegeven wordt dat vooral de nadruk lag op stigma, maar tegenwoordig steeds meer op status. Er valt een verhaal te vertellen.

Het is duidelijk dat er voor verschillende personen en actoren wisselende belevingen kunnen zijn. De meeste mensen hebben wel het historische besef, alleen hoe dat wordt verwoord in de beleving van de objecten is verschillend. Dit heeft ook veel met generaties te maken. De generatie die de objecten in haar originele bestemming heeft meegemaakt beleeft deze objecten vaak vrij negatief, maar ondertussen wel gelaten en beseffend dat ze toch wel lang blijven staan. Ze staan er toch al ruim 60 jaar. De generatie van na de oorlog is vooral nieuwsgierig naar de objecten en staat er vaak positief tegenover.

3.3 Cultuur en beleid

In deze paragraaf zal worden ingegaan op de professionele cultuur omtrent het Verteidigingsbereik. Om in te gaan op de cultuur van Walcheren, Zeeland, Nederland of zelfs Europa in relatie tot het Verteidigingsbereik of de Atlantikwall, gaat voor deze thesis te ver. Het kan echter wel een interessant beeld vormen over de culturele achtergronden die leiden tot de behandeling van de verschillende objecten. De politiek en het daaruit voortvloeiende beleid worden immers door de cultuur gevoed.

Zoals in deel 1 reeds is beargumenteerd is discours gelijk te stellen aan cultuur. In deze paragraaf zal er dan ook dieper worden ingegaan op de verschillende professionele discourses⁸⁹ die te maken hebben met het Verteidigingsbereik. Er zal worden ingegaan op de manier van handelen, welke kennis er aanwezig is, welk beleid er gevoerd wordt en er wordt geprobeerd een doorkijk te geven in de verschillende machtsverhoudingen, die alle in deel 3 verder zullen worden geanalyseerd.

3.3.1 Provincie Zeeland

De Provincie Zeeland zet in haar omgevingsplan (Provincie Zeeland, 2006) in op een tweesporenbenadering: het optimaal benutten van (economische) kansen en het versterken van de specifieke Zeeuwse omgevingskwaliteiten. In het kader van omgevingskwaliteiten wordt ingegaan op stille,

⁸⁶ Algemene Nederlandse benaming voor Höckerhindernisse.

⁸⁷ Publicaties van o.a. Sakkers, maar ook de informatiepanelen langs het ‘bunkerpad’.

⁸⁸ Antipathie is een woord dat gevallen is.

⁸⁹ Veel informatie in deze paragraaf komt uit beleid en interviews.

duisternis, luchtkwaliteit, bodemkwaliteit en stank, de natuurlijke en landschappelijke kwaliteiten, de beeldkwaliteit, de cultuurhistorie en de archeologie en de kwalitatieve en kwantitatieve aspecten van water. Beeldkwaliteit en cultuurhistorie worden dus beschouwd als Zeeuwse omgevingskwaliteiten. Voor de beeldkwaliteit van het landschap wordt cultuurhistorie als een belangrijke factor aangeduid, er wordt zelfs gesteld dat de behoefte aan de 'culturele identiteit' alleen maar groter wordt.

In de cultuurhistorische inventarisatie in het omgevingsplan (Provincie Zeeland, 2006) is onder het kopje fortificaties een speciaal gedeelte gereserveerd voor 'landfront Vlissingen'. Daarbinnen vallen de Vesting Vlissingen en de burg van Oost-Souburg. De aangemerkte strategie is het op Belvedere gebaseerde 'behoud door ontwikkeling'. Een groot deel van Walcheren is overigens een Nationaal Landschap, wat betekent dat de kernkwaliteiten van het landschap behouden moeten worden of moeten worden versterkt. Het Landfront komt hier in terug als een cultuurhistorische kernkwaliteit en gekenmerkt als een "goed bewaard gebleven onderdeel van de Atlantikwall" (Provincie Zeeland, 2006, p.95). Cultuurhistorie is overigens één van de speerpunten voor het uitvoeringsprogramma van het omgevingsplan. Het Landfront Vlissingen wordt door de Provincie bijvoorbeeld gebruikt als een belangrijk structurerend element. Een belangrijk voorbeeld daarin is dat het nu wordt ingezet als een scheidende groenzone tussen de ruimtelijke ontwikkelingen van Middelburg en Vlissingen.

Een belangrijk discussiepunt als het gaat om de economische kansen is de Westerschelde Container Terminal (WCT). Deze uitbreiding van het Sloegebied in de richting van de Westerschelde moet nog getoetst worden op milieu effecten⁹⁰ (Provincie Zeeland, 2006). In het kader van het natuurcompensatieplan komt de Schorerpolder weer gedeeltelijk buitendijks te liggen. Dit betekent dat de oude trekdijk versterkt moet worden. Hierdoor zal de tankmuur voor grote delen ten noorden van Fort Rammekens niet meer zichtbaar zijn (fragmentatie). Dit zou op haar beurt weer kunnen leiden tot 'cultuurcompensatie'. De Stichting Bunkerbehoud geeft aan bijvoorbeeld interesse te hebben voor het weer terugbrengen van de tankgracht ten westen van het Kanaal door Walcheren (nabij de Höckerhindernisse).

In het tienpuntenplan voor de Zeeuwse cultuurhistorie (Provincie Zeeland, 2002) is het zesde actiepunt 'Verdedigingswerken'. Hierbij wordt er ingegaan op de uitgebreide militaire historie van Zeeland, waarvan een deel al in paragraaf 3.1 is toegelicht⁹¹. Veel oude militaire werken zijn op één of andere manier al beschermd (denk aan de Monumentenwet, de Natuurbeschermingswet, bestemmingsplannen, etc.). Over het Verdedigingsgebied wordt in het tienpuntenplan (Provincie Zeeland, 2002, p.24) het volgende gemeld:

"Door de provincie zijn initiatieven genomen om het Landfront Vlissingen wettelijke bescherming in het kader van de Monumentenwet te geven. De Rijksdienst voor de monumentenzorg heeft voorstellen hiertoe in beraad. Naast het Landfront Vlissingen verdienen ook andere jonge verdedigingswerken (planologische) bescherming."

De Stichting Bunkerbehoud heeft in 2005 een verzoek tot bescherming van het Landfront bij het RACM⁹² ingediend. Dit verzoek is nog steeds in behandeling. De Stichting Bunkerbehoud wordt overigens ook in het kader van Verdedigingswerken in het tienpuntenplan (Provincie Zeeland, 2002) genoemd. Hierbij wordt nadruk gelegd op de samenwerking met de stichting bij het beheren

⁹⁰ "Provinciale Staten hebben, na vernietiging van de streekplanuitwerking voor de WCT door de Raad van State in 2003, het college gevraagd een WCT uit te laten werken met een zeekade van ca. 2000 m, zonder significante effecten in het kader van de Vogel- en Habitatrichtlijn. Daartoe dient een aanpassing op de oorspronkelijke milieueffectrapportage opgesteld te worden en een Maatschappelijke Kosten Baten Analyse uitgevoerd te worden. In goed overleg met gemeenten en bewoners dient er naar redelijkheid en billijkheid een oplossing te worden gevonden voor de gevolgen die het goederenvervoer in het achterland veroorzaakt." (Provincie Zeeland, 2006, p.109)

⁹¹ Om daar hier uitgebreid verder op in te gaan, gaat buiten de strekking van deze casestudie. Naast het Landfront wordt er in verschillende andere documenten uitgebreid aandacht gegeven aan de Staats en Spaanse linies in Zeeuws Vlaanderen.

⁹² Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten.

en openstellen van bunkers en de advisering van derden over cultuurhistorische betekenis van bunkers.

Het tweede actiepunt in het tienpuntenplan (Provincie Zeeland, 2002) gaat in op een Cultuurhistorische Hoofdstructuur (CHS). De CHS is een verzameling kaarten die aangeeft welke waardevolle elementen zich waar bevinden. Ook geeft de CHS kernachtige objectinformatie weer over elk waardevol element. De CHS is voor iedereen beschikbaar. Hierdoor kan er in een vroegtijdig stadium een afweging gemaakt worden van de cultuurhistorische waarden in ruimtelijk verband. Op de site van de CHS (www.zeeland.nl/chs) wordt een interactieve GIS-aplicatie geladen. Hierin kan een laag 'Defensie' worden geactiveerd. Hierin vallen alle, nog zichtbare objecten van het Verdedigingsgebied. Onder het subhoofd 'Waardevolle gebieden CHS' kan de laag 'Landfront Vlissingen' worden geactiveerd. Deze heeft in de meeste gevallen een overlap met de objecten in de laag 'Defensie', maar bijvoorbeeld het Stützpunkt Von Kleist zit alleen in de laag 'Landfront Vlissingen'.

3.3.2 Gemeente Vlissingen

De site van de gemeente Vlissingen (www.vlissingen.nl) begint haar inleiding over Vlissingen als volgt: *"De inwoners van Vlissingen zijn geen dromers. In Vlissingen heerst de sfeer van aanpakken en zakelijkheid. Niet praten, maar doen!"* Dit sluit aan bij de focus die de gemeente heeft op ruimtelijke ontwikkeling. Verder zoekend op de site komt onder het kopje 'Monumenten' wel de 'Atlantikwall en oorlogsschade' aan de orde. Hierin wordt het volgende gemeld: *"Langs de boulevards verschenen tal van bunkers en versperringen en aan de landzijde werd in de jaren 1942-1943 een hele gordel van bunkers, geschutopstellingen en tankgrachten aangelegd. Dit hele verdedigingsstelsel is vandaag nog redelijk in tact. Bij de inrichting van het landschap tussen Middelburg en Vlissingen wordt er vanuit gegaan ook dit stuk geschiedenis te bewaren."* De gemeente heeft dan ook positief gereageerd op het de vraag van het ministerie van OC&W over de bescherming van het Landfront en ze adviseert de staatssecretaris *"de objecten (bunkers) van het Landfront Vlissingen aan te wijzen als beschermd rijksmonument en de linielijn (tankgrachten en tankmuur) te beschermen middels de status van beschermd stads- en dorpsgezicht, mits de aanwijzing de voorgenomen realisatie van een natuurgebied in de Welzinge- en Schorerpolder niet in de weg staat"* (Gemeente Vlissingen, 2005, p.6). Dit voorgenomen natuurgebied is de bij de provincie reeds beschreven natuurcompensatie voor de WCT. De gemeente heeft advies gevraagd aan de Raad voor Cultuur over de tankmuur in de trekdijk. Deze concludeert *"dat de tankmuur als klein onderdeel minder van belang is: vanuit een integrale benadering is de tankmuur als type object bijzonder, maar te incidenteel om als afzonderlijk rijksmonument te beschermen. De Raad van Cultuur is van mening dat het Landfront Vlissingen, en daarmee ook de tankmuur, niet in aanmerking komt als rijksmonument maar wel als beschermd gezicht"* (Gemeente Vlissingen, 2005, p.5).

Het Landfront wordt dus redelijk beschermd. Dat blijkt ook uit de bestemmingsplannen, waar de objecten vaak een archeologische of historisch bouwkundige waarde wordt toegeschreven⁹³, en daarmee ook als zodanig beschermd worden. Objecten van het Kernwerk echter, nu liggende in de industriële havenzone, worden niet vermeld of aangegeven. Ook aan het Seefront wordt weinig aandacht geschonken, slechts dan wanneer een object samenvalt met een ander monument, zoals het Oranjobolwerk, krijgt het (militair) historische aandacht (Gemeente Vlissingen, 2002a; 2002b; 2003).

In de omschrijving van het heden concludeert de Nota Monumentenzorg (Gemeente Vlissingen, 2006): *"Een apart onderdeel vormt de cultuurhistorische waardebepaling van de voormalige Duitse verdedigingswerken in het Landfront Vlissingen, gekoppeld aan een mogelijke aanwijzing tot rijksmonument."* Verder wordt er niet op de objecten ingegaan.

⁹³ De tankmuur wordt echter niet als zodanig benoemd. Dit blijft een Waterstaatswerk.

3.3.3 Gemeente Middelburg

De site van de gemeente Middelburg (www.middelburg.nl) begint haar inleiding over Middelburg als volgt: *“Middelburg is de hoofdstad van Zeeland en vijfde monumentenstad van Nederland. In de sfeervolle binnenstad zijn meer dan 1200 monumenten en talrijke winkels, terrasjes, cafés en restaurants en culturele toeristische voorzieningen te vinden. Het is in Middelburg dan ook heerlijk rondwandelen, winkelen eten en uitgaan.”* Middelburg richt zich dus vooral op de stedelijke voorzieningen. Vooral oude monumenten spelen daarin een belangrijke rol. Over het Landfront werd in 2000 (Gemeente Middelbrug, 2000, p.52) nog geconcludeerd:

“De provincie opteert voor een monumentenstatus van het Landfront Vlissingen. De gemeenten Vlissingen en Middelburg willen die status niet. [...] De gemeenten Vlissingen en Middelburg stemmen alleen in met een cultuurhistorische verkenning als de optie tot het aanwijzen tot monument van het totale landfront niet de enige optie is. Aanwijzing van het totale landfront houdt in: verdedigingswerken, schootsvelden én tussenliggende zones. Er moet evenwicht zijn tussen het belang van de cultuur-historische waarden en de belemmeringen die aanwijzing als monument met zich meebrengt, zo vinden de gemeenten. Een compromis is dat het landfront geen officieel monument wordt, maar dat het stadsgewest een inspanningsverplichting aangaat om zoveel mogelijk van het landfront te handhaven en/of de ‘afzonderlijke elementen’ in te passen in de ontwikkelingen in het gebied. Bij voorgenomen aantasting van het front zal er dan een motiverings- en verantwoordingsplicht zijn.”

Dit standpunt laat duidelijk zien dat de gemeente deze jonge cultuurhistorie duidelijk van ondergeschikt belang ziet aan economische en ruimtelijke ontwikkelingen. In 2005 wordt in de lijn van het genoemde compromis *“De Staatssecretaris [van OC&W geadviseerd⁹⁴] de objecten (bunkers en drakentandversperringen) van het Landfront Vlissingen aan te wijzen als beschermd rijksmonument en de lijn (tankgrachten) te beschermen middels de status van beschermd gezicht. Verder wordt voorgesteld om de Provincie te vragen het initiatief te nemen tot het aanleggen van een fietspad langs de linie.”* (Gemeente Middelburg, 2005, p.1). Het doel is dus om zoveel mogelijk waardevolle cultureel historische objecten te bewaren zonder eventuele ruimtelijke ontwikkelingen te belemmeren. In bestemmingsplannen wordt er niet bijzonder veel aandacht aan de objecten besteed, deze vallen onder ‘landschappelijke waarden’.

In de Kwaliteitsatlas 2030 ligt de nadruk omtrent de gebieden rondom het Landfront vooral op landschap en natuur (landschappelijke openheid, landschapsontwikkeling en plattelandsvernieuwing) en dus niet op de cultuurhistorische waarden (Gemeente Middelburg, 1998).

3.3.4 Gemeente Veere

Nadat op 1 januari 1997 de gemeente Veere ontstond⁹⁵ uit de gemeentelijke herindeling, bestond er de behoefde de gemeentelijke identiteit te inventariseren. In het hierop volgende rapport werd vastgesteld dat de gemeente vier belangrijke kenmerken heeft (Gemeente Veere, 1999, p.8):

1. *Veere als woongemeente,*
2. *Veere als toeristisch-recreatieve gemeente,*
3. *Veere als groene gemeente (agrarisch gebied, natuur, landschap),*
4. *Veere als gemeente van het cultureel erfgoed (belangwekkende historie en archieven, monumenten, klederdracht, dialect, folklore, inspiratie voor kunstenaars).*

Al wordt in dit rapport niets over het Landfront gezegd, wel worden nog jongere objecten zoals de Deltawerken al onder cultureel erfgoed genoemd. Het toerisme wordt een belangrijke economische pijler genoemd. Daaraan gekoppeld wordt het belang van het behoud van cultureel erfgoed.

In de Structuurvisie Koudekerke wordt het Landfront duidelijk aangehaald onder het kopje ‘Cultuurhistorie en archeologie’ (Gemeente Veere, 2002, p.12):

⁹⁴ Eigen toevoeging.

⁹⁵ Uit de gemeenten Domburg, Mariekerke, Valkenisse, Veere en Westkapelle.

“De watergang ten noorden en oosten van de kern maakt met de bunkers onderdeel van het cultuurhistorisch waardevolle Landfront Vlissingen uit de Tweede Wereldoorlog. Het Landfront bestaat uit een tankval (de watergang) en een bunkerlinie.”

Er wordt belang aan het Landfront gehecht in het kader van de lokale identiteit. Het is kenmerkend voor de omgeving en er wordt vastgesteld dat *“de cultuurhistorische en toeristisch-recreatieve kwaliteiten en potenties van het landfront Vlissingen langs de noord- en oostzijde van de kern onvoldoende tot uitdrukking komen.”* (Gemeente Veere, 2002, p.18). In dat kader wordt er voor het langzaam verkeer zelfs een ‘Landfront-route’ voorgesteld.

Naast de gelijkwaardige overeenstemming over het beschermingsadvies van het Landfront richting OC&W in 2005 (Gemeente Vlissingen, 2005) worden in het betreffende bestemmingsplan de objecten van het Landfront goed beschermd (Gemeente Veere, 2006, p.50):

“Wat betreft de bestemmingsregeling voor de diverse onderdelen en het Landfront als totaal kan het volgende worden opgemerkt. De tankgracht is nog steeds grotendeels aanwezig in de vorm van een watergang. Deze watergang is als Water bestemd. Daarmee is instandhouding van de tankgracht verzekerd; dempen is niet toegestaan. De bunkers worden in de voorliggende herziening van een toepasselijke bestemming voorzien (Maatschappelijke doeleinden, subbestemming bunker). Daarnaast is behoud van de samenhang tussen de verschillende elementen uit het Landfront en van het vrije schootsveld gewenst. Daartoe wordt in de zone van het Landfront de nieuwvestiging van agrarische bedrijven getoetst aan de gevolgen voor het Landfront (voorwaarde bij de wijzigingsbevoegdheid voor nieuwe agrarische bedrijven). Ten slotte worden ook de drakentanden van een beschermende bestemmingsregeling voorzien.”

Bunkers in het Seefront worden veelal beschermd vanuit een andere insteek. Hierbij moet vooral aan natuurwaarden (duinen) gedacht worden.

Tijdens de planning van de nieuwe rondweg rond Koudekerke is er nog geen (of in ieder geval weinig) aandacht besteed aan het Landfront. Dit heeft ermee te maken dat de planning van deze rondweg reeds begon voor de interesse in het Landfront was aangewakkerd. De nieuwe rondweg heeft het Landfront echter niet aangetast⁹⁶; het heeft verschillende bunkers alleen maar beter zichtbaar gemaakt voor de gebruikers van deze rondweg.

3.3.5 Waterschap Zeeuwse Eilanden

Het beleid op hoofdlijnen voor het waterschap wordt door de Provincie vastgesteld. Hoewel hierin de nadruk ligt op waterkwaliteit en –kwantiteit is er ook ruimte voor andere, samenhangende beleidsdoelstellingen zoals de versterking van natuur en landschap, cultuurhistorie en recreatief medegebruik (Provincie Zeeland, 2006).

Het waterschap heeft daarop actief en positief meegewerkt met aan het fietspad langs het Landfront en buiten het Verteidigingsbereik ook aan de museumbunkers in Zoutelande. Nadat het waterschap plannen had om de tankgracht van ecologische oevers⁹⁷ te voorzien werd er door de provincie op gewezen dat dit element een cultuurhistorische waarde heeft. Hierop werd van het plan afgezien.

3.3.6 Het Rijk

Ook het Rijk speelt een belangrijke rol op het gebied van cultuurhistorie. Verdeeld over een aantal organisaties bepaalt zij echter vooral generiek beleid.

⁹⁶ Al worden de *nieuwe* waterpartijen wel eens aangezien voor tankgracht.

⁹⁷ Dit betekent een zeer flauw talud, waardoor de historische functie van de tankgracht onherkenbaar wordt.

Het kabinet bevordert vanuit de Nota Ruimte (VROM, 2004b) dat cultuurhistorische kwaliteiten een inspiratiebron zijn voor ruimtelijke ontwikkelingen. Voor uitwerkingen hiervan wordt verwezen naar de Nota Belvedere (OC&W, 1999). Deze nota is reeds in deel 1 besproken op hoofdlijnen. In de gebiedenbeschrijving wordt Walcheren aangeduid als 'Belvederegebied'. Hierbij wordt als één van de fysieke dragers de 'Atlantik Wal bij Vlissingen' aangehaald. Kansen voor behoud worden gezien in het nieuwe bestemmingsplan voor het buitengebied van Veere, waarin de cultuurhistorische identiteit versterkt kan worden door het beter beschermen van verspreid liggende waarden en grotere eenheden.

In het werkboek Postmilitaire Landschappen 2.0 (VROM, 2004a) wordt naast de Atlantikwall als geheel een apart hoofdstuk aan het Landfront Vlissingen besteed. Hierin wordt kort een impressie van het verleden en het heden van het Landfront geschetst, aangevuld met een aantal foto's en in het kaartenkatern een topografische kaart met de ligging van het Landfront.

Als onderdeel van het ministerie van OC&W beschouwd het RACM⁹⁸ nog steeds de aanvraag voor Rijksbescherming van het Landfront, die door de Stichting Bunkerbehoud in 2005 reeds is ingediend.

3.3.7 Stichting Bunkerbehoud

De Stichting Bunkerbehoud is in maart 1999 opgericht en heeft volgens haar site (www.bunkerbehoud.com) tot doelstelling:

- *het beschermen, beheren, selecteren en restaureren van historisch waardevolle bunkers om ze voor het nageslacht te behouden,*
- *het verkrijgen van alle informatie over deze laatste statische vestingwerken,*
- *het verspreiden van deze informatie,*
- *de exploitatie van drie bunkermusea, twee in Zoutelande en één in Vlissingen,*
- *het houden van rondleidingen voor scholen en andere groepen, buiten de reguliere openingstijden,*
- *het organiseren van Open Dagen in bunkers op Walcheren en Schouwen-Duiveland.*

De stichting werkt zoveel mogelijk samen met de reeds behandelde actoren om haar doelstellingen te behalen. Veelal vervult de stichting een 'signaalfunctie'; als er projecten worden gepland die historisch waardevolle bunkers bedreigen onderneemt ze in een vroeg stadium (dus voor inspraakrondes) actie door bijvoorbeeld de cultuurhistorische afdeling van de Provincie Zeeland te informeren, over de voorgenomen plannen en te activeren tot een tegenreactie.

Omdat de stichting veel kennis (onder andere de publicaties van Sakkers) in huis heeft over de bunkers van het Verteidigingsgebied – die overigens wordt geput uit verschillende (inter)nationale archieven – wordt de stichting als een vanzelfsprekende actor gezien door de verschillende overheden als het gaat om haar kennis- en adviesfunctie.

De stichting heeft in 2005 een officiële aanvraag voor een Rijksmonumentenstatus van het Landfront ingediend bij het RACM. Zoals reeds behandeld is deze aanvraag door de betreffende gemeentes en provincie positief ondersteund, al beticht de stichting de provincie van bewust rekken in de procedure. Dit omdat nog niet bekend is hoe er met de natuurcompensatie voor de Westerschelde Container Terminal (WCT) nabij de Schorerdijk (tankmuur) omgegaan zal worden. Als dit onderdeel van het Landfront Rijksmonument is, zal de procedure rond natuurcompensatie (en dus de aanleg van de economisch aantrekkelijke WCT) namelijk danig bemoeilijkt worden. Mocht de Schorerdijk toch in cultuurhistorische zin worden aangetast, dan denkt de stichting aan natuurcompensatie aan het Landfront nabij de Pyramidehoeve.

Door de uitgebreide kennis die de stichting heeft ook met de burgers te delen (musea en toegankelijke boeken) wordt er een groter draagvlak⁹⁹ gecreëerd voor het behoud van de bunkers. Na de bouw van de rondweg om Koudekerke bijvoorbeeld, waardoor er meerdere elementen van

⁹⁸ Dat in januari 2007 het Vliegveld Deelen – met voornamelijk Duitse objecten – in zijn geheel als Rijksmonument aanmerkte.

⁹⁹ De provincie koppelt de toegenomen interesse voor het Verteidigingsgebied overigens aan de oprichting van de Stichting Bunkerbehoud.

het Landfront zichtbaar werden voor het grote publiek, nam het aantal bezoekers aan de museumbunkers te Zoutelande toe.

De stichting is overigens niet altijd succesvol in het behoud van waardevolle bunkers. Zo is in 2005 in Breskens een sporadisch gebouwde bunker met M19 granaatwerper¹⁰⁰ gesloopt. Op de site van de stichting (www.bunkerbehoud.com) zijn de ondernomen stappen te vinden die uiteindelijk tot dit 'debacle van Breskens' hebben geleid.

3.3.8 Stichting Menno van Coehoorn

De Stichting Menno van Coehoorn is in april 1932 opgericht en heeft volgens haar site (www.coehoorn.nl) tot doel *"de instandhouding en de herkenbaarheid te bevorderen van oude, buiten militair gebruik gestelde verdedigingswerken en de daarbij behorende infrastructuur (o.a. linies, stellingen, bouwwerken) in Nederland of daarbuiten, in het laatste geval mits met een Nederlands verleden. Daarmee wil de stichting een bijdrage leveren aan het behoud van het militaircultureel erfgoed en aan het begrip voor historie, kunst en cultuur."*

Tot voor circa twintig jaar geleden was het *not done* om je binnen de stichting met de Tweede Wereldoorlog bezig te houden. De groeiende maatschappelijke interesse heeft hier echter ook tot een omslag geleid. Hierop is bijvoorbeeld het nationale bunkerarchief 'doorgespit' waarop ook Duitse objecten in de publicaties werden opgenomen.

De stichting wordt landelijk als gezaghebbend beschouwd met betrekking tot militair erfgoed. Nu de stichting zich ook bezig houdt met het jonge erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog, houdt zij zich ook (zijdelings) bezig met het Verteidigingsbereich. Zo bestond het wederhoor met betrekking tot de aanbeveling tot bescherming van het Landfront onder andere uit een inbreng van de Stichting Menno van Coehoorn. Buiten het Verteidigingsbereich heeft de stichting zich ook actief ingezet voor het behoud van de M19 bunker in Breskens.

3.4 Cultuurhistorie

Zoals in deel 1 reeds beargumenteerd bestaat er niet zoiets als dé cultuurhistorie. Daarom zal ook niet iedereen het Verteidigingsbereich als cultuurhistorie waarderen. Dit lijkt vooral betrekking te hebben op de historische waardering van het Verteidigingsbereich. De publicaties die de Stichting Bunkerbehoud en de Stichting Menno van Coehoorn uitbrengen leiden op respectievelijk regionaal en nationaal niveau tot een beter historisch begrip van het Verteidigingsbereich.

Buiten het historisch besef is ook de beleving van het Verteidigingsbereich van invloed op de cultuurhistorische waardering. Met name de generatie die de Tweede Wereldoorlog bewust heeft meegemaakt, heeft over het algemeen nog een negatief beeld over de objecten. Dit wil overigens niet zeggen dat deze generatie het niet belangrijk vindt de objecten te bewaren, bijvoorbeeld om het verhaal er bij te vertellen. Zoals reeds in de bespreking van beleving is aangehaald wordt de beleving van de objecten steeds positiever.

De verschillende overheden reageren hier ook positief op. Steeds meer worden de objecten van het Verteidigingsbereich als cultuurhistorisch waardevol beschouwd. Dit gebeurt vooral op basis van criteria die te maken hebben met de uniekheid van het geheel dat met name het Landfront nog vormt. Het Landfront Vlissingen is het enige Landfront van de Atlantikwall dat nog in een dergelijke originele staat is en is daarmee uniek in de wereld.

Het Seefront, Kernwerk en andere objecten zijn veelal gesloopt, verdwenen, niet meer in originele staat of zijn niet meer te beschouwen als een samenhangend geheel.

Voor de afweging of een object officieel als cultuurhistorisch te boek komt te staan wordt vooral de kennis van de Stichting Bunkerbehoud ingezet. Daarnaast wordt er bijvoorbeeld gebruik gemaakt van handleidingen die op nationaal niveau zijn vastgesteld (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1991), waarbij wordt ingegaan op cultuurhistorische waarden, historisch-ruimtelijke of

¹⁰⁰ Zie ook voetnoot 81.

stedebouwkundige waarden, situationele waarden, ensemblewaarden, gaafheid / herkenbaarheid en zeldzaamheid.

3.4.1 Kaartmateriaal

In deel 1 is reeds aangehaald dat de macht van de kaart groot is. In deze casestudie wordt dan ook geanalyseerd hoe de objecten op verschillende kaarten terug komen. Vanwege de relatieve omvang van het Verteidigungsbereich wordt in deze analyse ingezoomd op de situatie rond Groot-Valkenisse. Hier zijn nu nog verschillende objecten aanwezig in het Seefront en het Landfront. Daarbij moet gedacht worden aan Widerstandsnester Fledermaus en Carmen, de bijbehorende bunkers, Höckerhindernisse en de tankgracht.

Omwille van de overzichtelijkheid zijn de kaartfragmenten met begeleidende tekst op afzonderlijke pagina's geplaatst.

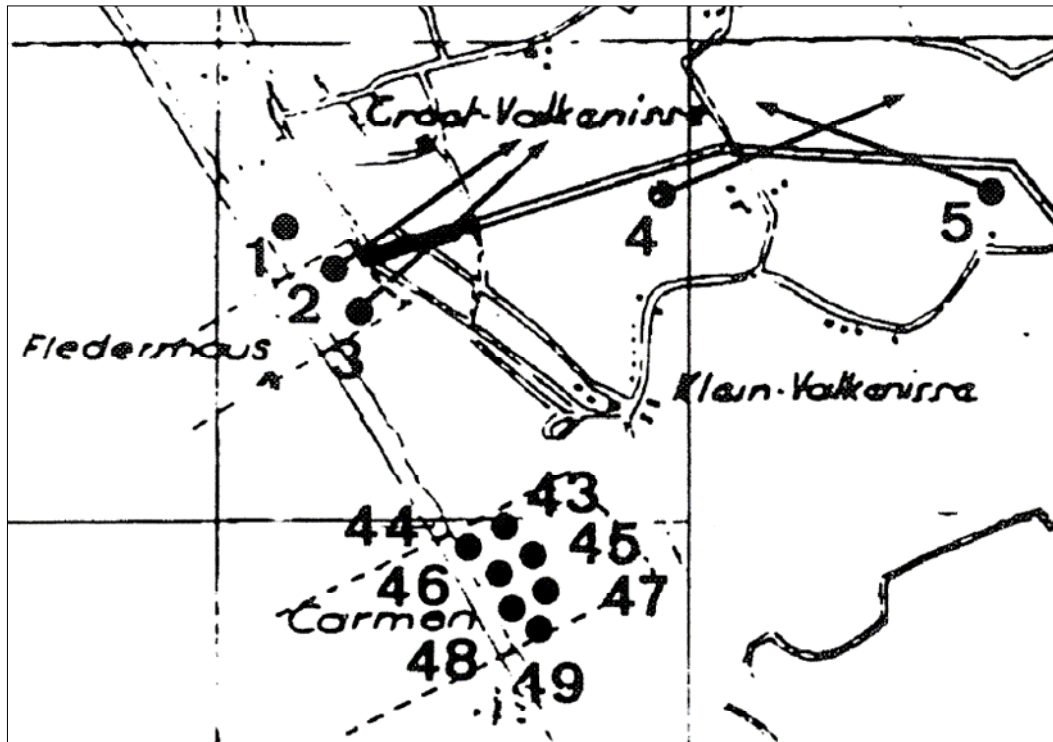
Britse stafkaart, 1944

Figuur 3.19 Britse stafkaart op basis van luchtfoto's

In 1944 werd door het Britse leger, op basis van luchtfoto's, een stafkaart gemaakt van de omgeving rond Valkenisse (Sakkers & Houterman, 1997). Midden bovenin zijn de Höckerhindernisse ingetekend als halve rondjes. Rechts daarvan is de tankgracht te zien als een donkere lijn die naar rechts de kaart afloopt. Verschillende geschutsbunkers zijn opgenomen als open vierkantjes met een pijltje dat de (verwachte) vuurrichting representeert. Naast deze objecten zijn onder andere prikkeldraadversperringen (rijen met kruisjes) en een verwacht mijnenveld aangegeven (golvende lijnen). Ten behoeve van een mogelijke landing zijn lage punten aan de kust aangegeven met een pijltje (Low Point).

Registratie verdedigingswerken Ministerie van Defensie, 1948

Figuur 3.20 Inventarisatie van het Ministerie van Defensie

In 1948 heeft het Ministerie van Defensie een registratie gedaan van de Duitse verdedigingswerken in Nederland. In Sackers & Houterman (1997) staat een afbeelding van de opname van het Landfront. Hierop worden alle bunkers afgebeeld. Bij geschutsbunkers wordt de schietrichting aangegeven (de Britten hadden in 1944 de schietrichting van bunker 4 verkeerd ingeschat), de personeelsbunkers van Widerstandsnest Carmen hebben duidelijk geen schietrichting. In de legenda wordt bij het op de kaart genoemde bunkernummer de juiste Duitse aanduiding gegeven. Naast de bunkers is duidelijk de tankgracht (twee parallelle lijnen) ingetekend. De Höckerhindernisse zijn als een dikke zwarte lijn weergegeven. De tankgracht en Höckerhindernisse worden echter niet in de legenda toegelicht.

Topografische kaart 1:25.000, 1998

Figuur 3.21 Topografische kaart

Op deze moderne kaart voor civiel gebruik staan helemaal geen militaire aanduidingen meer. Het best herkenbaar is de tankgracht die nog als brede watergang wordt afgebeeld. De bunkers met de nummers 4 en 5 uit de inventarisatie van 1948 zijn op deze kaart foutief als vliedberg weergegeven. Bunkers verderop in het Landfront zijn slechts met taludlijnen of als bebouwing weergegeven, maar nooit als 'bunker'. De bunkers van Widerstandsnester Fledermaus en Carmen zijn niet ingetekend, deze liggen immers onder het zand of zijn zwaar overgroeid.

Juist onder het camping symbool bevindt zich een 'uitstulping' van het bosgebied dat aan de duinen grenst. Hierin bevinden zich de Höckerhindernisse die nog goed zichtbaar zijn, maar op de kaart dus niet worden weergegeven.

Bestemmingsplankaart Buitengebied, gemeente Veere, 2006

Figuur 3.22 Bestemmingsplankaart

Het meest opvallend aan deze bestemmingsplankaart (Gemeente Veere, 2006) zijn de flankerende bunkers in het Landfront, die een paarse ondergrond (die ruimer is dan het object zelf) hebben en de aanduiding Mbu (*Maatschappelijke doeleinden – bunker*). De bunkers van Widerstandsnester Fledermaus en Carmen vallen in gebieden met de aanduiding Nd/WW (*Natuurgebied – duingebied / Waterstaatswerken*) en zijn verder niet als objecten aangegeven.

De tankgracht heeft de standaardaanduiding Water. Voor de Höckerhindernisse is een speciale aanduiding in de vorm van een golvend lijntje meegenomen die de bestemming Drakentanden heeft.

Overigens is op deze herziening het zogenaamde bunkerfietspad nog niet opgenomen en is verderop, nabij Koudekerke, de verkeersbestemming voor de nieuwe rondweg, vaak tegen de tankgracht aan getekend.

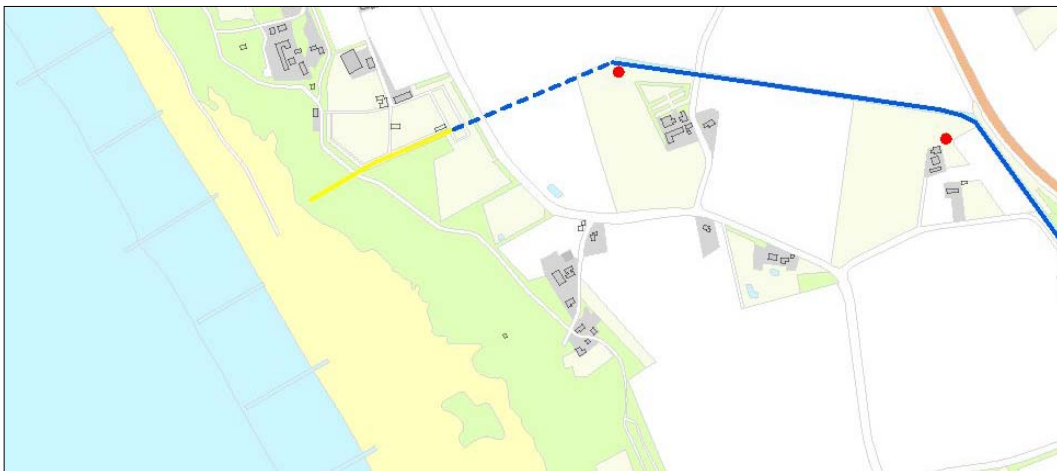
Cultuurhistorische Hoofdstructuur, Provincie Zeeland, 2007

Figuur 3.23 Cultuurhistorische Hoofdstructuur – Defensie

In het bovenstaande kaartje is de laag 'Defensie' in de Cultuurhistorische Hoofdstructuur van de Provincie Zeeland (www.zeeland.nl/chs) aangezet op een kale, topografische ondergrond. De paarse elementen horen bij de laag 'Defensie'.

De paarse lijn heeft als objectinformatie "Tankgracht Landfront Vlissingen". De twee blokjes langs die lijn hebben de objectinformatie "Losse elementen gelegen langs het Landfront". De twee blokjes links van de tankgracht hebben de volgende objectinformatie "Landfront - Widerstandsnest Fledermaus". De twee blokjes aan de onderkant hebben "Verdedigingsbereich Vlissingen - Widerstandsnest Carmen" als objectinformatie.

Figuur 3.24 Cultuurhistorische Hoofdstructuur – Landfront Vlissingen

In de bovenstaande afbeelding is in de CHS de laag 'Landfront Vlissingen' aangezet.

De gele lijn links heeft de volgende objectinformatie: "Drakentand versperring". De blauwe, onderbroken lijn daar rechts van heeft de objectinformatie: "Verdwenen Tankgracht". De ononderbroken blauwe lijn daar weer rechts van draagt "Tankgracht" als objectinformatie. De twee rode stippen hebben echter geen objectinformatie.

Een combinatie van beide lagen geeft dus een redelijk goed beeld van het Verdedigingsbereich ter plekke. Alleen de bunkers langs de tankgracht blijven wat onderbelicht.

4 OUDE HOLLANDSE WATERLINIE

De tweede casestudie gaat in op de moeder aller waterlinies: de Oude Hollandse Waterlinie. Deze verdedigingslinie ligt tussen de voormalige Zuiderzee en de Biesbosch. Dit is de enige waterlinie in Nederland die effectief in gebruik is geweest tijdens oorlogshandelingen. De opzet van deze casestudie is gelijk aan die van het Verteidigingsbereik Vlissingen om een zo goed mogelijke analyse te kunnen maken in het derde deel van deze thesis en zal dus ingaan op de hedendaagse interpretatie van de historie, plaats en cultuur omtrent de Oude Hollandse Waterlinie.

4.1 Historie

Water wordt als sinds mensenheugenis als verdedigingsmiddel gebruikt. Grenzen worden vaak gevormd door de natuurlijke loop van rivieren. Daarnaast fungeerden sloten om huizen of

Figuur 4.1 Propagandafoto werking waterlinie

nederzettingen, grachten om kastelen en steden fungeerden als barrière tegen indringers van buiten. De geografie van *Nederland* is uitermate geschikt voor georganiseerde grootschalige waterbarrières of waterlinies. Buiten ons land zijn waterlinies dan ook zeer zeldzaam, maar de hoofddefensie van Nederland er heeft eeuwenlang gesteund. De *waterlinie* is dan ook sterk

verbonden met de Nederlandse waterbouwkundige traditie (Will¹⁰¹, 2003).

4.1.1 Periode voor 1672

De Romeinen hebben voor het eerst, in wat nu Nederland heet, op grote schaal defensieve maatregelen georganiseerd en daarmee een groot aantal infrastructurele ingrepen gepleegd in het land. Gebruik makend van de geografische omstandigheden, gebruikten ze de Rijn als rijksgrens en hoofdverdedigingslijn¹⁰². Vanaf het begin van onze jaartelling werden er forten en verbindingswegen langs de Rijn aangelegd waarmee de *Limes* ontstond. In de Rijn werd bij het hedendaagse Tolkamer een dam aangelegd om te voorkomen dat de Rijn met lage waterstanden te maken kreeg. Door veel water door de Rijn te stuwen ontstond er een betrouwbare vaarroute en een brede watergrens, die ook nog eens versterkt was met forten. Toen het Romeinse Rijk ineenstortte werd rond het jaar 400 werd de *Limes* door de Romeinen verlaten. Hierna was er eeuwenlang geen sprake meer van een georganiseerde militaire verdediging op grote schaal¹⁰³. De

¹⁰¹ Chris Will heeft met zijn boek *Sterk Water* recent, een voor het brede publiek bedoeld boek geschreven over de historie van de Oude en Nieuwe Hollandse Waterlinie, dat over het algemeen als accuraat wordt beschouwd.

¹⁰² "Net als andere brede rivieren, zoals de Donau en de Euphraat, vormde de Rijn een flinke barrière en daardoor een natuurlijke grens." (Blijdenstijn, 2005, p.34)

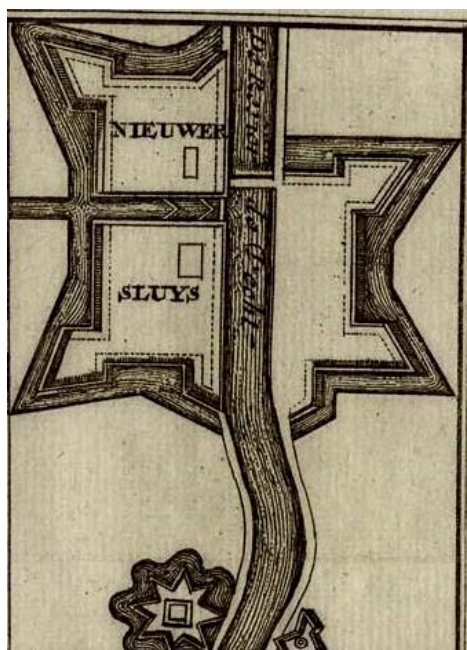
¹⁰³ Er waren uiteraard wel lokale verdedigingswerken als burchten, versterkte huizen of kastelen. Na de tiende eeuw ontstond bescherming van steden in de vorm van stadsmuren mer poorten en muurtorens en een diepe

aandacht lag op de ‘Grote Ontginning’, waarop de ontwatering van de in cultuur gebrachte gronden een eerste vereiste was. Eerst kon dat door simpele ontwateringsluizen, maar door de inklinking van de grond¹⁰⁴ werd bemaling noodzakelijk. Ook werden er vanaf de tiende eeuw dijken aangelegd ter bescherming van het ontgonnen land die vanaf de twaalfde eeuw onder de verantwoordelijkheid van bovenlokale waterschappen kwamen te staan (Will, 2003; Blijdenstijn, 2005).

Inunderen

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (opstand tegen Spanje: 1568 – 1648) werd water veelvuldig door de opstandelingen ingezet. Omdat Nederland, en vooral haar polders, zo laag lag was het eenvoudig om grote gebieden onder water te zetten¹⁰⁵. Eén van de belangrijkste wapenfeiten van de ‘Staatsen’ is wel de verovering van Den Bosch in 1629. Hoewel deze zuidelijke vestingstad als *noyt gewonne stad* bekend stond en de Spanjaarden het omringende land onder water hadden gezet, liet Frederik Hendrik in 1629 de befaamde Leeghwater dit land weer droogpompen, door de bouw van een hele reeks molens en een ringwal, waarop een polder ontstond¹⁰⁶. Hierdoor kon het voetleger Den Bosch veroveren en waren de Spanjaarden snel verdreven (Will, 2003).

Dit waren echter nog steeds inundaties op relatief kleine schaal. In de Unie van Utrecht¹⁰⁷ in 1579 werd er besloten een gemeenschappelijke defensie te gaan voeren¹⁰⁸. Hierop werd een gezamenlijk leger (het Staatse leger) gevormd en tevens de organisatie van de zogenaamde *fortificatiën* gekoppeld. Nadat het Staatse leger in 1585 een nederlaag hadden geleden tegen de Spanjaarden bij Amerongen werd de sluis bij Vreeswijk¹⁰⁹ geopend om de omliggende gronden te inunderen. Hoewel ook dit nog lokale inundaties waren, werden hiermee wel de kansen voor een inundatielinie herkend. Toen in 1589 de gewesten Utrecht en Holland opnieuw ernstig bedreigd werden door de Spanjaarden werden er plannen uitgewerkt voor een verdediging van het gezamenlijke grondgebied waarbij optimaal gebruik gemaakt zou worden van de geografische ligging. Er werd in twee gebieden gezocht naar mogelijkheden voor een verdedigingslinie die zou bestaan uit militaire versterkingen en mogelijk ook inundaties: langs de Vecht en Vaartse Rijn of langs de Grebbe in de Gelderse Vallei. Deze papieren plannen *Tot defentie van het Neder-Sticht ende Hollandt* bleven echter door

Figuur 4.2 Tekening van verdedigingswerken rond Nieuwersluis

gracht. De ontwikkeling in de techniek van oorlogsvoering werd gevolgd door de verdedigingswerken. Buskruit zorgde bijvoorbeeld verhoogde muren en aarden wallen met veelhoekige uitsprongen.

¹⁰⁴ Iedere verlaging van het waterpeil had weer een verdere daling van het maaiveld tot gevolg. Een proces dat zich tot op de dag van vandaag voortzet.

¹⁰⁵ Deze inundaties waren niet altijd defensief, maar werden soms ook gebruikt om een aanval met schepen mogelijk te maken. In 1572 werd Brielle succesvol verdedigd tegen de Spaanse troepen door de Nieuwlandse polder onder water te laten lopen. De Spaanse belegeraars moesten in 1573 het beleg van Alkmaar opgeven vanwege de dijken die in de omgeving waren doorgestoken. En in 1574 werd het water rond Leiden zo hoog opgevoerd dat de Geuzen ‘over het land’ naar Leiden konden varen en de stad zo ontzetten.

¹⁰⁶ Deze gigantische operatie was financieel haalbaar vanwege ‘inkomsten’ uit de befaamde verovering van de zilvervloot door Piet Hein.

¹⁰⁷ De aanzet tot wat tien jaar later de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zou zijn.

¹⁰⁸ Als gevolg van de desastreuze inkomsten van Woerden en Oudewater in 1575 door Spaanse troepen.

¹⁰⁹ Daarnaast werd de brug bij Jutphaas en de Vaart bij Vreeswijk versterkt.

gunstige politieke omstandigheden voorlopig onuitgevoerd (Will, 2003; Blijdenstijn, 2005). Pas in 1629, toen de Spanjaarden Amersfoort al hadden veroverd, werd er haastig begonnen met de aanleg van de Utrechtse Waterlinie. Deze liep langs de Vecht en de Vaartse Rijn, van Muiden tot aan Vreeswijk en bestond uit het inunderen van laaggelegen polderland en eenvoudige aarden verdedigingswerken bij Nieuwersluis, Utrecht (De Klop) en Vreeswijk. Deze aarden werken sloten rivieren, wegen, dijken en andere droog blijvende terreinstroken die de linie doorsneden af (accessen genaamd: doorgang door inundaties), maar natuurlijk ook de cruciale inundatiesluizen. Een liniewal ten oosten van Utrecht werd door geldgebrek in de beginfase van haar aanleg al gestaakt. Deze geïmproviseerde werken zijn echter nooit echt op de proef gesteld dankzij een afleidingsmanoeuvre van de Staatsen. Er bestond echter onenigheid tussen Holland en Utrecht. De Utrechtse Staten zagen het niet zitten in geval van oorlog hun soevereiniteit over hun grondgebied op te geven. Hierop ontwikkelden de Staten van Holland eigen plannen voor een kunstmatige linie dat de *Hollandse Waterlinie* zou worden. Deze zou langs de lijn Schoonhoven – Oudewater – Woerden – Nieuwersluis lopen en vanaf daar aansluiten op het bestaande noordelijke (Hollandse) deel van de Utrechtse Waterlinie langs de Vecht tot aan Muiden. Deze Hollandse Waterlinie zou pas veertig jaar later door Willem III met succes in gebruik worden gesteld (Sypesteyn & Bordes, 1850; Will, 2003; Blijdenstijn, 2005).

4.1.2 1672 – 1815

In 1648 had de Republiek internationale erkenning verworven als soevereine mogendheid met het tekenen van de Vrede van Munster. Slechts vijftieng jaar later trokken de legers van Lodewijk XIV de Republiek binnen als straf van de tegen Frankrijk gerichte alliantiepolitiek van Johan de Witt. In het rampjaar 1672 was ‘de regering radeloos, het volk redeloos en het land reddeloos’¹¹⁰.

Figuur 4.3 Franse legers trekken de Rijn over bij Lobith in 1672

Terwijl de Staten-Generaal haar aandacht vooral op Maastricht richtte, veroverden de legers van Lodewijk XIV Duitse steden op Kleef's gebied en na de verovering van Emmerich en Wesel werd dankbaar gebruik gemaakt van de lage waterstand in de Rijn door bij Lobith op 12 juni de rivier over te steken. In de Republiek stuitte de Franse legereenheden op

de IJssellinie, die van Arnhem, over Doesburg via Zutphen, Deventer en Zwolle naar Kampen liep. De IJssellinie werd door de Fransen zelf veroverd, maar de verovering van Drenthe, Groningen en Friesland werd overgelaten aan de geallieerde Keuls-Munsterse legers. Nadat de Fransen Elburg en Harderwijk hadden veroverd was Amersfoort aan de beurt. Ondertussen waren andere Franse legers bezig met een opmars door de Betuwe waarmee steden als Tiel en Culemborg werden ingenomen. Hierdoor kon Utrecht vanuit twee richtingen worden aangevallen, en de stad capituleerde op 26 juni (Sypesteyn & Bordes, 1850; Will, 2003; Kleijn, 2004; Blijdenstijn, 2005).

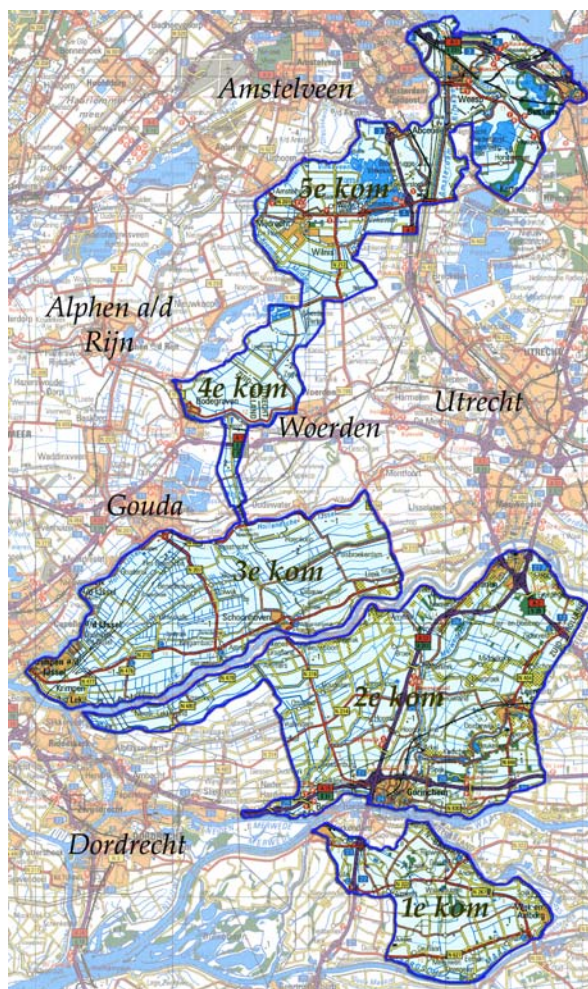
¹¹⁰ Een strekking die in vele bronnen terug te vinden is.

Waterlinie in actie

Begin juni 1672 werd besloten de veertig jaar eerder opgestelde verdedigingsplannen uit te voeren. Daarbovenop werden uitgebreide inundaties rondom de wereldhaven Amsterdam gesteld met water uit de Zuiderzee. Vanuit de IJssellinie trokken dertienduizend Staatse troepen en negenduizend geallieerde manschappen zich terug op Utrecht. Toen bleek dat de poorten dicht bleven, trok Prins Willem III zich terug achter de Hollandse Waterlinie terwijl de zuidelijke vestigen Gennep, Grave en de linie rond 's-Hertogenbosch in Franse handen vielen. De troepen sloegen hun legerkampen op bij de accessen, de begaanbare toegangswegen, tussen de inundaties van de 'linie in wording'. Met tijdelijke verdedigingswerken werden alle wegen en dijken afgesloten, zodat de marsroutes van de Fransen doelmatig geblokkeerd werden. De inundaties werden onderverdeeld in vijf grote inundatiekommen¹¹¹:

- 1^e kom: Land van Altena.
- 2^e kom: Vijfherenlanden ten westen van de Diefdijk en de Alblasserwaard.
- 3^e kom: Krimpenerwaard en het westelijk deel van de Lopikerwaard.
- 4^e kom: Het smalle deel tussen Enkele en Dubbele Wiericke en het deel daar ten noorden van, tussen de Mije en de Grecht tot de Woerdense Verlaat.
- 5^e kom: Van de Woerdense Verlaat tot de Amstel en van daar tot de Zuiderzee bij Muiden.

De zuidelijke inundaties sloten aan op de Zuiderwaterlinie en de inundaties om 's-Hertogenbosch. Het smalle gedeelte van de vierde kom tussen de twee Wiericken is waarschijnlijk het gevolg van tegenwerking van de magistraat van Gouda die bredere inunderingen richting Gouda niet zag zitten¹¹². Er werd nog steeds hard gewerkt aan versterkingen op verscheidene strategische punten. Muiden bijvoorbeeld was niet meer toegerust voor een rol als vestingstad omdat deze taak voornamelijk aan Naarden was toebedeeld, maar Naarden was al door de Fransen veroverd. De verdediging op het water was verder in goede handen. De Republiek

Figuur 4.4 Inundatiekommen uit 1672 geprojecteerd op een moderne kaart

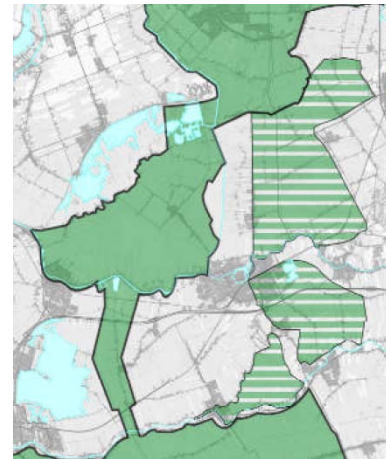
¹¹¹ Enkele bronnen (zoals Plantenga, 1890 en Blijdenstijn, 2005) hebben het over vier kommen. Hierbij wordt het Land van Altena vergeten en noemen daarbij de inundaties van de Vijfherenlanden en Alblasserwaard als eerste kom.

¹¹² Overigens waren vooral de boeren geduchte tegenstanders van de inundaties. Zij moesten immers toezien hoe hun bouw- en weidegrond (hun bedrijfskapitaal) werd vernietigd, waarbij ze zelfs moesten meewerken. Ze lieten water weer uitstromen, bedreigden steden of kochten hongerige soldaten om, die vervolgens de inundaties niet stelden.

had een geduchte oorlogsvloot onder leiding van De Ruyter die de Fransen en Engelsen belette een invasie over zee uit te voeren. Ook op de rivieren voeren oorlogsbodems en in de inundatievelden voeren platte vaartuigen met lichte kanonnen erop, uitleggers genaamd. De inundaties – die met grote haast en soms bij toeval – gesteld waren, bleken voor de Fransen een onoverkomelijke hindernis. In de winter van 1672 bevroren de inundatievelden echter en waren de watervlakten begaanbaar voor de Franse legers. Een poging eind december ter hoogte van Woerden werd net op tijd tegengewerkt door invallende dooi (Sypesteyn & Bordes, 1850; Plantenga, 1890; Will, 2003; Kleijn, 2004; Blijdenstijn, 2005).

Verbeteringen

Toen de Fransen waren vertrokken besloten de Staten van Holland de succesvolle waterlinie uit te bouwen tot een duurzame verdedigingslinie. Zo kreeg de Hinderdam een fort en werd de vesting van Oudewater voorzien van buitenwerken en daarna opgenomen in de linie. Ook werden er verscheidene aarden veldschansen opgeworpen zoals bij de Joostendam en bij Wilnis. Ook werden een aantal sluizen verbeterd en nieuw aangelegd om de controle over de inundaties te verbeteren. Nadat Naarden in september 1673 heroverd was op de Fransen werd deze belangrijke vestingstad zwaar versterkt. In 1685 werd Naarden de grootste en geavanceerde vestingstad¹¹³ in de Waterlinie. In 1731 werden plannen gemaakt om het centrale deel van de linie naar het oosten te verschuiven. Zo viel Woerden in 1740 binnen de linie. In vredetijd werd de linie echter op verschillende plekken verwaarloosd en in sommige gebieden was in 1768 niet meer bekend hoe de inundaties gesteld moesten worden. Een incident in 1787 met de Pruisen legde de zwakke plekken bloot, waarop bijvoorbeeld werd besloten de inundaties in het vervolg ten oosten van de Diefdijk te leggen. In de zomer van 1794 vielen de Fransen de Republiek opnieuw aan. Het leger stelde prompt de inundaties in werking volgens het nieuwe plan en legde batterijen aan bij strategische punten. Het oude tracé van de waterlinie werd achter de hand gehouden. Maar een strenge vorst in december zorgde ervoor dat de Fransen ongehinderd door konden stoten naar het centrum van de Republiek, Amsterdam. In de daarop volgende Franse Tijd pleitte Krayenhoff vanaf 1809 voor een verbeterde Waterlinie, die verder naar het oosten was opgeschoven, waardoor ook Utrecht beveiligd zou zijn. Toen de Republiek in 1810 in het Franse Keizerrijk werd opgenomen begon Napoleon zich zelf met de verdediging te bemoeien. Tijdens een inspectietocht in 1811 werd onderzocht hoe Nederland kon ingepast worden in het Franse verdedigingsstelsel. Er werd besloten het voormalige tracé van de Utrechtse Waterlinie uit 1629 te gebruiken en aansluiten op het verschoven zuidelijke deel van de Hollandse Waterlinie. Na de val van Napoleon in 1814 werd door koning Willem I de aandacht vooral gelegd op de zuidelijke verdediging tegen Frankrijk. In 1815 gaf hij echter ook opdracht een nieuwe linie ten behoeve van de oostelijke verdediging aan te leggen. De Nieuwe Hollandse Waterlinie was geboren. Hoewel de Oude Hollandse Waterlinie aanvankelijk nog een rol als reservelinie werd toegeschreven, was dat in 1816 al geschiedenis. Hiermee verloren vestingsteden als Oudewater, Woerden, Schoonhoven en Nieuwpoort voorgoed hun militaire betekenis. Ook de meeste andere militaire werken werden uit hun functie ontheven, maar fort Wierickerschans bleef nog in gebruik als kruut- en munitiemagazijn (Sypesteyn & Bordes, 1850; Will, 2003; Blijdenstijn, 2005).

Figuur 4.5 Verschuiving van de waterlinie naar het oosten

¹¹³ De vestingwallen met baksteen beklede bastions en de dubbele gracht zijn tot op heden bewaard gebleven.

4.1.3 Periode na 1815

Er werd direct begonnen met de versterkingen rondom Utrecht, die in 1826 gereed waren. Daarna werd er tot 1885 gewerkt aan de nieuwe Waterlinie. Omdat het noordelijk en zuidelijke deel van de Oude Hollandse Waterlinie met de Nieuwe Hollandse Waterlinie overlapt, werden hier veel oude werken naar de nieuwste inzichten verbeterd. Zo werden in de periode tussen 1841 en 1864 torenforten in de forten Uitermeer en Nieuwersluis gebouwd. Tijdens de Frans-Duitse oorlog¹¹⁴ van 1870 tot 1871 bracht opnieuw talloze technische en tactische tekortkomingen aan het licht. De recent gebouwde torenforten bleken niet zo 'bomvrij' als was gedacht. Hierop werden op verschillende werken grote grondlagen aangebracht¹¹⁵. Ook werd de communicatie verbeterd door telegraafverbindingen. In 1874 werd de vestingwet aangenomen die de voltooiing van het vestingstelsel regelde en de nadruk op de Nieuwe Hollandse Waterlinie legde, wat een aanzienlijke organisatorische verbetering met zich meebracht. De komst van de brisantgranaat in 1885 betekende de inleiding van het eind van de fortenbouw. Tegen deze explosieve granaat was geen fort meer bestand. Hierop diende tijdens een mobilisatie het geschut buiten de forten geplaatst te worden, achter en tussen de forten. Het fort bleef nog wel een rol spelen als een stormvrij infanteriesteunpunt. Hoewel de Waterlinie nog wel belangrijk bleef, werd in de periode van 1883 tot 1914 de meeste aandacht besteed aan het afronden van de Stelling van Amsterdam. Deze stelling werd naar de modernste inzichten gebouwd en zou als laatste redmiddel voor het leger en de regering moeten dienen ten tijde van oorlog. In 1892 werden daarop de vestingsteden Muiden en Weesp organisatorisch bij de Stelling gevoegd, in 1913 volgden de forten Hinderdam en Uitermeer. In 1922 keerden ze overigens weer terug in de organisatie van de Waterlinie (Will, 2003; Blijdenstijn, 2005).

Wereldoorlogen

In een studie naar de verdediging van Nederland door de Duitse generale staf in 1908 bleek dat zij tijdig gestelde inundaties als bijna onoverwinbaar classificeerden. De forten maakten vanwege hun geringe afmetingen geen indruk en het ontbreken van pantserkoepels en de lange inundatietijd werden als zwakke punten aangemerkt. In 1914 werd de mobilisatie afgekondigd, maar gedurende de Eerste Wereldoorlog zijn er geen inundaties gesteld. De gebeurtenissen in Frankrijk volgend, werden er vanaf 1915 betonnen schuilplaatsen gebouwd en gedurende de oorlog werden deze schuilplaatsen drastisch verbeterd tot het 'type 1918' dat infanterie bescherming moest bieden tegen zware artilleriebeschietingen. In het interbellum werd vastgesteld dat er te weinig luchtafweer bestond tegen het nieuwe luchtwapen. Veel werd er echter niet aan gedaan in verband met drastische bezuinigingen op Defensie. Wel werden er nieuwe 'accessen' aangelegd, zoals nieuwe spoor- en verkeerswegen. Op de bouw hiervan had Defensie een grote invloed, zodat de Waterstaat diende te compenseren met het financieren en aanleggen van moderne defensiemiddelen. Ook werd er nagedacht over een reservestelling. Deze Stelling van Gouda volgde voor een belangrijk deel het tracé van de Oude Hollandse Waterlinie. Het plan bleef echter een 'papieren tijger'. Wel werden er in deze tijd extra betonnen groepsschuilplaatsen (piramide) en kazematten gebouwd. In maart 1940 besloot Generaal Winkelman dat de belangrijkste defensielijn van Nederland niet de Nieuwe Hollandse Waterlinie zou zijn, maar de Grebbelinie. Omdat de Grebbelinie sinds 1885 nauwelijks meer onderhouden was, werd er nog druk aan de Grebbelinie gewerkt toen de Duitsers op 10 mei 1940 ons land binnen vielen. Op 13 mei trok het Nederlandse leger zich terug op de Waterlinie, maar die speelde dankzij het luchtwapen geen defensieve rol meer. Nederland gaf zich over onder druk van bombardementen op Rotterdam en Utrecht. In 1944 en 1945 werden door de Duitse bezetter voor het laatst in de geschiedenis inundaties gesteld welke als extra verdediging achter de Atlantikwall moesten dienen¹¹⁶. Deze *hintere Wasserstellung* volgde

¹¹⁴ Waarbij de 50.000 manschappen van het Nederlandse leger werden gemobiliseerd.

¹¹⁵ De geschiedenis van de vestingbouw leert dat de ontwikkelingen van de verdedigingsmethoden voortdurend achterlopen op die van de aanvalswapens.

¹¹⁶ Waarmee er dus naar het oosten toe werd verdedigd in plaats van naar het westen.

ongeveer het tracé van de Oude Hollandse Waterlinie¹¹⁷. De inundaties waren echter niet zo breed, want onder druk van de Waterstaat werd er een strook van 1,5 à 2 kilometer aangehouden. Hiervoor waren veel nieuwe kaden nodig waarbij er voor de bouw veel plaatselijke bevolking werd ingezet. Toen in april 1945 de Geallieerden op het punt stonden om naar de Veluwe op te rukken werd de verdedigende richting weer in haar originele staat omgekeerd. De Duitsers lieten meer polders onder water lopen, nu echter zonder eerst nieuwe kaden te bouwen, om zo *Festung Holland* beter te beschermen. Als gevolg hiervan lieten de Geallieerden het westen van Nederland links liggen vanwege de verwachte grote verliezen bij gevechten in en om inundatievelden. Na de oorlog werd als gevolg van de nieuwe NAVO strategie besloten de verdediging verder naar het oosten op te schuiven en zo werd de IJssellinie gebouwd. Toen ook West-Duitsland in de NAVO werd opgenomen werd deze linie weer ontmanteld om de verdediging meer naar het oosten te verplaatsen. Na de Tweede Wereldoorlog werd er dus langzaam aan begonnen met de ontmanteling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In 1951 werden de werken van de Waterlinie gedeclasseerd tot vestingwerken van geen klasse en in 1963 werd de Kringenwet¹¹⁸ definitief ingetrokken. Veel forten bleven nog wel in gebruik bij Defensie, onder andere als opslag- of oefenterrein, maar ook deze werden langzaam van de hand gedaan en konden voor een kleine vergoeding worden overgenomen door particulieren. Bijvoorbeeld Staatsbosbeheer heeft veel aan natuurontwikkeling op forten gedaan. Op dit moment zijn er forten die geheel zijn vervallen, maar ook die als modern multifunctioneel centrum worden gebruikt. Sinds de jaren '90 is er weer aandacht voor de forten, met als voornaamste uitkomst in 2004 het linieperspectief 'Panorama Krayenhoff' voor de ruimtelijke inpassing van de Nieuwe Hollandse Waterlinie dat aansluit op de Belvederegedachte behoud door ontwikkeling (Jong, 1980a, 1980b; Will, 2003; Luiten e.a., 2004; Blijdenstijn, 2005).

Agenda voor de Oude Hollandse Waterlinie

Hoewel met het Panorama Krayenhoff een behoorlijk aantal elementen aan de noordkant van de Oude Hollandse Waterlinie ruimtelijk ingepast worden, is er nog geen visie voor de Waterlinie als geheel. Daarop heeft de Stichting Groene Hart in februari 2006 een Belvedere subsidie aangevraagd voor de ontwikkeling van de 'Agenda voor de Oude Hollandse Waterlinie'. Deze agenda vormt een visie waarin de cultuurhistorie de drager wordt van nieuwe ontwikkelingen in het gebied van de Oude Hollandse Waterlinie (Stichting Groene Hart, 2006; Projectbureau Oude Hollandse Waterlinie, 2007).

4.2 Plaats

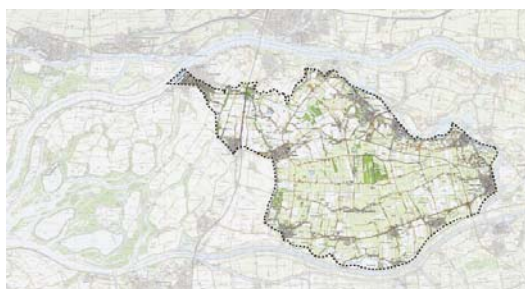
Het geheim van de Waterlinie is volgens Will (2003) dat ze wel is, maar dat je haar niet ziet. De Waterlinie wordt pas zichtbaar als ze in werking wordt gesteld. In die zin is de Waterlinie heden ten dage niet meer of minder zichtbaar dan toen ze 'in dienst' was. Verborgen in het landschap liggen nog forten en vestingsteden die samen met de inundatievelden een verdedigingsgordel vormde. Deze paragraaf laat zien wat er *nu* nog te zien is van de Oude Hollandse Waterlinie. De elementen zullen per inundatiekom uit 1672 worden behandeld. Per element zal er ook een historische verklaring worden gegeven van het *raison d'être* van het object. Na deze fysieke beschrijving zal worden ingegaan op de beleving van de objecten.

¹¹⁷ "Deze nieuwe Duitse linie van geïnundeerde polderstroken liep vanaf polders bij Breukelen, over Kockengen, Kamerik, achter Harmelen langs, naar Veldhuizen, Linschoten, achter IJsselstein, bij Benschop naar Lopik. Dan aan de overzijde van de Lek naar Lexmond, via Meerkerk, over Noordeloos, Hoornaar en Hoogblokland naar Schelluinen." (Will, 2003, p.121)

¹¹⁸ Wet van januari 1853 op grond waarvan beperkende bepalingen golden binnen bepaalde kringen rond verdedigingswerken, met als doel een vrij schootsveld te waarborgen.

4.2.1 Fysieke verschijning 1^e kom

De eerste kom omvat het land van Altena. In juli 1672 werd het bevel gegeven dit gebied onder water te zetten ter beveiliging van Gorinchem. De vestingen Woudrichem en Loevestein beveiligden Gorinchem voor een aanval op de linkeroever van de Boven-Merwede. Ook vormden deze vestingen samen met de inundaties van het land van Altena een verbindingen met de vestingen in Noord-Brabant met de Hollandse Waterlinie (Sypsteyn & Bordes, 1850). De belangrijkste kernen liggen aan de noordkant van het land van Altena, vanaf Werkendam via Woudrichem naar het zuidoosten – Andel – loopt een band van kernen. Daarnaast lopen er nog twee ‘linten’ van kernen door het land van Altena, geconcentreerd om de twee provinciale wegen die er van oost naar west door heen lopen: de N322 in het midden en de N627 in het zuiden. Tussen deze kernen overheerst er een open ruimte die vooral agrarisch wordt ingericht. Naast de twee provinciale wegen loopt de A27 hier haaks op door het gebied. Deze snelweg loopt voornamelijk door het landelijke gebied (Projectbureau Oude Hollandse Waterlinie, 2007).

Figuur 4.6 De eerste kom

Vesting Woudrichem

De omwalling van de vestingstad dateert uit de jaren 1583-1587. Het geschut van de vesting moest de (later afgedamde) Maas afsluiten, ondersteunend vuur geven aan Gorinchem en Loevestein en het inundatiekanaal beschermen. Vanwege de ligging aan een minder belangrijk front in de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn er na 1815 weinig verbeteringen aan de vesting uitgevoerd. De vesting is heden ten dage nog goed bewaard gebleven. De bastionvormen zijn nog goed te herkennen en de kazerne uit 1859 is nog aanwezig. Verder is er vanaf de korenmolen ‘Nooit Gedacht’ een goed uitzicht op het land van Altena en de voorliggende stenen beer met opgemetselde monnik (Will, 2003; Feis & Hoogendoorn, 2007).

Figuur 4.7 Stenen beer met monnik gezien vanuit korenmolen ‘Nooit Gedacht’

Vesting Loevestein

Figuur 4.8 Ingang van Vesting Loevestein

Dit middeleeuwse slot is in de periode van 1575-80 van een aarden wal met bastions en een gracht voorzien. De vesting sloot de zuidelijke Waaldijk af met haar kanonnen en hield het voorterrein van vesting Woudrichem onder vuur. In de zeventiende en achttiende eeuw werd de omwalling licht gewijzigd, waarna in de negentiende eeuw een bomvrij verdedigbaar reduit werd aangelegd onder het oude slot. Later volgden houten barakken voor militairen en betonnen geschutsemplacementen die nu nog aanwezig zijn (Will, 2003). De vesting is perfect bewaard gebleven en gratis toegankelijk. Bij hoog water worden de contouren van de vesting duidelijk zichtbaar

als de polder om de vesting heen geïnundeerd lijken. De vesting (en met name het slot) is dan ook van verre af boven het vlakke landschap uit te herkennen.

4.2.2 Fysieke verschijning 2^e kom

De inundatie tussen de Merwede (bij Gorinchem) en de Lek (bij Ameide) werd verkregen door water uit de Merwede, de Linge¹¹⁹ en de Lek in te laten door middel van het openzetten van uitwateringssluizen en het doorsteken van dijken. Daarvoor moesten overigens eerst opstandige boeren worden betoegeld die de inundaties op alle mogelijke manieren tegen werkten. Een streng plakkaat van de prins van Oranje bood uitkomst, waarna de met de dood bedreigde boeren het lot van hun boerenland met lede ogen aanzagen (Sypesteijn & Bordes, 1850). Het gebied bestaat uit een open landschap waarin oude stadjes en oeverwallen van grote en minder grote rivieren gedrapeerd zijn. De noordrand heeft een

Figuur 4.9 De tweede kom

Figuur 4.10 Diefdijk met groepsschuilplaatsen uit 1939

grootschalige uitstraling van een rivierenlandschap. In het zuiden wordt het landschap veel kleiner van aard, met kleine dorpjes langs de slingerende Linge. De meeste landbouwgrond is in gebruik als weideland. Het gebied wordt door veel grote infrastructuur doorsneden: de A2, A15, A27, Betuwelijn en -route en het Merwedekanaal. De verstedelijking vindt vooral in het zuiden, langs de A15 plaats. Dit heeft het landschap om de A15 bijzonder veranderd, maar omdat het zich juist richt op deze transportas is het achterland gespaard gebleven. In dit relatief lage gebied is overal duidelijk de waterhuishouding aanwezig, met weteringen, sluisjes en gemalen. Een belangrijk en opvallend element is verder de Diefdijk die het gebied aan de oostzijde begrensd. Deze dijk beschermt van oudsher het gebied van overstromingen uit de Betuwe, maar had ook een duidelijke militaire functie tot aan de Tweede Wereldoorlog, wat vooral terug te zien is aan de vele groepsschuilplaatsen van het type 'piramide' die langs de dijk gebouwd zijn. Daar waar de A2 de Diefdijk doorsnijdt staat al sinds de opening van deze rijksweg een waterkering

om de dubbele functie die de Diefdijk had in stand te houden. Deze waterkering is onlangs in verband met de verbreding van de A2 volledig vernieuwd (Projectbureau Oude Hollandse Waterlinie, 2007).

Vesting Gorinchem en de Krinkelwinkel

Eind zestiende eeuw werd Gorinchem omweld en als onderdeel van de Hollandse Waterlinie kreeg het samen met Woudrichem de taak de Waal en haar uiterwaarden af te sluiten. De twaalf bastions werden begin achttiende eeuw nog uitgebreid met andere verdedigende elementen, maar omdat het Gorinchem de komst van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd gedekt door vooruitgeschoven werken is de vesting nadien nauwelijks meer gemoderniseerd. Vandaag de dag zijn vooral aan de oostzijde van de stad de bastions en de Dalempoort nog goed te zien. Op en langs de stadswallen zijn nog twee korenmolens en twee beren te vinden. Vooral bij de noordelijke beer is duidelijk het

¹¹⁹ In 1672 stond de rivier de Linge nog in open verbinding met de Merwede. In 1825 is de Linge ter hoogte van Gorinchem afgedamd.

verschil in waterhoogte aan beide zijden te zien. Aan de westkant ligt, even buiten de vesting zelf, de Krinkelwinkel. Deze gefortificeerde dijk speelde in de Oude en Nieuwe Hollandse Waterlinie een rol. De vorm en de naam van de dijk zijn nog terug te vinden (Will, 2003; Feis & Hoogendoorn, 2007).

Dijkposten Castor en Pollux

Ter beveiliging van het Linge-aces werden in 1794 twee aarden batterijen aangelegd aan weerszijden van de Linge, direct ten zuidoosten van Asperen. De naamgeving van deze posten komt uit de Franse Tijd. Toen voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie hier inundatiesluizen gebouwd werden, werden de posten vervangen door het Fort Asperen en de Wapenplaats bij Asperen (Will, 2003). Het torenfort Asperen is zomers nog toegankelijk¹²⁰ en worden er bijvoorbeeld kunstexposities gegeven, maar van de Wapenplaats is niets meer terug te vinden.

Figuur 4.11 Torenfort Asperen

Batterij aan het Spoel

Figuur 4.13 Kaart met Fort Everdingen en werk aan het Spoel

In 1794 werd er ter hoogte van het gehucht Goilberdingen – tussen Everdingen en Culemborg – een brede inundatiecoupure gegraven in de Lekdijk. Ter beveiliging van deze coupure werd er een artilleriestelling ingericht. In 1815 werd de coupure vervangen door inundatiesluizen. Daarop werden ook de verdedigingswerken verbeterd. De sluis is bij een dijkverzwaring in 1978 deels afgebroken en in de dijk verdwenen (Will, 2003). De fortgracht is nog geheel aanwezig en ook een aantal bomvrije gebouwen uit 1879 staan er nog. Het fort, aan beide zijden van de Lekdijk gelegen, is

tegenwoordig privé terrein, en eigenlijk alleen nog op de kaart als zodanig herkenbaar. Even ten westen is op de kruising met de Lekdijk en de Diefdijk tussen 1844 en 1849 het fort Everdingen gebouwd. Vooral de inundatiewerken zijn hier nog aanwezig en vertellen het verhaal van de Hollandse Waterlinie nog goed.

Vesting Nieuwpoort

Het oude stadje Nieuwpoort¹²¹ speelde in het rampjaar 1672 nog geen bijzondere rol, maar in de verbeteringen van de Hollandse Waterlinie in 1673 werd besloten het stadje zwaar te versterken. De inundaties van de tweede kom moesten beter beschermd worden. Het stadje kreeg hoge wallen en zes bastions. Het inundatiekanaal liep midden door het stadje en de inundatiesluizen werden veilig onder het nieuwe stadhuis gebouwd, om ze zo te beschermen tegen boeren die de inundaties wilden saboteren. Samen met de vesting Schoonhoven beveiligde het tevens het Lekaces. In 1816 verloor het stadje haar vestingstatus. Maar omdat de noordelijke wallen deel uit maken van de primaire waterkering zijn deze goed bewaard gebleven. Zelfs de zuidelijke wallen zijn in 1862 al opgeknapt, omdat het stadje diende als vluchtoord voor boeren en hun vee bij hoge waterstanden. Tegenwoordig

Figuur 4.12 Inundatiesluis onder stadhuis in Nieuwpoort

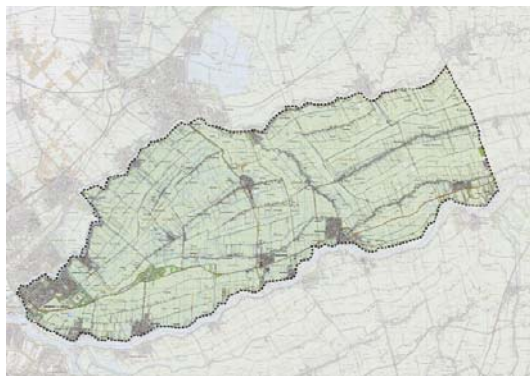
¹²⁰ 's Winters is het fort bestemd voor vleermuizen.

¹²¹ Het stadje ontstond in 1270 en kreeg in 1283 al stadsrechten.

zijn met name de zuidelijke vestingwallen nog goed herkenbaar met de vestinggracht eromheen. Door het stadje loopt nog steeds het inundatiekanaal met het stadhuis daarbovenop. Bij het oostelijke bastion is nog een beer met twee monniken zichtbaar. De enige poort – aan de zuidkant van de vesting – is ondertussen verdwenen (Will, 2003; Feis & Hoogendoorn, 2007).

4.2.3 Fysieke verschijning 3^e kom

Hoewel men eerst het voornemen had alleen de Lopikerwaard te inunderen, heeft men later vanwege de oprukkende vijand ook de Krimpenerwaard moeten inunderen. Hiervoor werden op verschillende plaatsen de Lekdijk doorgestoken. Ook hier stonden boze, gewapende boeren en burgers wacht te houden op de dijk om te voorkomen dat de inundaties gesteld werden. De komst van Staatse troepen op 19 juni 1672 bracht hier echter verandering in, waarop de inundaties gesteld konden worden (Sypsteyn & Bordes, 1850). De percelen in het gebied – die vooral door de melkveehouderij worden gebruikt – zijn smal en lang en worden gescheiden door kleine en grotere weteringen waar vaak kleine bruggetjes overheen gaan. Het gebied kent bijna geen grote bebouwingskernen en ook geen grote doorkruisende infrastructuur en kan daarmee (voor Randstedelijke begrippen) als slecht ontsloten worden gekenmerkt (Projectbureau Oude Hollandse Waterlinie, 2007).

Figuur 4.14 De derde kom

Schans te Vreeswijk

Al in de veertiende eeuw worden er versterkingen gemeld bij de schutsluis van Vreeswijk. In 1629 werden deze werken als onderdeel van de Utrechtse Waterlinie weer opgebouwd en in 1672 legden de Fransen hier een schans aan die in 1786 werd verbouwd. In 1853 werd er een fort gebouwd ter bescherming van de sluisen die belangrijk waren voor de inundaties. Omdat het fort ver achter de voorste linies van de Nieuwe Hollandse Waterlinie lag is er sindsdien weinig aan veranderd (Will, 2003). Van het fort zijn alleen de vestingwallen en de gracht herkenbaar. Op het fort zelf zijn nu een multicultureel centrum en scouting gevestigd. In de nabije omgeving zijn ook de sluisen nog aanwezig.

Figuur 4.16 Wallen bij Vreeswijk

Vesting Schoonhoven

Omstreeks 1300 kreeg Schoonhoven stadsrechten en in 1582 kreeg het gebastioneerde versterkingen. Deze werden in het rampjaar verbeterd en in 1673 werden uitgebreid aan de westelijke kant van de stad. Na 1816 verloor Schoonhoven haar vestingstatus. Tot ver in de twintigste eeuw bleef de bebouwing binnen de vestingwallen, maar de laatste decennia wordt er ook buiten gebouwd. Aan de oostkant zijn de oudste bastions nog herkenbaar en aan de zuidkant staat de

Figuur 4.15 Overblijfselen van bastion te Schoonhoven

Veerpoort nog. In de stad staat verder nog een beer met monnik op de plek waar de vestingwerken de rivierdijk raakte. Van de westelijke verdedigingswerken is alleen de vorm op de kaart – in het stratenpatroon – nog terug te vinden (Will, 2003; Feis & Hoogendoorn, 2007).

Koenschans

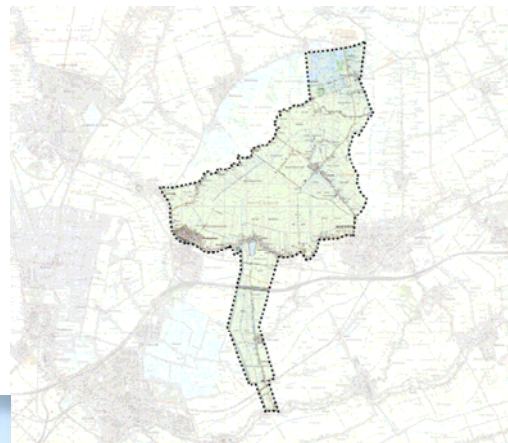
Aan de Vlist ontstond aan het eind van de zestiende eeuw al een schans bij *Polsbrouck* aan de weg naar IJsselstein. In 1672 wordt deze – dan als Koenschans bekende – versterking verbouwd tot een aarden verdedigingswal met een onregelmatig tracé. De inundatiekade liep van de Koenschans tot de Lekdijk bij de Hem. In 1872 bleek de schans verdwenen, maar het eilandje in de Vlist, ten oosten van Polsbroek resteert nog. De namen van de bruggen in de omgeving doen nog herinneren aan de schans. (Will, 2003). Het eilandje is momenteel in handen van een projectontwikkelaar, maar deze kan er weinig mee, omdat het eilandje door de gemeente beschermd wordt.

Figuur 4.17 Eilandje in de Vlist en Koenschansbrug

4.2.4 Fysieke verschijning 4^e kom

Deze kom bestaat eigenlijk uit twee delen. Het zuidelijke, smalle deel tussen de Enkele en Dubbele Wiericke en het noordelijke deel tussen de Oude Rijn, Oude Mije en Grecht. De inundaties in de gehele kom werd voornamelijk gesteld door water uit de Hollandsche IJssel in te het gebied tussen de twee Wiericken te laten stromen door de Goejan-Verwelle-sluis te openen. Hier werden dan ook verdedigingswerken aangebracht, die heden ten dage niet meer zichtbaar zijn. Door verder beide dijken van de Oude Rijn door te steken kon het

Figuur 4.18 De vierde kom

Figuur 4.19 Enkele Wiericke gezien richting Fort Wierickerschans

water ook in het noordelijk deel van de kom instromen. De Oude Rijn werd hiervoor bij Nieuwerbrug afgedamd (Sypsteyn & Bordes, 1850). Het landschap wordt bepaald door het open, waterrijke weidegebied waar de bebouwing doorheen slingert langs de Oude Rijn. Het smalle, zuidelijke deel wordt doorsneden door de A12 en de spoorlijnen Utrecht – Gouda en Utrecht – Leiden. Het noordelijke deel daarentegen kent geen grootschalige infrastructuur (Projectbureau Oude Hollandse Waterlinie, 2007). Tussen de beide Wiericken is de Oude Hollandse

Waterlinie op zijn smalst. Op deze plek is het verhaal van inundaties dan ook het beste te vertellen aan de hand van het landschap. De Wiericken hebben een hogere waterstand ten opzichte van het te inunderen veld er naast. Daarbij is ook het Fort Wierickerschans een prachtig overblijfsel dat het verhaal versterkt.

Vesting Oudewater

In 1265 kreeg Oudewater stadsrechten en de eerste omwalling dateren van het eind van de zestiende eeuw. Hoewel er in het rampjaar niet veel militaire activiteit geweest is rond Oudewater, was het wel een zeer strategische plek. Het lag namelijk voor (ten oosten van) de Goejan-Verwelle-sluis en de smalle doorsteek door de waterlinie langs de Hollandse IJssel richting Gouda. In 1673 werd de vesting opgenomen in het verdedigingsstelsel van de Waterlinie, waarna er buitenwerken zijn aangelegd. Hoewel Oudewater na 1816 niet langer een vestingstad was, werden de vestingwerken pas na 1851 afgebroken. Slechts de wallen die nog als begraafplaats in dienst zijn doen, herinneren aan de tijd dat Oudewater een vestingstad was (Will, 2003; Feis & Hoogendoorn, 2007).

Figuur 4.21 Vestinggracht te Oudewater

Linie van Linschoten

Nadat de Waterlinie naar het oosten was opgeschoven bleek dat er ter hoogte van Linschoten een niet inundeerbare stroomrug bestaat. Plannen om dit gevaarlijke acces af te sluiten werden in 1785 en 1787 gemaakt, maar pas in 1792 uitgevoerd. In 1796 werd de linie weer omgewerkt tot een liniewal met drie bastions. De stroomrug werd aan de zuidkant van de linie ontgraven om zo een natte

Figuur 4.20 Foto en kaart Schansbosch

gracht te creëren voor de richting van waaruit de Fransen werden verwacht. In 1957 werd er een provinciale weg (N204) over de stroomrug, dus door de linie, aangelegd (Will, 2003; Blijdenstijn, 2005). Aan beide zijden van de weg is de linie nog herkenbaar in het landschap, al is het overzicht beter te krijgen op een topografische kaart.

Vesting Woerden en de Forten Oranje en Kruijin

Woerden kent een roerige geschiedenis. Door de Romeinen gesticht als castellum aan de *Limes*, zocht ook Bonifatius er in de achtste eeuw vaak zijn heil. Woerden kreeg in 1372 stadsrechten, waarna er aan een omwalling en gracht gewerkt werd. In de tachtigjarige oorlog werd Woerden lang bezet door de Spanjaarden en in het

Figuur 4.23 Vestinggracht te Woerden

Figuur 4.22 Straatnaambordje 'Fort Oranje'

rampjaar werd het tot twee keer toe door de Fransen bezet. Gedurende die tijd was Woerden nog geen onderdeel van de Hollandse Waterlinie. Na 1673 werd Woerden weer opgebouwd en in 1702 werden de verdediging verbeterd met een extra dekkingswal en gracht. Hiervoor werden enkele oude poorten afgebroken. Pas in 1740 werd de vesting Woerden officieel opgenomen in de Hollandse Waterlinie. In 1747-48 werden ten oosten van Woerden twee forten gebouwd aan de Oude Rijn: fort Oranje op de zuidoever en het kleine fort Kruipin op de noordoever. Nadat in 1816 de Nieuwe Hollandse Waterlinie in gebruik werd genomen verviel de vestingfunctie van Woerden waarop vele verdedigingswerken geslecht werden. Uiteindelijk is alleen de in 1702 aangelegde buitengracht overgebleven. Van de forten Oranje en Kruipin zijn alleen de contouren op de kaart nog herkenbaar, al is geprobeerd in een parkje met behulp van grondwallen de contouren terug te brengen in het landschap (Will, 2003; Feis & Hoogendoorn, 2007).

Wierickerschans

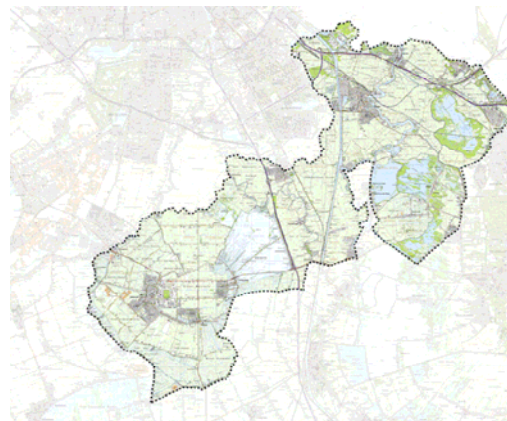
Op de plaats waar de Fransen in het rampjaar de Hollandse Waterlinie penetreerden verrees in

Figuur 4.24 Ingang Fort Wierickerschans

1673 een grote vierkante schans met vier bastions. Omdat de Waterlinie in de zeventiende en achttiende eeuw naar het oosten verplaatst werd, heeft het fort geen rol gespeeld in verdere oorlogshandelingen. Vanaf 1747 diende het als buskruitmagazijn. Hiervoor verrees er nieuwe gebouwen, maar de vorm van de schans zelf is nooit gewijzigd. Ook in de tijd van de Nieuwe Hollandse

Waterlinie was de Wierickerschans het belangrijkste springstofmagazijn van de Nederlandse verdediging. Pas in 1960 verloor het fort haar vestingstatus. Omdat het nooit verwoest is¹²², is het middendeel van het fort zeer rijk aan historie. Sinds 1991 is het als rijksmonument erkend en in handen van Staatsbosbeheer. Vanaf eind 2006 is er op de Wierickerschans het bezoekerscentrum 'Het middelpunt van het Groene Hart' van start gegaan (Will, 2003; Feis & Hoogendoorn, 2007).

Figuur 4.25 De vijfde kom

4.2.5 Fysieke verschijning 5e kom

Voor het stellen van deze inundaties is gebruik gemaakt van water uit de Amstel, de Vecht én de Zuiderzee. Hiervoor werden verschillende kaden in de Amstel en de Vecht en de zeedijk tussen Muiden en Muiderberg doorgestoken. Om het zoute zeewater op een zo klein mogelijk deel van het land toe te staan werd er een dam in de Vecht gebouwd en werden er andere inventieve maatregelen genomen om het zoete water zo ver mogelijk richting de Zuiderzee te krijgen. Nadat de inundaties gesteld waren, werden ook de

¹²² Dat mag overigens bijna een wonder heten. Er zijn immers genoeg voorbeelden bekend waar de omgang met springstoffen vroeg of laat tot een explosie leidde.

wegen en dijken die door de inundaties liepen verdedigd met verschillende werken. De vestingen Muident en Weesp werden met troepen versterkt en er werden oorlogsbodems op de Zuiderzee en het IJ ingezet om de vijand te beletten via deze weg Amsterdam aan te vallen. Er werden overigens ook inundaties om Amsterdam gesteld, maar deze vielen organisatorisch niet binnen de Hollandse Waterlinie (Sypsteyn & Bordes, 1850). In deze kom is vroeger veel veen gewonnen. Dat is nog terug te zien in het landschap dat veelal open en waterrijk is. Door dit grote, open landschap lopen lange bebouwingslinten langs oude ontginningsassen of op hooggelegen restanten van het veen. Er loopt veel grote infrastructuur door het landschap. Zo zijn daar de rijkswegen A1, A2, A6 en A9 en de spoorlijnen Amsterdam – Amersfoort en Amsterdam – Utrecht. Het gebied heeft overigens vanwege zijn open en waterrijke karakter een belangrijke, bovenregionale recreatieve functie (Projectbureau Oude Hollandse Waterlinie, 2007).

Vesting Nieuwersluis

Reeds bij de bouw van de Utrechtse Waterlinie werden in 1629 tijdelijke verdedigingswerken rond Nieuwersluis aangelegd. In 1673, bij de

Figuur 4.26 Koning Willem II kazerne te Nieuwersluis

uitbreiding van de inundaties van de Hollandse Waterlinie, werd dit strategische knooppunt van (water)wegen grondig verstevigd en in 1745-46 werd de vesting van een dubbele omwalling voorzien. Ten behoeve van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd in het zuidwestelijke deel het nieuwe Fort Nieuwersluis gebouwd en in 1881 was op de oost-oever de kazerne afgerond. De huidige vorm van het fort, met aarden werk om de toren, dateert van 1880-1882. Van de originele vestingwerken is niets meer over. Ten tijde van de Koude Oorlog deed het fort dienst als commandopost van de BB¹²³ en na 1987 is het nog een

tijdje gebruikt als commandopost van de Mobiele Colones¹²⁴ (Will, 2003; Feis & Hoogendoorn, 2007).

Redoute aan de Bloklaan

In 1803 werd in de Bloklaan, die door de Loosdrechtse Plassen loopt, een klein gesloten aardewerk aangelegd ter afsluiting van dit acces. In 1844-47 werd er niet ver van dit redoute het Fort Spion gebouwd. De Bloklaan werd om het fort heen geleid en in 1933 werd er een kanonkazemat geplaatst (Will, 2003). Verspreid in de omgeving van het fort liggen verschillende groepsschuilplaatsen van het type 'piramide' die er in de periode 1939-40 geplaatst zijn. Op het fort kan men nu overnachten op een natuurcamping. Op het moment dat men over de Bloklaan door de Loosdrechtse Plassen rijdt, kan men zich in inundaties wanen, waarbij het acces waarover men rijdt wordt afgesloten door het fort waar bijna tegenaan gereden wordt.

Figuur 4.27 Fort Spion, gezien vanaf de Bloklaan

¹²³ De Bescherming Bevolking (BB) was een civiele beschermingsorganisatie die in 1952 werd opgericht om de Nederlandse bevolking in tijd van oorlog te kunnen beschermen.

¹²⁴ De mobiele colones bestonden grotendeels uit reservisten en konden overall in Nederland als bijstandseenheden worden ingezet bij grote rampen. Eind jaren '80 zijn deze eenheden opgeheven.

Redoute aan de Kortenhoefse Zuwe

Figuur 4.28 Bushalte 'Fort "Kijk Uit"'

In 1803 werden er ten zuiden van de Horstermeer, tussen Vreeland en Kortenhoef, langs de huidige N201, twee aarden werken aangelegd om dit acces af te sluiten. Op deze plaats werd in de periode 1844-47 ten behoeve van de Nieuwe Hollandse Waterlinie een eenvoudig redoute aangelegd dat in 1880 ingrijpend werd verbouwd tot Fort Kijkuit (Will, 2003). Het fort is nu in beheer van Staatsbosbeheer.

Fort Hinderdam

In 1437 werden er in de Vecht, ter hoogte van Nigtevecht, (Zuider-) zeesluizen aangelegd.

Omdat er nog geen zeesluizen ter hoogte van Muiden waren, werd de sluis en dam in 1629 als onderdeel van de Utrechtse Waterlinie versterkt. In 1673 werd de schans vervangen door een gebastioneerd aarden fort op een eilandje in de Vecht. Toen in 1674 een nieuwe zeesluis in de vesting Muiden in dienst werd genomen¹²⁵ werden de sluisen van de Hinderdam gesloopt. Hierna diende het fort voor het onder vuur houden van de beide Vechtoevers. In 1880 werd het fort stevig veranderd, waarna het in de periode 1913 tot 1922 tot de Stelling van Amsterdam behoorde. In 1934 werd er nog een mitrailleurkazemat geplaatst om de weg Hilversum – Weesp onder schot te houden. Na 1954 werd het fort ontheven van haar militaire status en aan instanties op het gebied van landschap en watertoerisme overgedragen (Will, 2003; Feis & Hoogendoorn, 2007).

Figuur 4.30 Fort Hinderdam

Fort Uitermeer

Reeds in 1589 lag er op de plek waar de Broekdijk en de 's-Gravelandse Vaart de Vecht bereiken een schans met de naam Uitermeer. In 1672 werd deze schans opnieuw versterkt en een jaar later vervangen door een fort dat de sluis moest beschermen die binnen haar wallen lag. In 1726 en 1773 werd het fort versterkt en uitgebreid waarna er in 1845 een torenfort werd gebouwd voorzien van gracht en ophaalbrug. Het geschut bestreek onder meer de spoorlijn naar Hilversum. In de periode 1913 tot 1922 behoorde het fort organisatorisch tot de Stelling van Amsterdam¹²⁶, maar keerde daarna weer terug in de organisatie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In de jaren 1954-55 werd het terrein ingericht voor de opslag van munitie waarvoor het gehele terrein werd geëgaliseerd en per 1959 werd Fort Uitermeer opgeheven als vestingwerk. In 1995 kocht de Provincie Noord-Holland het fort van het Rijk en maakte er een steunpunt voor wegenonderhoud en muskusrattenbestrijding van. In 2000 gaf de provincie opdracht voor een consolidatieplan dat er

Figuur 4.29 Torenfort Uitermeer met opgegraven (inundatie)sluis

¹²⁵ De Hinderdam lag precies op de grens van Holland en Utrecht. Daarom werd besloten de strategisch belangrijke sluisen naar Muiden te verplaatsen.

¹²⁶ Er zijn veel verhalen die stellen dat in deze periode getracht is het fort op te blazen. Ook Will maakt hier een notie van. Het artikel van Scheltema haalt dit verhaal echter onderuit door middel van een foto uit 1930 met daarop een nog intact fort.

toe heeft geleid dat het torenfort dat tot een ruïne verworpen is, is geconsolideerd, de gracht eromheen weer is open gegraven en de oude sluizen weer zichtbaar zijn gemaakt. Een wandelpad leidt sinds 2001 weer langs het fort, maar de werkzaamheden aan het fort zijn nog niet afgerond. De provincie zoekt nog naar een nieuw onderkomen voor haar steunpunt (Will, 2003; Scheltema, 2007; Feis & Hoogendoorn, 2007).

Vesting Weesp

In 1355 kreeg Weesp stadsrechten, waarop het een zeer voorspoedige economische tijd beleefde. In 1672 werd er begonnen met de aanleg van de vesting Weesp, ondermeer door gelden van Amsterdam, welke de hoofdstad moest beschermen. In de Nieuwe Hollandse Waterlinie diende de vesting als depot voor de omliggende forten. Binnen de vesting werd in 1861 een torenfort op de Ossenmarkt opgeleverd die heden ten dage nog dienst doet als cultureel centrum. Tussen 1892 en 1922 behoorde de vesting tot de Stelling van Amsterdam. Aan de overzijde van de zuidelijke wallen ligt nog een complete straat van houten woningen die in het kader van de Kringenwet¹²⁷ in geval van oorlog direct afgebroken dienden te worden. Van de vesting zelf zijn allen de zuidelijke bastions met grachten overgebleven (Will, 2003; Feis & Hoogendoorn, 2007).

Figuur 4.32 Houten huizen net buiten Vesting Weesp

Vesting Muiden, Muiderslot en de batterij op de Westoever

Figuur 4.31 Batterij op de Westoever, met op de achtergrond het Muiderslot

Muiderslot, een aarden batterij aangelegd die in 1850 werd vervangen door een torenfort waar nu de scouting in gehuisvest is. De vesting Muiden is vandaag de dag vooral een toeristische trekpleister voor de pleziervaart en bekend door het Muiderslot (Will, 2003; Feis & Hoogendoorn, 2007).

Batterijen aan de Karnemelksloot

Ruim een kilometer ten zuiden van de vesting Naarden werd in 1787 een schotbalksluis of damsluis aangelegd. Ter bescherming werden

Kort na 1285 werd ten noorden van Muiden het Muiderslot gebouwd, waardoor Muiden zelf in eerste instantie geen verdedigings-werken kreeg. De wallen zoals ze er nu nog liggen stammen uit 1577. In dat jaar kreeg ook het Muiderslot wallen. De vesting diende ter afsluiting van de zeedijk en de trekvaart naar Naarden en vanaf 1674 ook ter bescherming van de belangrijke zeesluizen in de Vecht. In 1799 werd er op de westoever van de Vecht, ter hoogte van het

Figuur 4.33 Sluiswerk in Karnemelksloot

¹²⁷ Voor een verklaring van deze wet, zie de achter in deze thesis opgenomen verklarende militaire woordenlijst.

aan beide zijden van de Karnemelksloot aarden batterijen opgeworpen. In 1875 werden deze vergroot en van bomvrije wachthuizen voorzien die er nu nog staan (Will, 2003). In het westelijke is nu scouting gehuisvest. Het metselwerk van de sluisen is ook nog aanwezig en vertelt, samen met de bomvrije wachthuizen, het verhaal van een belangrijke sluis.

Vesting Naarden en Fort Ronduit

Nadat Naarden in 1350 vernietigd was, werd de stad op haar huidige plaats herbouwd. Na heftige gevechten met de Spanjaarden werd in 1574 begonnen met de bouw van de vesting, bestaande uit vijf bastions. Na de vrede van Münster in 1648 werden de vestingwerken echter zo verwaarloosd dat het de Fransen in 1672 geen moeite kostte de vesting in te nemen. In 1673, na de herovering, werd dan ook besloten de vestingwerken te gaan moderniseren. De huidige vestingwerken stammen grotendeels uit die tijd. In 1746 werd er ten noorden van de vesting een schans aangelegd

TYPISCH HOLLAND – Naarden.

K. L. M.-Foto, Copyright

Figuur 4.34 Luchtfoto van Vesting Naarden

richting Zuiderzee. Omdat dit verdedigingswerk veel te leiden had onder de invloeden van de zee, werd het in 1873 vervangen door het Fort Ronduit dat er ook heden ten dage nog ligt, maar niet toegankelijk is. In de vesting zelf is echter nog veel veranderd na die tijd, er is vooral veel bijgebouwd, zoals kazernes, munitiemagazijnen en bakkerijen. Naarden staat bekend als één van de best bewaarde vestingsteden van Europa en dat spreekt onder andere uit de vestiging van het Nederlands Vestingmuseum in één van de

4.2.6 Landschap

bastions. Binnen de vesting, waarvan in 1915 de militaire functie verviel, is het middeleeuwse stratenplan gehandhaafd en bevinden zich veel bezienswaardige gebouwen. Maar ook de oost- en westbeert zijn nog te zien. Deze beerten hielden het zoute Zuiderzeewater buiten (Will, 2003; Feis & Hoogendoorn, 2007).

Hoewel het landschap al in de voorgaande paragrafen per kom beschreven is, kan het geen kwaad een aparte paragraaf te wijden aan een overzicht van het landschap in het gebied van de Oude Hollandse Waterlinie. Dit landschap is immers de drager van het verdedigingsstelsel. Het is geen wonder dat de Oude Hollandse Waterlinie in het gebied tussen de Zuiderzee en de Biesbosch werd aangelegd. Het maakt deel uit van het grote veengebied dat tussen de hoger gelegen zandgronden ligt. De ondergrond bestaat uit veenpakketten afgewisseld met rivierafzettingen die ontstonden na overstromingen. Als gevolg van deze overstromingen ontstonden de oeverwallen. De gebieden achter deze oeverwallen werden ontgonnen. Hiervoor moesten ze echter eerst ontwaterd worden, waarvoor een uitgebreid afwateringssysteem van sloten en weteringen werd aangelegd. Dit had een behoorlijke maaiveldddaling tot gevolg. Deze lage ligging maakte de veen- en rivierkleigronden later geschikt als inundatiekommen. De hoger gelegen delen in het landschap, zoals polderkades, stroomruggen en oeverwallen, vormde, na de inundaties, de enige te verdedigen plekken. De rivieren en het afwateringsstelsel boden overigens een goede mogelijkheid voor de aanvoer van het benodigde inundatiewater (Bekius, 1999). Naast de natuurlijke veenstromen zoals de Vecht, Amstel en de Meije zijn er ook een aantal uitgesproken zichtbare aanvoerkanelen aangelegd in het landschap. Hoewel de Enkele en Dubbele Wiericke hiervan het duidelijkst zijn, zijn deze al eeuwen

voor de waterlinie aangelegd. De inundatievlakten hebben verder veelal hun openheid behouden, omdat het lage land voor bebouwing minder geschikt is. Het gebied van de Oude Hollandse Waterlinie is zeer uitgestrekt en verandert van zuid naar noord van een rivierenlandschap met oeverwallen en komgronden tot een vrijwel volledig beneden het NAP gelegen plassen- en veenweidegebied. Omdat het gebied nog zo open is, liggen grote delen van de Ecologische Hoofdstructuur in het westen van Nederland in het gebied van de Oude Hollandse Waterlinie. Met name het noordelijke deel – met steden als Muiden, Weesp en Naarden – en de corridor om de A15 – met steden als Gorinchem en Hardinxveld-Giessendam – zijn de afgelopen eeuw sterk verstedelijkt. Deze verstedelijking brengt ook vele doorsnijdingen van infrastructuur met zicht mee in de noordelijke en zuidelijke gedeelten. Het zijn echter voornamelijk de doorsnijdingen¹²⁸ in het open, smalle gebied tussen de twee Wiericken die een bedreiging vormen voor de samenhang van de Oude Hollandse Waterlinie als samenhangend gebied (Projectbureau Oude Hollandse Waterlinie, 2007).

Figuur 4.35 Natte velden ten zuiden van Bussum

4.2.7 Beleving

Zoals al eerder aangegeven is de kracht van de Oude Hollandse Waterlinie dat ze verborgen in het landschap ligt. Je ziet haar niet, maar ze is er wel. Dat maakt het bijzonder lastig om de Oude Hollandse Waterlinie te beleven. Eigenlijk zou het over de elementen moeten gaan die als zodanig herkend worden¹²⁹. Zo zijn daar de grote polderlandschappen die de inundatievelden vormden. Snippe e.a. (2003) schrijven in hun onderzoek over polders dat Nederlanders dit polderlandschap met zijn bedijkingen als een specifiek Nederlands verschijnsel wordt ervaren, waarvan de uniekheid mooi wordt gevonden. In het onderzoek wordt dan ook aangegeven dat veel mensen van het polderlandschap ‘houden’. Dit sluit aan bij wat Kolen (2007) omschrijft als het favoriete zelfbeeld van de Nederlandse samenleving: *“als een volk dat nooit meer is opgehouden te vechten tegen het water en met het water tegen andere vijanden, en dat zijn land daar in alle opzichten, zelfs militair, op heeft ingericht”*.

Hoewel van veel vestingsteden, die na 1816 hun functie verloren, de vestingwerken grotendeels geslecht zijn, zijn daar nog wel een aantal elementen terug te vinden die doen herinneren aan de militaire historie. In de meeste voormalige vestingsteden is nog wel een ‘Arsenaal’ te vinden en verwijzen straatnamen als ‘Ravelijn’¹³⁰ naar de oude vestingwallen en zijn vele ‘Singels’ ook op deze oude vestingwallen aangelegd. Vestingsteden die in de Nieuwe Hollandse Waterlinie een rol gespeeld hebben, hebben daarentegen vaak beter bewaard gebleven verdedigingswerken. Vestingwallen en grachten zijn vaak in oude glorie hersteld en trekken toeristen die op de oude binnensteden afkomen. Hoewel men zich vroeger vooral veilig voelde door deze elementen, lijkt deze beleving heden ten dage geen rol meer te spelen en draait het vooral om nostalgische waarden.

Figuur 4.36 Straatnamen met historische achtergronden

¹²⁸ Het gaat hierbij om de Rijksweg A12 en de spoorlijnen Leiden – Utrecht en Gouda – Utrecht.

¹²⁹ Veel informatie in deze paragraaf komt uit interviews.

¹³⁰ Een ravelijn is een soort van driehoekig eilandje dat voor de vestingwal in de gracht lag, ter dekking van onder andere toegangspoorten en bastions tegen vijandelijke vuur.

Dan zijn daar ook nog de forten, die, omdat de omgeving volledig is veranderd, door Will (2003) als *Fremdkörper* in het landschap worden omschreven. Omdat het historische landschap is verdwenen passen ze niet meer in de omgeving. Kolen (2007) spreekt dit tegen en spreekt van getransformeerd erfgoed: een integraal onderdeel van het gelaagde en historisch gegroeide cultuurlandschap waar men vandaag de dag in leeft en werkt. De forten blijven hoe dan ook de meest zichtbare en tastbare relictten van de (Oude) Hollandse Waterlinie. Punt is dat, met uitzondering van Fort Wierickerschans, forten na 1816 allemaal zijn verbouwd of gebouwd op plaatsen van schansen en dergelijke van de Oude Hollandse Waterlinie, in het kader van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Daar worden ze dus ook correct mee geassocieerd, terwijl de locatie waar ze staan ook van belang is voor de Oude Hollandse Waterlinie.

Iconografisch

Iconografische betekenisgeving lijkt bijzonder moeilijk voor de Oude Hollandse Waterlinie, omdat er weinig tekens in het landschap zijn die direct deze linie representeren. Hier volgt toch een poging daartoe. De Oude Hollandse Waterlinie wordt vooral gekenmerkt door inundatievelden, aarden werken, schansen en vestingsteden. Het gaat dus vooral om militaire naamgevingen, waarvan alleen de naam vestingstad in eerste instantie betekenisvol is voor mensen die buiten deze militaire naamgeving leven en werken. In het landschap zijn (buiten de borden en ander opschriften die het vaak over de Nieuwe Hollandse Waterlinie hebben) geen geschreven aanwijzingen aanwezig over de elementen van de Oude Hollandse Waterlinie, ook geen herdenktekens.

De dimensies van Tivers (1999) bieden een extra mogelijkheid voor de iconografische betekenisgeving van de Oude Hollandse Waterlinie. Tussen stress en veiligheid kan moeilijk gekozen worden, al lijkt de nadruk te liggen op veiligheid, omdat de stress gevoelens die gepaard gingen met de oorlogshandelingen omtrent de Oude Hollandse Waterlinie niet meer aanwezig zijn. Ook voor de natuur die zich er ontwikkeld is het grotendeels ook een veilig gebied. Tussen stimuli en verveling wordt toch vooral gekozen voor stimuli. Herkenbare objecten zijn toch vooral spannende plekken. Tussen status en stigma ligt de nadruk op status, omdat het uniek en vrijwel ongerept is. Al moet er nog wel aan officiële status gewerkt worden voor de linie als geheel. Er zijn echter al wel veel (losse) elementen die een monumentenstatus hebben.

4.3 Cultuur en beleid

In deze paragraaf zal worden ingegaan op de professionele cultuur omtrent de Oude Hollandse Waterlinie. Om in te gaan op de cultuur van Nederland of zelfs Europa in relatie tot de Oude Hollandse Waterlinie, gaat voor deze thesis te ver. Het kan echter wel een interessant beeld vormen over de culturele achtergronden die leiden tot de behandeling van de verschillende objecten. De politiek en het daaruit voortvloeiende beleid worden immers door de cultuur gevoed (o.a. Healey, 1997).

Zoals in deel 1 reeds is beargumenteerd is discours gelijk te stellen aan cultuur. In deze paragraaf zal er dan ook dieper worden ingegaan op de verschillende professionele discoursen¹³¹ die te maken hebben met de Oude Hollandse Waterlinie. Er zal worden ingegaan op de manier van handelen, welke kennis er aanwezig is, welk beleid er gevoerd wordt en er wordt geprobeerd een doorkijk te geven in de verschillende machtsverhoudingen, die alle in deel 3 verder zullen worden geanalyseerd.

4.3.1 Provincie Noord-Holland

Hoewel een belangrijk deel van de 5^e kom in de provincie Noord-Holland ligt, is dit ook juist het deel dat overlapt met de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Dit is ook terug te vinden in het beleid op cultuurhistorisch gebied. De Oude Hollandse Waterlinie wordt vaak alleen in de inleiding

¹³¹ Veel informatie in deze paragraaf komt uit beleid en interviews.

genoemd voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam. Maar in het kader van beide verdedigingslijnes wordt er wel actief beleid gevoerd. Aansluitend op het 'Panorama Krayenhoff' (Luiten e.a., 2004) richt de provincie zich op de eerste projectenveloppe 'Vechtsteek Noord'. In de Nota Cultuurhistorische Profielen (Provincie Noord-Holland, 2003a), die in het kader van de Cultuurhistorische Wandelkaart Noord-Holland is opgesteld, wordt de Vechtstreek gekenmerkt door de weidsheid van het polderlandschap waarin veel menselijke activiteit heeft geleid tot een transformatie van het landschap. Als militaire zaken worden alleen de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam genoemd. Er wordt met name ingezet op het behouden en versterken van de vestingsteden, forten "*en andere onderdelen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam*" (Provincie Noord-Holland, 2003a, p.55). Hoewel er in het streekplan Noord-Holland-Zuid überhaupt niet wordt ingegaan op de Oude Hollandse Waterlinie, wordt ook hier vooral de aansluiting gezocht met de ontwikkelingen om de Stelling van Amsterdam en het Belvederelandschap van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (Provincie Noord-Holland, 2003b).

In het uitvoeringsprogramma voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie (Provincie Noord-Holland, 2006), dat dus voortvloeit uit het 'Panorama Krayenhoff', wordt vooral ingezet op thema's als bestendigen, restaureren, consolideren, beheren, (recreatief) ontwikkelen, educatie en fietsroutes. Hieronder vallen de, voor de Oude Hollandse Waterlinie interessant zijnde, objecten:

- Vestingsteden plus tussenliggend gebied (Muiden, Weesp en Naarden)
- Fort Uitermeer
- Fort Hinderdam
- Fort Spion (Redoute aan de Bloklaan)
- Fort Kijkuit (Redoute aan de Kortenhoefse Zuwe)
- Muiderslot
- Westbatterij (Batterij op de Westoever)
- Sluizen

Overigens zet de provincie actief in op culturele planologie. Hierbij worden kunstenaars ingezet om de cultuurhistorische waarden in de ruimtelijke ordening te brengen, wat essentieel geacht wordt voor de beleving van het gebied (Provincie Noord-Holland, 2005).

Gemeente Naarden

Naarden profileert zich op zijn site als één van Nederlands mooiste cultuurmonumenten, omdat het een rijke en bijzonder historie kent (www.naarden.nl). Naarden heeft 162 rijksmonumenten en een beschermd stadsgezicht. De belangrijkste doelstelling voor het integraal gemeentelijk monumentenbeleid is dan ook "*het behouden en versterken van de historische continuïteit en cultuurhistorische waarden van de historische Vesting Naarden en haar directe omgeving*" (Gemeente Naarden, 2003, p.11). In de beeldkwaliteitsvisie voor Naarden Vesting (Gemeente Naarden, 2004) wordt aandacht geschonken aan de schootsvelden, vestingwerken en -wallen, de stadswand, de Amsterdamse en Utrechtse poort, waarna er wordt ingegaan op de kwaliteit binnen de vesting, zoals de inrichting van straten en gevels. Er wordt gesteld dat er mogelijkheden bestaan voor de versterking van de beeldkwaliteit, dat moet leiden tot een verbetering van de historische structuur. Verder zit de gemeente Naarden in de Enveloppe commissie van de eerste projectenveloppe in het kader van het uitvoeringsprogramma van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (Provincie Noord-Holland, 2006).

Gemeente Muiden

De website van de gemeente Muiden (www.muiden.nl) geeft aan dat Muiden een toeristische karakter heeft, waarbij de nadruk wordt gelegd op de watersport op het IJmeer en de Vecht. Als bezienswaardigheden gelden Fort Pampus, het Naardermeer en het Muiderslot. In de toekomstvisie van Muiden (Gemeente Muiden, 2001) wordt aangegeven in te zetten op cultuurhistorie als aanvulling op de watersport economie. Belangrijke dragers worden geïdentificeerd in elementen van de Hollandse Waterlinie (overigens zonder toevoeging van Oude of Nieuwe). In de welstandsnota (Gemeente Muiden, 2004) wordt alleen de link gelegd met de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Hierin wordt echter wel de samenhang tussen de vestingwerken en

het landschap benadrukt. Verder zit de gemeente Muiden in de Enveloppe commissie van de eerste projectenveloppe in het kader van het uitvoeringsprogramma van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (Provincie Noord-Holland, 2006).

Gemeente Weesp

Op de website van de gemeente Weesp (www.weesp.nl) wordt gemeld dat de gemeente in het Groene Hart ligt en dat het er dus goed toeven is, maar dat er ook economische bedrijvigheid is. Er wordt trots gemeld dat het centrum van Weesp een beschermd stadsgezicht is, maar inhoudelijk beleid hieromtrent is helaas niet voorhanden. Toeristen worden aangeraden een rondje te fietsen of varen in de afwisselende omgeving. De gemeente Weesp zit verder wel in de Enveloppe commissie van de eerste projectenveloppe in het kader van het uitvoeringsprogramma van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (Provincie Noord-Holland, 2006).

Gemeente Diemen

Diemen profileert zich op zijn site als een veelzijdige en sterke randgemeente van Amsterdam (www.diemen.nl). Op het grondgebied van de gemeente Diemen bevinden zich alleen inundatievelden die aan de Oude Hollandse Waterlinie gekoppeld kunnen worden. In de cultuurhistorische beleidsnota van de gemeente wordt dan ook geen melding gemaakt van de Oude (of Nieuwe) Hollandse Waterlinie. Wel wordt verwezen naar een aantal verdedigingswerken die als voorganger van de Stelling van Amsterdam gediend hebben (Gemeente Diemen, 2003).

Gemeente Wijdmeren

Op de site www.wijdmeren.nl kan men lezen dat de gemeente Wijdmeren *“en uniek stuk Nederland is, met veel plassen, moerassen, bossen, vaarten en weiden. De diverse landgoederen, vele monumenten en beschermd dorpsgezichten zijn beeldbepalend voor Wijdmeren”*. In het visiedocument (Gemeente Wijdmeren, 2003) geeft de gemeente aan rekening te willen houden met de cultuurhistorische elementen in haar gemeente, waaronder het fort Hinderdam. In de monumentennota (Gemeente Wijdmeren, 2006) wordt heel duidelijk een link gelegd tussen de lage veengebieden en de waardevolle strategisch / tactische waarde hiervan in militaire zin voor waterlinies. Dit waardevolle landschap dient beschermd en beheerd te worden. Als monumenten worden genoemd het Fort Kijkuit¹³² (Unesco en provinciaal monument), fort Spion (voorgedragen op de werelderfgoedlijst) en fort Hinderdam (Rijks en Unesco monument). Verder zit de gemeente Wijdmeren in de Enveloppe commissie van de eerste projectenveloppe in het kader van het uitvoeringsprogramma van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (Provincie Noord-Holland, 2006).

4.3.2 Provincie Utrecht

Al was de Oude Hollandse Waterlinie gericht op de bescherming van Holland, al in 1672 lagen er delen van deze linie in Utrecht, al ging het voornamelijk nog om inundatievelden. Met de verschillende verplaatsingen naar het oosten kwamen er steeds meer verdedigingswerken van de linie in de provincie Utrecht te liggen. In het streekplan (Provincie Utrecht, 2004)¹³³ onderscheidt men verdedigingslijnes als megastructuren. Hieronder vallen de *Limes*, Grebbelinie, Stelling van Amsterdam, Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Oude Hollandse Waterlinie¹³⁴. Over de Oude Hollandse Waterlinie wordt gesteld dat er alleen de vestingsteden Woerden, Oudewater, Nieuwersluis en een enkel aardewerk zoals de Linie van Linschoten aan herinnert. Het beleid moet zich dan ook volgens Blijdenstijn (2005) voornamelijk richten op de Stelling van Amsterdam en Nieuwe Hollandse Waterlinie – en daarmee op de uitvoering van het ‘Panorama Krayenhoff’ – omdat beide linies nog vrijwel compleet aanwezig zijn. Hij onderscheidt als belangrijke (van de Oude Hollandse Waterlinie deel uitmakende) elementen:

¹³² De nota maakt de fout het fort Kijkuit alleen aan de Stelling van Amsterdam toe te schrijven, dus niet aan de Oude en/of Nieuwe Hollandse Waterlinie.

¹³³ In het streekplan zijn alle ruimtelijke plannen en notities verankerd, zoals de Cultuurhistorische Hoofdstructuur (verwoord in *‘Tastbare Tijd’* van Blijdenstijn, 2005) en het uitvoeringsbeleid van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

¹³⁴ Van de *Hintere Wasserstellung* uit de Tweede Wereldoorlog wordt niet gesproken.

- Hinderdam, als kruispunt van de Nieuwe Hollandse Waterlinie met de Stelling van Amsterdam
- Spion, als goed voorbeeld van een fort op een acces in een inundatiegebied (Redoute aan de Bloklaan)
- Nieuwersluis, als strategisch knooppunt van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Oude Hollandse Waterlinie
- Vreeswijk, als het belangrijkste historische inlaatpunt van inundatiewater voor de waterlinie.

Binnen het gebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie worden in het streekplan twee regimes onderscheiden: het openhouden van de gebieden en rekening houden met de context van de objecten (Provincie Utrecht, 2004). Deze regimes sluiten aan op het 'Panorama Krayenhoff', waarvan vooral projectenveloppe 2, Vechtstreek Zuid, van invloed is op de Oude Hollandse Waterlinie binnen de provincie Utrecht. Voor het streekplandeel Utrecht-West geldt dat de kwaliteiten van het Groene Hart hoog wordt gewaardeerd. Economische en ruimtelijke ontwikkeling is mogelijk rond de transportassen, maar er moet duidelijk rekening worden gehouden met de open ruimte van het Groene Hart. De Linie van Linschoten wordt in het landelijk gebied nadrukkelijk genoemd vanwege haar cultuurhistorische waarde in relatie tot de Oude Hollandse Waterlinie, maar ook om de ecologische waarden als flora- en fauna verbinding. Voor het wonen en werken in dit deel geldt Woerden als belangrijkste 'regionale opvangkern' aangemerkt (Provincie Utrecht, 2004).

Gemeente Loenen

De gemeente geeft op haar website (www.loenen.nl) aan een rijke historie te hebben aan de Vecht en Angstel. Er wordt ook vooral ingegaan op de historie bij de dorpsbeschrijvingen. Samen met de gemeente Breukelen heeft de gemeente Loenen een landschapsontwikkelingsplan opgesteld (Gemeente Breukelen & Gemeente Loenen, 2006). Hierin wordt bij de ontstaansgeschiedenis ingegaan op de Oude Hollandse Waterlinie als voorganger van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, waaraan de verschillende forten in de omgeving te danken zijn. Het enige fort op het gezamenlijke grondgebied is te vinden in Nieuwersluis. Op de archeologische waarden kaart in het plan wordt de Linie van ter Aa uit 1796 genoemd, die vlak bij de A2 ligt, maar niet meer als zodanig herkenbaar is in het landschap¹³⁵. Het fort Nieuwersluis wordt genoemd bij cultuurhistorische waarden, maar alleen gekoppeld aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Voor archeologische en cultuurhistorische waarden wordt gesteld dat er eisen gesteld moeten worden aan de herkenbaarheid en samenhang hiervan. Aansluitend op het 'Panorama Krayenhoff' wordt aangegeven dat aan het fort Nieuwersluis een ecologische functie gegeven is. Omdat het gebied in het Groene Hart ligt, wordt er ingezet op het open houden van het landschap en in stand houden van de cultuurhistorische ontginningsstructuren, waarmee ook de schootsvelden zijn verzekerd van openheid. Fort Nieuwersluis zal meer opengesteld moeten worden en een recreatieve rol gaan spelen in de omgeving, met onder andere voorlichting over historie en ecologie (van de Vechtstreek). In de welstandsnota (Gemeente Breukelen & Gemeente Loenen & Gemeente Abcoude, 2003) wordt in het kader van de Oude Hollandse Waterlinie alleen aandacht geschonken aan de forten in de omgeving. Hoewel het fort Nieuwersluis correct aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie wordt toegeschreven, heeft zij ook waarde voor de Oude Hollandse Waterlinie omdat in de welstandsnota wordt benadrukt dat de samenhang tussen landschap en fort van belang is.

Gemeente Abcoude

Op de gemeentelijke website (www.abcoude.nl) wordt vooral ingegaan op de prachtige veenweidelandschappen van het Groene Hart. Hoewel er in 1672 een tijdelijke post in het kader van de Oude Hollandse Waterlinie was ingericht nabij Abcoude, wordt hier nergens over gesproken. Alle aandacht gaat uit naar het fort Abcoude dat deel uitmaakt van de Stelling van Amsterdam. In de welstandsnota (Gemeente Breukelen & Gemeente Loenen & Gemeente Abcoude, 2003) wordt ook ingegaan op dit fort en wordt de nadruk gelegd op de samenhang tussen landschap en fort.

¹³⁵ Wat de reden is dat deze liniewal niet in de voorgaande paragraaf met plaatsbeschrijvingen is opgenomen.

Gemeente De Ronde Venen

De Ronde Venen ligt tussen de grote steden Amsterdam en Utrecht, maar heeft volgens haar site (www.derondevenen.nl) genoeg te bieden op het gebied van winkelen, onderwijs, cultuur en recreatie in het watersportgebied de Vinkeveense Plassen. In 2003 is de driedaagse natuurbelevingsroute *Ruige Route Oude Hollandse Waterlinie* gelanceerd. Al kanoënd, fietsend en wandelend worden de deelnemers ingewijd in de geheimen van het landschap. Helaas zijn er geen beleidsmatige plannen voor het buitengebied voor handen. In de gemeente De Ronde Venen bevonden zich twee tijdelijke posten uit 1672, maar het bestond vooral uit inundatievelden.

Gemeente Breukelen

De gemeente Breukelen profileert zich op zijn site (www.breukelen.nl) met de kreet: *Natuurlijk. Dat is de gemeente Breukelen!* waarbij de tweezijdigheid van de gemeente als weide- en Vechtgemeente benadrukt wordt. Voor het beleid op landschappelijk en cultuurhistorisch veld wordt verwezen naar de behandeling van het landschapontwikkelingsplan (Gemeente Breukelen & Gemeente Loenen, 2006) zoals beschreven bij de gemeente Loenen.

Gemeente Woerden

De site van de gemeente Woerden (www.woerden.nl) gaat vooral in op de rijke historie van Woerden en de andere kernen in de gemeente, waarbij gemeld wordt dat er naast de oude binnenstad, met groot winkelcentrum, de gemeente ook over een prachtig buitengebied beschikt. Op dit moment wordt er aan een ruimtelijke (en strategische) structuurvisie voor de gemeente gewerkt, waarbij het cultuurhistorisch effectenplan uit 2000 van invloed is¹³⁶. Hierin wordt onder andere ingezet op behoud van het zogenaamde (groene) Venster tussen Woerden en Bodegraven. Dit venster valt samen met het noordelijke gedeelte van het smalle deel van de Oude Hollandse Waterlinie, tussen de beide Wiericken en met fort Wierickerschans. Ook wordt het Defensie-eiland herontwikkeld. Dit door Defensie afgestoten complex bevindt zich op een ravelijn van de oude vestingwal. Een aantal objecten zijn aangeduid als gemeentelijk monument en zullen blijven staan (zoals de beeldbepalende schoorsteen van de wasserij). Naast de geplande woningen wordt er gekeken of er een museum over bijvoorbeeld het groene hart of de Oude Hollandse Waterlinie gevestigd kan worden. Voor de ontwikkeling van het Defensie-eiland (en andere ontwikkelingen in de binnenstad) heeft de gemeente contact met de Stichting Menno van Coehoorn. In het kader van de Oude Hollandse Waterlinie wordt gewezen op de activiteiten van de Stichting Groene Hart. Wat betreft het landelijk gebied wordt er ingezet op het behoud van de agrarische bedrijven om zo de cultuurhistorische verkaveling in stand te houden. Er wordt in de Nota van Uitgangspunten voor het bestemmingsplan Landelijk Gebied (Gemeente Woerden, 2003) verder niet ingegaan op de Oude Hollandse Waterlinie.

Gemeente Oudewater

De gemeente Oudewater geeft op de site van de gemeente (www.oudewater.nl) aan dat Oudewater het oudste stadje in het Groene Hart is, met een sfeervolle en monumentale binnenstad. Bij de beschrijving van de historie wordt er echter niet ingegaan op de Oude Hollandse Waterlinie, waar de vesting Oudewater toch een rol in gespeeld heeft. In de structuurvisie (Gemeente Oudewater, 2005) wordt ruimschoots aandacht geschonken aan de historie van de stad, maar het rampjaar 1672 mist. Van de bezetting van de Spanjaarden in 1575 wordt er overgegaan tot de versterkingen in 1673, toch echt een gevolg van het rampjaar. Deze roerige historie wordt echter wel belangrijk gevonden (Gemeente Oudewater, 2005, p.18):

“De ruimtelijke identiteit van Oudewater wordt in hoge mate bepaald door de herkenbaarheid van de het verleden. Het (slagen)landschap, de kaden en polderwegen met lintbebouwing zijn bepalend voor de beleving van wat we nu noemen het Groene Hart.

Het stratenpatroon van de stad heeft nog grotendeels de structuur van de stad zoals die op de kaart van Jacob van Deventer staat aangegeven. Doordat de paden buitenom de verdedigingswerken nog steeds

¹³⁶ Een groot deel van de hier gepresenteerde informatie komt uit een telefoongesprek met dhr. Cees Vermeulen, senior beleidsmedewerker Ruimtelijke Ontwikkeling van de gemeente Woerden, gevoerd op 22 mei 2007.

dezelfde ligging hebben zijn de contouren van de historische binnenstad nog steeds herkenbaar. De aanwezigheid van monumentale bouwwerken met een rijke historie maken Oudewater tot een dynamische, monumentale en leefbare stad in een natuurlijk groen en open rivieren en polderlandschap. Deze stad is buitengewoon aantrekkelijk voor toeristen. Het is een ondernemende stad met regionaal georiënteerde ondernemingen. Maar ook een stad gelegen in een oorspronkelijk landschap met leefbare kernen en buurtwegen met agrarische bedrijven.”

In 2005 hebben de gemeenten Montfoort, Oudewater en Lopik een landschapsonwikkelingsplan opgesteld (Gemeente Lopik & Gemeente Montfoort & Gemeente Oudewater; 2005). Als belangrijkste element gekoppeld aan de Oude Hollandse Waterlinie wordt hier de Linie van Linschoten¹³⁷ in genoemd. Verder zet het plan vooral in op het behouden van de agrarische functie en het versterken van de natuur- en landschapswaarden in wat de ‘Groene Driehoek’¹³⁸ genoemd wordt.

Gemeente Montfoort

Hoewel de gemeente zich niet echt op een bepaalde manier profileert op de site (www.montfoort.nl) wordt er in de historische beschrijving wel ingegaan op het rampjaar 1672 en de gevolgen daarvan voor de gemeente. In de visie voor de binnenstad van Montfoort (Gemeente Montfoort, 2006) wordt ingegaan op de cultuurhistorie in het landschap, dat toonaangevend wordt gevonden voor landelijke kernen als Montfoort. De Linie van Linschoten komt terug in het landschapsonwikkelingsplan van de gemeenten in de Groene Driehoek (Gemeente Lopik & Gemeente Montfoort & Gemeente Oudewater; 2005) en in het project Linschoterwaard (Provincie Utrecht, 2005), waarin wordt aangegeven dat de linie ruimtelijk versterkt moet worden in combinatie met natuurontwikkeling.

Gemeente Lopik

De gemeente kenmerkt zich volgens haar site (www.lopik.nl) door kilometerslange lintbebouwing en open polderlandschappen. De werkgroep Kunst en Cultuur besteedt aandacht aan bijzondere locaties en/of bezienswaardigheden binnen de gemeente Lopik. Hieronder valt ook het Dijkmagazijn aan de Lekdijk. Het magazijn staat op een kleiheuvel, een restant van een batterij. Dit was een voorpost van de vesting Schoonhoven en maakte deel uit van de Oude Hollandse Waterlinie. Omdat de rest van het grondgebied van de gemeente inundatiegebied was, wordt verder verwezen naar het landschapsonwikkelingsplan van de gemeenten in de Groene Driehoek (Gemeente Lopik & Gemeente Montfoort & Gemeente Oudewater; 2005) waarin aandacht wordt gegeven aan het behoud van de agrarische functie en het versterken van de natuur- en landschapswaarden.

Gemeente Vianen

Vianen ligt centraal in Nederland aan de Lek op het snijpunt van twee Rijkswegen (A2 en A27) en wordt bovendien doorsneden door het Merwedekanaal. Vianen bestaat volgens de gemeentelijke site (www.vianen.nl) uit een stedelijk deel en een plattelandsgedeelte. De gemeente ligt in het gebied de Vijfheerenlanden, onderdeel van het Groene Hart. In de historische binnenstad van de kern Vianen bevinden zich verder vele Rijksmonumenten. Uitgangspunt voor de ruimtelijke ordening in het buitengebied van Vianen is het behoud van landschap en natuur en het handhaven van harde bebouwingscontouren (Gemeente Vianen, 2005).

4.3.3 Provincie Zuid-Holland

De Oude Hollandse Waterlinie in de provincie Zuid-Holland wordt gekenmerkt door de grote inundatievelden van de 2^e en 3^e kom, maar ook het smalle deel van de 4^e kom, tussen de beide

¹³⁷ Overigens gelegen in de gemeente Montfoort.

¹³⁸ De gemeenten Montfoort, Oudewater en Lopik werken samen in De Groene Driehoek. De samenwerking is gericht op efficiencyverbetering. De ambtelijke organisatie werken waar mogelijk samen om kosten te besparen. De gemeentebesturen overleggen over mogelijke vormen van samenwerking op verschillende werkgebieden. De Groene Driehoek is geen extra bestuurslaag.

Wiericken. In al deze inundatievelden liggen enkele vestingsteden, vooral langs de grote waterwegen. In de provinciale ruimtelijke structuurvisie (Provincie Zuid-Holland, 2004a) wordt geen expliciete aandacht aan de waterlinie besteed, maar komt cultuurhistorie wel aan bod als een belangrijke kwaliteitsdrager van het Groene Hart in het bijzonder, en het landschap in het algemeen. In het gebiedsprogramma voor Zuid-Holland Oost (Provincie Zuid-Holland, 2004b) wordt, als het gaat om de Oude Hollandse Waterlinie, alleen ingegaan op het 'Pact van Loevestein' in het kader van de zevende projectenveloppe van het 'Panorama Krayenhoff' – de Nieuwe Hollandse Waterlinie dus. Er wordt ingezet op het in stand houden en ontwikkelen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie als toeristisch-recreatief complex. Daarnaast worden er ook projecten opgezet om de natuur en het landschap van de meeste inundatiegebieden te versterken of ontwikkelen.

Pas in het streekplan voor Zuid-Holland Oost (Provincie Zuid-Holland, 2003) wordt er ingegaan op de waarde van de Oude Hollandse Waterlinie, hoewel er meer aandacht wordt besteed aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Aangegeven wordt dat de Oude Hollandse Waterlinie het best zichtbaar is tussen de Oude Rijn en de Hollandsche IJssel, met het fort Wierickerschans en het inundatiegebied tussen de Enkele en Dubbele Wiericke. Als belangrijkste elementen van de Oude Hollandse Waterlinie worden Wierickerschans, Schoonhoven en Nieuwpoort aangegeven. De provincie spant zich samen met de gemeente Bodegraven en Staatsbosbeheer in om een goede bestemming voor het fort Wierickerschans te vinden.

Op basis van de cultuurhistorische hoofdstructuur zijn 'Topgebieden behoud cultureel erfgoed' aangewezen, waarvan de meeste samenvallen met de Belvederegebieden die het Rijk heeft benoemd. In het kader van de Oude Hollandse Waterlinie zijn de volgende topgebieden interessant:

- Reeuwijksche Plassen/Oude Hollandsche Waterlinie
- Krimpenerwaard
- Alblasserwaard en Vijfheerenlanden

Het beleid is primair gericht op bescherming van waardevolle landschappen en structuren. Daarnaast gaat het om het behouden van cultureel erfgoed in de vorm van belangrijke objecten of gebieden die kenmerkend zijn voor een bepaalde periode of gebeurtenis.

In de cultuurhistorische hoofdstructuur (chs.zuid-holland.nl) wordt de Oude Hollandse Waterlinie vooral gedekt door historisch landschappelijke lijnen en vlakken. De Enkele en Dubbele Wiericke hebben bijvoorbeeld een zeer hoge waarde als historisch landschappelijke lijn. Binnen het stedelijk vestingnetwerk¹³⁹ zijn de steden Schoonhoven, Nieuwpoort en Gorinchem opgenomen. De zone langs de Vlist geldt overigens als beschermd dorpsgezicht.

Gemeente Bodegraven

De gemeente Bodegraven omschrijft zich zelf op de gemeentelijke site (www.bodegraven.nl) als een gemeente die tussen Den Haag en Utrecht ligt en van oudsher een bloeiend en gevarieerd bedrijfsleven heeft. Dat het in het Groene Hart ligt geeft de gemeente, volgens de site, een 'bijzonder cachet'. In de gemeentelijke structuurvisie (Gemeente Bodegraven, 2004) wordt uitgebreid stil gestaan bij de cultuurhistorische rol van de Oude Hollandse Waterlinie in de gemeente. Een aantal keer wordt aangehaald dat het fort Wierickerschans het nog enig overgebleven *verdedigingswerk* van de Oude Hollandse Waterlinie¹⁴⁰ is. Vanuit de plaatsbeschrijving in de voorgaande paragraaf kunnen hier gereede vraagtekens bij gezet worden. Fort Wierickerschans krijgt bijzondere aandacht op pagina 50:

"De initiatiefgroep Wierickerschans¹⁴¹ zet zich gezamenlijk in voor het behoud en het versterken van de bijzondere karakteristieken van Fort Wierickerschans en voor het uitgroeien van het fort tot een markant en bekend trefpunt voor mensen die de natuur van het Groene Hart en de cultuurhistorie van de Oude

¹³⁹ Dat overigens alleen de classificatie 'zeer hoge waarde' kent.

¹⁴⁰ Die in de 16^e eeuw geplaatst wordt en niet in de 17^e (1672).

¹⁴¹ De initiatiefgroep Wierickerschans bestaat uit Staatsbosbeheer, de gemeente Bodegraven, de provincie Zuid-Holland, de stichting Wierickerschans, het Groene Hart Team en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Originele voetnoot.

*Hollandsche Waterlinie boeit. Beoogd wordt het fort definitief "uit zijn slaap te wekken" en een vorm van exploitatie te realiseren dat recht doet aan het bijzondere karakter ervan.
De toekomstige functie zal moeten aansluiten op een rustige en groene omgeving, de architectonische en cultuurhistorische waarde in tact moeten laten en geen knelpunten voor de omgeving veroorzaken (parkeren, verkeersaantrekkende werking)."*

Ondertussen is er een speciaal bestemmingsplan voor het Fort Wierickerschans opgesteld, waarin ruimte is voor de ontwikkeling van toeristische functies, maar dat ook het behoud van het fort garandeert (Gemeente Bodegraven, 2005).

Het deel tussen de Enkele en Dubbele Wiericke wordt ook een aantal keer als zeer waardevol benoemd in de structuurvisie (Gemeente Bodegraven, 2004) en wordt in verband gebracht met kansen voor waterberging en een ecologische verbindingzone.

Gemeente Reeuwijk

De site van de gemeente Reeuwijk (www.reeuwijk.nl) gaat intensief in op het landschap waar de gemeente in ligt. Over het gebied tussen de Wiericken wordt gemeld dat het in het kader van de Oude Hollandse Waterlinie een verdedigende functie had. Dit staat ook in de structuurvisie (Gemeente Reeuwijk, 2006) waarin dan ook als ambitie wordt gesteld dit gebied te herkenbaar en erfahrbaar te behouden. Langs de Enkele Wiericke wordt verder een ecologische verbindingzone gerealiseerd.

Gemeente Vlist

De gemeente Vlist omschrijft zichzelf op de gemeentelijke site (www.gemvlist.nl) als een aantrekkelijke plattelandsgemeente met een agrarisch karakter in het Groene Hart. In de structuurvisie van de gemeente (Gemeente Vlist, 2005) wordt het behoud, herstel en de ontwikkeling van de landschappelijke structuur nagestreefd. Hiermee worden de verschillende functies geïntegreerd en moet recht worden gedaan aan het open karakter van het landschap. In het bestemmingsplan buitengebied (Gemeente Vlist, 2006) heeft de Koeschans een beschermd status gekregen¹⁴², maar staat voor de Franse Kade (de liniewal) de bestemming verkeer gereserveerd.

Gemeente Schoonhoven

De gemeente heeft als motto *Zilverstad in het groene hart* (www.schoonhoven.nl). Deze kreet komt voort uit het historische gegeven dat er vele zilversmeden vanaf de 17^e eeuw in Schoonhoven gevestigd waren. In de welstandsnota (Gemeente Schoonhoven, 2004) wordt bijzondere aandacht aan de binnenstad gegeven. Deze heeft een bijzonder welstandsniveau gekregen, om, naast het algemene uitgangspunt voor het streven naar het behouden dan wel versterken van de huidige ruimtelijke en architectonische kwaliteit en de gebiedseigen kenmerken van de historische stedelijke bebouwing en de woongebieden, in de binnenstad een 'zekere conservering' te garanderen van de oude vesting. Ook over het buitengebied worden uitspraken gedaan in de richting van behoud, maar dat is vooral gericht op de bebouwing. Schoonhoven heeft zich in 2001 aangesloten bij de K5 gemeenten¹⁴³. Dit samenwerkingsverband is op basis van de toekomstvisie (K5 gemeenten, 2006) bezig met het opstellen van een regionale structuurvisie voor de Krimpenerwaard waarin ook aandacht komt voor het spanningsveld tussen omgevingskwaliteit (o.a. cultuurhistorie) en economische ontwikkelingen.

Gemeente Bergambacht

Bergambacht is volgens de gemeentelijke site (www.bergambacht.nl) een dynamische leef- en werkgemeenschap, landelijk gelegen in de Krimpenerwaard, aan de rand van het Groene Hart en grenzend aan de rivier de Lek. In het visiedocument (Gemeente Bergambacht, 2006) wordt veel

¹⁴² Met de bestemming 'Landschapselement' met daaroverheen de bestemming 'object met cultuurhistorische waarde'.

¹⁴³ In 2001 hebben vijf gemeenten in de Krimpenerwaard (Bergambacht, Nederlek, Ouderkerk, Schoonhoven en Vlist) besloten bestuurlijk nauw te gaan samenwerken onder het motto Samenwerking in de Krimpenerwaard.

aandacht geschonken aan de landschappelijk waarden (in combinatie met cultuurhistorische waarden) en het behoud daarvan.

Gemeente Oudekerk

Oudekerk is een landelijke gemeente gelegen in de Krimpenerwaard, aan de rand van het Groene Hart, zo stelt de gemeentelijke site (www.oudekerk.nl). Momenteel wordt er gewerkt aan een dorpsvisie voor Oudekerk aan den IJssel en Lageweg. Oudekerk heeft zich in 2001 aangesloten bij de K5 gemeenten. Dit samenwerkingsverband is op basis van de toekomstvisie (K5 gemeenten, 2006) bezig met het opstellen van een regionale structuurvisie voor de Krimpenerwaard waarin ook aandacht komt voor het spanningsveld tussen omgevingskwaliteit (o.a. cultuurhistorie) en economische ontwikkelingen.

Gemeente Nederlek

De site van de gemeente Nederlek (www.nederlek.nl) legt zich vooral toe op de beschrijving van het landelijke karakter en de mogelijkheden tot recreatie hierin. De structuurvisie (Gemeente Nederlek, 2004) zet voor het landelijk gebied in op natuurontwikkeling, landschapsbehoud en landschapsontwikkeling. Cultuurhistorie komt niet aan bod en in de historische beschrijving komen ook de inundaties van de Oude Hollandse Waterlinie niet aan bod.

Gemeente Nieuw-Lekkerland

De gemeente Nieuw-Lekkerland ligt in de West-Alblasserwaard direct aan de rivier de Lek. Naast een landelijk karakter heeft de gemeente volgens haar site (www.nieuw-lekkerland.nl) industrie, een goed voorzieningsniveau en een actief verenigingsleven. Het unieke molengebied Kinderdijk maakt deel uit van de gemeente. Als het gaat om cultuurhistorie wordt vooral op Kinderdijk ingegaan in de structuurnota. Er wordt niets over de Oude Hollandse Waterlinie gemeld (Gemeente Nieuw-Lekkerland, 2000).

Gemeente Liesveld

De gemeente Liesveld verkoop zichzelf met de spreuk *landelijk, leefbaar, levendig!* (www.liesveld.nl). In het structuurplan (Gemeente Liesveld, 2006) is natuurlijk veel aandacht voor Nieuwpoort. De uitbreidingswijken staan in schril contrast met de oude vestingstad. Maar er is ook aandacht voor landschappelijke waarden en de opkomende interesse voor cultuurhistorie. Dit biedt kansen voor toeristische ontwikkeling, zeker samen met het prachtige vestingstadje Nieuwpoort.

Gemeente Zederik

De burgermeester van de gemeente Zederik vertelt op de gemeentelijke site (www.zederik.nl) dat de gemeente in het Groene Hart ligt, maar ook aan grote infrastructuur gelegen is (A2, A27 en A15) waardoor het bijzonder goed bereikbaar is. Belangrijk element in het structuurplan is de balans tussen groen en groei. Enerzijds is het van belang dat deze gemeente haar groene karakter kan behouden, maar anderzijds moeten men met de tijd meegaat.

Gemeente Leerdam

Leerdam is volgens de gemeentelijke website (www.leerdam.nl) internationaal bekend als glasstad. Buiten musea daaromtrent is Leerdam het levendige centrum van een grote regio. Maar het ligt ook in het Groene Hart, langs de Linge, dat als een puur Hollands, klein riviertje wordt omschreven. De nota voor uitgangspunten voor het buitengebied van Leerdam (Gemeente Leerdam, 2006) gaat vooral in op de Nieuwe Hollandse Waterlinie, maar stelt dat deze samen moet worden ontwikkeld met de Stelling van Amsterdam. Deze Stelling ligt nogal geografisch verwijderd van het grondgebied van Leerdam, dit suggereert een foutieve overname van beleid van elders. Inhoudelijk wordt er verder niet meer ingegaan op de stelling, maar komen de wel relevantie Diefdijk en forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie terug. Hier wordt in het kader van deze nota meer aandacht aan besteed, ook in het kader van het 'Panorama Krayenhoff'.

Gemeente Giessenlanden

De gemeente Giessenlanden plaatst zich in een uniek landschap, zo leest men op de gemeentelijke website (www.giessenlanden.nl). Daarnaast wordt er aandacht besteed aan de vele kleine kernen. Voor het landelijk gebied is helaas geen beleid beschikbaar, maar voor één van de kernen zijn onlangs uitgangspunten voor de toekomstvisie verschenen (Gemeente Giessenlanden, 2007), hierin

wordt echter ook geen melding gemaakt van relatie met landschap of cultuurhistorie, laat staan de Oude Hollandse Waterlinie.

Gemeente Graafstroom

Graafstroom is een landelijke gemeente, gelegen in het groene hart van de Alblasserwaard, zo leert men op de gemeentelijke website (www.graafstroom.nl). De dorpen waaruit de gemeente Graafstroom bestaat, zijn kerkdorpen met een lintbebouwing langs de riviertjes de Alblas en de Goudriaan en het gegraven kanaaltje de Graafstroom. De meest voorkomende grondsoort in dit poldergebied is laagveen met hier en daar een zandrug, de zogenaamde donken. Er wordt gemeld dat er een structuurvisie gewerkt wordt, maar verder is er, buiten een project agrarisch erfgoed dat is gericht op boerderijen, geen beleid op landelijk gebied.

Gemeente Gorinchem

Op de gemeentelijke site (www.gorinchem.nl) kan men lezen dat de gemeente Gorinchem trots is op haar gerestaureerde vestingwerken. De stad zelf is 'verrassend veelzijdig'. Omdat Gorinchem ook deel heeft uitgemaakt van de Nieuwe Hollandse Waterlinie komt deze ook veelvoudig terug in de structuurvisie (Gemeente Gorinchem, 2005), al is dat niet in relatie tot het 'Panorama Krayenhoff', maar vanuit het Belvederegebied Nieuwe Hollandse Waterlinie. Opmerkelijk is ook dat zo af en toe het woord Nieuwe wordt weggelaten, wat kan duiden op de vestingfunctie in de Oude én Nieuwe Hollandse Waterlinie, al wordt de Oude nergens bij naam genoemd. De planning van een nieuwe woonwijk in het Belvederegebied (Gorinchem Oost / Hoog Dalem) omschrijft de gemeente als een uitdaging. De ambitie ligt echter juist in het tegengaan van een explosieve groei. Gorinchem is altijd al een kleine vestingstad geweest en wil dat blijven. Tegelijk wil Gorinchem haar identiteit als vestingstad versterken en de ligging in een cultuurhistorisch en landschappelijk uniek gebied waarborgen en beter benutten.

Gemeente Hardinxveld-Giessendam

Dat Hardinxveld-Giessendam altijd al een bijzondere relatie had met de Merwede kan men lezen in de geschiedenis van de gemeente op haar site (www.hardinxveld-giessendam.nl). De rivier heeft er onder andere voor gezorgd dat het tot een zogenaamde industriegemeente kon uitgroeien. Voor het landelijk gebied zet de gemeente in de structuurvisie (Gemeente Hardinxveld-Giessendam, 2005) vooral in op een verbreding van de economische basis, door de boeren te stimuleren te gaan extensiveren en/of in te zetten op natuur, recreatie, milieu of cultuurhistorie (bijvoorbeeld een kaasmakerij). Aanvullend zal er nog archeologisch onderzoek gedaan moeten worden.

4.3.4 Provincie Gelderland

De Diefdijk vormt samen met de Linge de grens tussen Zuid-Holland en Gelderland. De aanwezigheid van de Diefdijk en inundaties ten zuiden van de Linge zorgen ervoor dat al met de Oude Hollandse Waterlinie van 1672 Gelderland hierbij betrokken is. Daar boven op werd in 1787 besloten de inundaties ten oosten van de Diefdijk te stellen, op Gelders grondgebied dus. Daarmee heeft Gelderland een actieve rol gehad in de Oude Hollandse Waterlinie. Het streekplan (Provincie Gelderland, 2005a) heeft het echter alleen over de Nieuwe Hollandse Waterlinie¹⁴⁴ met bijbehorende structuren, forten, waterstaatkundige werken en inundatievelden. Hiervoor worden de ruimtelijke regimes van het 'Panorama Krayenhoff' overgenomen. Dat heeft de volgende invulling voor dit gebied (Provincie Gelderland, 2005, p.133):

"[...] dat voor de 'open velden' al dan niet gerealiseerde bestemmingen ongewijzigd blijven. Voor de 'verdichtingsvelden' geldt dat, waar dat afhankelijk van de ruimtelijke kwaliteiten toelaatbaar is, tot verdichting kan worden overgegaan. Het beleid voor de 'open velden' is de openheid niet aantasten. Uitbreiding en nieuwbouw is mogelijk binnen of aansluitend op bestaande bouwpercelen. Uitbreiding en nieuwbouw tot aaneengesloten glastuinbouwgebied is niet gewenst."

¹⁴⁴ Al wordt her en der het woord Nieuwe wel weggelaten. Dit zou eigenlijk moeten duiden op de Oude Hollandse Waterlinie, maar uit de context blijkt dat het slechts op de Nieuwe gaat. Wel worden verdedigingswerken in het algemeen aangehaald, waarbij ook de *Limes* als voorbeeld genoemd wordt.

Ook in het kader van 'Ruimte voor de Rivier' wordt er rekening gehouden met de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Over de lijn Diefdijk – Linge wordt overigens ook een indicatieve robuuste ecologische verbindingzone¹⁴⁵ weergegeven op de beleidskaart. Ook in het cultuurhistorisch beleid (Provincie Gelderland, 2005b) wordt alleen aandacht besteed aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie, deze wordt, samen met de *Limes*, als identiteitsdrager¹⁴⁶ voor de regio aangemerkt en wederom gekoppeld aan het 'Panorama Krayenhoff'.

Gemeente Culemborg

De gemeentelijke site van Culemborg (www.culemborg.nl) laat zien dat Culemborg een rijke historie heeft en dat het ook nu nog bruist. De gemeente positioneert zichzelf tussen de Randstad en de grote steden van Brabant en is zeer goed bereikbaar. De gemeente heeft een uitgebreid cultuurhistorisch beleid (Gemeente Culemborg, 2005) waarin ook ruime aandacht is voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Elementen van de Oude Hollandse Waterlinie zoals de Diefdijk en het Werk aan het Spoel passeren hierin de revue. De gemeente wil deze waarden beter onder de aandacht brengen van de bewoners en bezoekers van de gemeente, waarbij aangehaakt wordt op bestaande nationale en regionale initiatieven¹⁴⁷. Het inzetten op recreatie wordt verder uitgewerkt in de stadsvisie (Gemeente Culemborg, 2006), waarin de Nieuwe Hollandse Waterlinie ook als harde grens wordt aangeduid voor verdere ruimtelijke ontwikkelingen.

Gemeente Geldermalsen

De gemeente Geldermalsen vindt zichzelf (www.geldermalsen.nl) een landelijke gemeente, die op een belangrijk kruispunt van wegen (A2 – A15) ligt. In de gemeente ligt een culturele nadruk op het Fort Asperen, waar veel exposities worden georganiseerd. In de structuurvisie (Gemeente Geldermalsen, 1999¹⁴⁸) wordt ook aandacht gegeven aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie, met name in het kader van toerisme en recreatie dat bevorderd kan worden met een interprovinciaal project. Maar ook de Diefdijk wordt genoemd in het kader van het bijzondere groene karakter dat behouden en versterkt moet worden. In de actualisering van het structuurplan (Gemeente Geldermalsen, 2004) wordt, in aansluiting op het reeds genoemde interprovinciale project, aangesloten op het 'Panorama Krayenhoff' en staat onder het nieuw geïntroduceerde kopje Cultuurhistorie¹⁴⁹ genoemd.

Gemeente Lingewaal

Op de gemeentelijke site (www.lingewaal.nl) leest men dat de Gelderse gemeente Lingewaal ligt in het centrum van het land, bij Leerdam en Gorinchem, in het prachtige rivierengebied tussen de Linge en de Waal. De gemeente vindt zichzelf een plattelandsgemeente en heeft de liefhebber van rust, recreatie en ruimte veel te bieden. Als sterke kant van de gemeente wordt in het structuurplan (Gemeente Lingewaal, 2004) genoemd dat vrijwel het gehele grondgebied deel uit maakt van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, maar stelt daar als zwak punt tegenover dat de patronen hiervan voor een deel uit het geheugen van het landschap zijn verdwenen. Met de (h)erkenning dat cultuurhistorie steeds belangrijker gevonden wordt, worden er kansen geschetst in de toeristisch-recreatieve sfeer, maar ook voor waterberging en natuur. Ook wordt de aansluiting op het 'Panorama Krayenhoff' geschetst.

¹⁴⁵ "De andere grote natuurkern in het binnendijks rivierengebied is het gebied van Linge, Nieuwe Zuiderlingedijk, Diefdijk en Regulieren. Een groot deel van dit gebied behoort tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De natuurwaarden van de Lingeoevers zijn zeer gevarieerd: bijzondere oude landgoedbossen, rietmoerassen, grienden, orchideeënrijke graslanden. De Linge is ook voor vissen een belangrijke schakel tussen de rivier en de polderwateren. Langs de Nieuwe Hollandse Waterlinie liggen vele kleine moerasjes en kolken en het moerasgebied bij de Nieuwe Zuider Lingedijk. Dit laatste gebied is van grote betekenis voor moerasvogels met als absolute topser een purperreigerkolonie." (Provincie Gelderland, 2006, p.27)

¹⁴⁶ Als elementen voor deze identiteitsdragers worden aangemerkt: dijken, inlaatkanalen, inlaatsuizen, forten, inundatievlakten en Fort Panterden als vooruitgeschoven post van de linie.

¹⁴⁷ Zoals de Nota Belvedere, het Panorama Krayenhoff en het provinciale cultuurhistorische beleid.

¹⁴⁸ Dus opgesteld vóór de uitgave van Belvedere en Krayenhoff.

¹⁴⁹ Het woord *cultuurhistorie* wordt in de structuurvisie uit 1999 zelfs helemaal nog niet genoemd.

Gemeente Zaltbommel

De gemeente Zaltbommel heeft veel te bieden volgens de gemeentelijke website (www.zaltbommel.nl). De rust van het buitengebied, de woon- en werkkwaliteit van de verschillende kernen en de centrumfunctie van het stadje Zaltbommel maken de gemeente tot een compleet en zeer afwisselend geheel. Helaas is er geen beleid over het landelijk gebied voorhanden. Wel is er een bestemmingsplan (Gemeente Zaltbommel, 2005) beschikbaar voor een deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie dat nauw aansluit op het 'Panorama Krayenhoff', maar dat heeft verder geen ruimtelijke overlap met de Oude Hollandse Waterlinie.

4.3.5 Provincie Noord-Brabant

In de provincie Noord-Brabant liggen de inundaties van de eerste kom (Land van Altena) en de vesting Woudrichem. In het streekplan (Provincie Noord-Brabant, 2002) wordt alleen melding gemaakt van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in relatie tot het Belvederegebied en als ecologische verbindingzone. In het uitwerkingsplan voor het Land van Heusden en Altena (Provincie Noord-Brabant, 2004) wordt de Nieuwe Hollandse Waterlinie in eerste instantie genoemd in combinatie met waterberging. Onder het kopje cultuurhistorie wordt de Nieuwe Hollandse Waterlinie als eerste onderwerp genoemd en wordt er aangegeven aan te sluiten op nationaal en interprovinciale plannen aan te sluiten, waarmee (onder andere) op het 'Panorama Krayenhoff' wordt gedoeld. Woudrichem wordt bijzonder aangehaald omdat het een vestingstad is met bijzonder gave vorm en specifieke ligging aan de Maas en Waal. In beide plannen wordt niet gerept over de Oude Hollandse Waterlinie, de nadruk ligt dan ook vooral op woningbouw en bedrijventerreinen. In de historisch geografische uitwerking (Provincie Noord-Brabant, 2006) van de cultuurhistorische waardenkaart van de provincie wordt ook alleen aandacht besteed aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie en buiten het gebied van de Oude Hollandse Waterlinie ook aan de Zuiderwaterlinie.

Gemeente Werkendam

De gemeente Werkendam biedt volgens de gemeentelijke website (www.werkendam.nl) een combinatie van uitgestrekt groen en intensieve bedrijvigheid, aan de noordrand van de provincie Noord-Brabant. Op deze site wordt ook ingegaan op de historie van de gemeente en de rol van de Nieuwe Hollandse Waterlinie hierin. Van de drie overgebleven forten is Fort Steurgat wel het meest in het oog springend nadat er in 1999 luxe appartementen in gebouwd zijn. Helaas is er geen beleid beschikbaar voor de ruimtelijke ontwikkelingen.

Gemeente Woudrichem

Op de gemeentelijke site (www.woudrichem.nl) komt de volgende kreet naar voren: "*Woudrichem: de actieve, groene en veilige Altena gemeente met een sociaal en cultureel gezicht*". De gemeente Woudrichem staat dan ook volgens de site bekend om zijn veelbewogen historie, het prachtige polderlandschap en een hoog voorzieningenniveau. Bij de historie van de vesting Woudrichem wordt echter alleen ingegaan op de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In de ruimtelijke visie op nieuwe landgoederen (Gemeente Woudrichem, 2006) wordt cultuurhistorie direct gekoppeld aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Er wordt aangegeven dat de gemeente cultuurhistorie, en met name de vesting, in een hoog vaandel heeft staan. De gemeente zet actief in op behoud en herstel van de kenmerken van de waterlinie en de recreatieve benutting ervan.

Gemeente Aalburg

In de gemeente Aalburg overheerst de landelijke rust nog volgens de site van de gemeente (www.aalburg.nl), er wordt dan ook aangeraden er fietstochten te maken. In de strategische visie (Gemeente Aalburg, 2007) wordt aangegeven respect te willen hebben voor kleinschaligheid en cultuurhistorie. In deze conceptvisie wordt hier nog geen nadere invulling aan gegeven.

4.3.6 Waterschappen

Het gebied van de Oude Hollandse Waterlinie omvat vier waterschappen, te weten:

- Hoogheemraadschap Amstel, Gooi en Vecht
- Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden

- Hoogheemraadschap Van Schieland en de Krimpenerwaard
- Waterschap Rivierenland

In het kader van de verplicht gestelde watertoets geven de waterschappen randvoorwaarden aan waarbinnen ruimtelijke ontwikkelingen plaats vinden (Woltjer & Al, 2007). Zeker in het kader van noodretentiegebieden komen de inundatiegebieden in zicht, maar ook de waterstaatkundige werken (sluizen, dammen, dijken) behoren tot het beheer van de waterschappen. Over het algemeen denken waterschappen in positieve zin mee over de cultuurhistorische waarden van de door hun beheerde objecten, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het 'Restauratieplan Vecht' waarin de Vecht als cultuurmonument beschouwd wordt (www.agv.nl). Ook de volgende passage uit de waterbeheersplan van de Stichtse Rijnlanden spreekt voor zich (Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden, 2003, p.26):

“De landschappelijke betekenis van water is behouden of versterkt. Water speelt een belangrijke rol bij de herkenbaarheid van verschillende landschappen en draagt bij aan de ruimtelijke kwaliteit van de stedelijke en landelijke leefomgeving. Daarnaast bezitten veel watersystemen cultuurhistorische waarden, zoals de inundatiegebieden van de Hollandsche Waterlinie en ontginningspatronen. Het waterschap wil de belevingswaarde van water behouden of versterken.”

Dat het niet alleen beperkt blijft tot strategische plannen valt te lezen in de startnotitie voor de dijkversterking van de Nederlek (Hoogheemraadschap van de Krimpenerwaard, 2001) waarin bijzonder veel aandacht wordt besteed aan de cultuurhistorische waarden in de omgeving van de te versterken dijk.

4.3.7 Het Rijk

Het Rijk speelt een belangrijke rol op het gebied van cultuurhistorie. Verdeeld over een aantal organisaties bepaalt zij echter vooral generiek beleid.

Het kabinet bevordert vanuit de Nota Ruimte (VROM, 2004b) dat cultuurhistorische kwaliteiten een inspiratiebron zijn voor ruimtelijke ontwikkelingen. Voor uitwerkingen hiervan wordt verwezen naar de Nota Belvedere (OC&W, 1999). Deze nota is reeds in deel 1 besproken op hoofdlijnen. In de gebiedenbeschrijving worden de volgende gebieden die een overlap hebben met de Oude Hollandse Waterlinie, aangeduid als Belvederegebied:

- Vecht en Plassenstreek
- Nieuwkoop-Harmelen
- Lopikerwaard-Krimpenerwaard
- Vijfherenland
- Alblasserwaard
- Tieler- en Culemborgerwaard (inundaties na 1787)
- Bommelerwaard
- Nieuwe Hollandse Waterlinie
- Stelling van Amsterdam

Met name bij de laatste twee wordt er ingegaan op de militaire cultuurhistorie. Bij de andere gebieden ligt de nadruk toch vooral op ontginningslandschappen, veenweidegebieden, droogmakerijen en stuwwallen. Deze landschapselementen zijn echter juist ook karakteristiek voor de inundatievelden van de Oude Hollandse Waterlinie.

Zoals reeds te zien was bij het provinciale en gemeentelijke beleid zoeken de overheden die een overlap hebben met de Nieuwe Hollandse Waterlinie, vaak aansluiting met het 'Panorama Krayenhoff' (Luiten e.a., 2004). Het 'Panorama Krayenhoff' sluit qua beleid naadloos aan op het Belvederebeleid: 'Behoud door ontwikkeling'. Dit is uitgewerkt in drie ambities: 'Nationale geheugensteun', 'Megasingel door de Deltametropool' en 'Schakel in de waterbeheersing'. Het panorama is geografisch onderverdeeld in zeven zogenaamde projectenveloppen die op abstractieniveau een programma van het Linioperspectief bevatten. De bovenste twee en de onderste twee enveloppen hebben een overlap met de Oude Hollandse Waterlinie:

- Vechtstreek Noord
- Vechtstreek Zuid
- Diefdijk
- Loevestein

Het reeds omschreven beleid van de provincies en gemeenten sluit aan op de visie zoals dat voor deze enveloppen in het 'Panorama Krayenhoff' wordt omschreven.

In het werkboek Postmilitaire Landschappen 2.0 (VROM, 2004a) wordt uitgebreid aandacht besteed aan de Oude Hollandse Waterlinie. In het hoofdstuk wordt een impressie van het verleden en het heden van het Oude Hollandse Waterlinie geschetst, aangevuld met een twee foto's van Fort Wierickerschans en in het kaartenkatern een topografische kaart met de ligging van het Oude Hollandse Waterlinie waarop de belangrijkste nog aanwezige werken zijn aangegeven.

Met de presentatie van het boek 'Op Weerstand Gebouwd' (Kleijn, 2004) door het RACM gaf deze Rijksdienst aan ook oog te hebben voor militaire cultuurhistorie. In het boek wordt ook aandacht gegeven aan het verhaal omtrent de Oude Hollandse Waterlinie. Ondertussen zijn belangrijke onderdelen van de Oude Hollandse Waterlinie, zoals vestingsteden en schansen, als monument aangemerkt, maar een status als geheel, als linie, zoals de Stelling van Amsterdam of de Nieuwe Hollandse Waterlinie, lijkt nog ver weg.

De provincies Zuid-Holland, Utrecht en Noord-Holland hebben samen het 'Programmabureau Groene Hart' opgezet en ontwikkelen daarin samen met andere partijen "een landschappelijk mooi, ecologisch waardevol en economisch vitaal Groene Hart, waar het voor inwoners en recreanten goed toeven is" (Programmabureau Groene Hart, 2005, p.8). Hoewel in het ontwikkelingsprogramma (Programmabureau Groene Hart, 2005) alleen nog aandacht is voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie, komt in het (ontwerp) uitvoeringsprogramma (Programmabureau Groene Hart, 2006) de Oude Hollandse Waterlinie, zij het summier, ook aan bod. Hierbij wordt Fort Wierickerschans als toegangspoort tot het Groene Hart en recreatief knooppunt benoemd.

Een aantal objecten van de Oude Hollandse Waterlinie zijn in eigendom en beheer van Staatsbosbeheer, zo ook het Fort Wierickerschans waar in 2006 het Groene Hart Centrum is geopend met behulp van Europese gelden (www.staatsbosbeheer.nl). Maar ook de Vechtstreek wordt gekenmerkt als een bijzonder natuurgebied dat in beheer is van Staatsbosbeheer.

4.3.8 Stichting Groene Hart

De Stichting Groene Hart wil volgens haar site (www.groenehart.info) het karakter van het Groene Hart behouden, met al zijn cultuur-, natuur- landschaps- en natuurwaarden. Dat doet de stichting door de uitgave van diverse publicaties, het verrichten van onderzoek en het organiseren van congressen, tentoonstellingen, excursies en manifestaties. Eén van de projecten die de stichting onlangs heeft afgerond is de 'Agenda voor de Oude Hollandse Waterlinie' (Projectbureau Oude Hollandse Waterlinie, 2007). Dit document bevat een visie op hoofdlijnen (strategie) voor de toekomst van de Oude Hollandse Waterlinie. De visie schetst de kaders voor nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen. Daarnaast is een projectagenda opgezet waarin een doorkijk naar mogelijke projecten (prioritering) wordt gegeven, waarbij per project ook de verschillende belanghebbenden worden benoemd. In de Belvedere subsidie aanvraag (Stichting Groene Hart, 2006, p.5) staat dan ook:

"Door de Oude Hollandse Waterlinie in te zetten als rode draad bij nieuwe ontwikkelingen wordt de samenhang tussen de verschillende opgaven vergroot en wordt een meerwaarde voor de afzonderlijke projecten gecreëerd. De Oude Hollandse Waterlinie wordt zo de generator van de continuïteit van het Groene Hart."

De agenda zelf (Projectbureau Oude Hollandse Waterlinie, 2007), die de ondertitel 'verleden, heden, toekomst' draagt, geeft een uitgebreide historische analyse van de Oude Hollandse Waterlinie, gevolgd door een inventarisatie van de huidige situatie. Daarna wordt er naar een visie voor de Oude Hollandse Waterlinie gewerkt. Hierin worden de volgende kernpunten onderscheiden:

- Een uniek cultuurhistorisch landschap: kennen, zien en waarderen
- De kwaliteit van het contrast
- Een duidelijke samenhang: versnippering voorkomen
- Bereikbaar en toegankelijk
- Landschap van functiecombinaties, cultuurhistorie als onderlegger
- Een impuls voor vestingsteden en kleine landschapselementen
- Een nieuwe economie van cultuur en natuur, recreatie en toerisme
- Toekomstwaarde door nieuw gebruik
- Lokale bouwopgaven ingepast in het landschap
- Beeldende kunst en land art versterken kwaliteiten
- De genietter betaalt: financiering vanuit de omliggende Randstad
- Organisatie en beheer: verscheidenheid in hechte samenwerking
- Nu of nooit!

Daarnaast zijn er deelgebieden opgesteld. Deze zijn, net als in het 'Panorama Krayenhoff' enveloppen genoemd, die elk een karakteristieke uitstraling hebben en een daarop toegesneden strategie. Als basis zijn de inundatiekommen (sommige opgedeeld in verband met 'Panorama Krayenhoff' of vanwege groot onderscheid) en (clusters van) vestingsteden genomen. Het gaat om de volgende enveloppen:

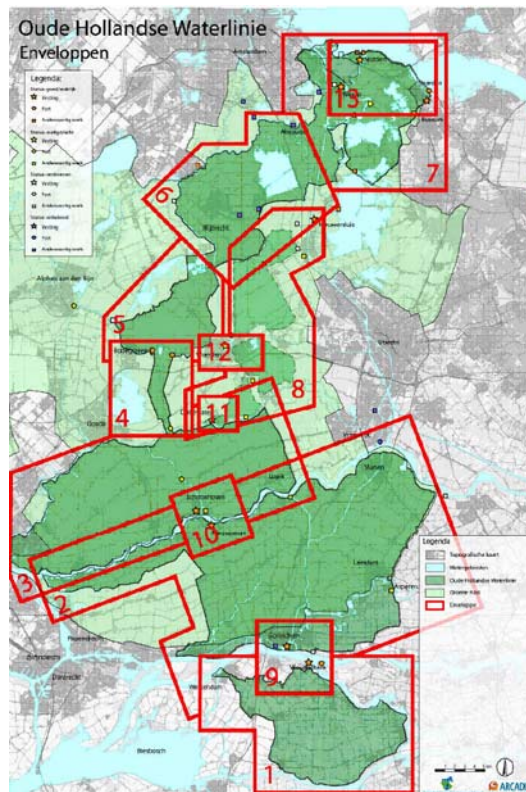
Inundatiekommen:

1. Inundatiekom 1 Land van (Heusden en) Altena
2. Inundatiekom 2 Alblasserwaard / Vijfherenlanden
3. Inundatiekom 3 Krimpenerwaard / Lopikerwaard
4. Inundatiekom 4 Wierickerschans / Wiericken (flessenhals, Goejan-Verwellsuis)
5. Inundatiekom 4 Zegvelderpolder / Meijerpolder
6. Inundatiekom 5 De Venen
7. Inundatiekom 5 Vechtstreek (Nieuwersluis, Hinderdam, Uitermeer)
8. 18^e eeuwse uitbreidingen (Linie van Linschoten, Linie van de Pleit, Linie van Ter Aa)

Vestingsteden:

9. Wouddrichem-Gorichem-Loevestein
10. Schoonhoven-Nieuwpoort
11. Oudewater
12. Woerden
13. Weesp-Muiden-Muiderslot-Naarden

Het rapport eindigt met voorstelprojecten per deelonderwerp en per enveloppe. In juni 2007 is het project afgerond met een symposium waar alle resultaten zijn gepresenteerd.

Figuur 4.37 Verdeling van enveloppen in de 'Agenda voor de Oude Hollandse Waterlinie'

4.3.9 Stichting Menno van Coehoorn

De Stichting Menno van Coehoorn is in april 1932 opgericht en heeft volgens haar site (www.coehoorn.nl) tot doel *“de instandhouding en de herkenbaarheid te bevorderen van oude, buiten militair gebruik gestelde verdedigingswerken en de daarbij behorende infrastructuur (o.a. linies, stellingen, bouwwerken) in Nederland of daarbuiten, in het laatste geval mits met een Nederlands verleden. Daarmee wil de stichting een bijdrage leveren aan het behoud van het militaircultureel erfgoed en aan het begrip voor historie, kunst en cultuur.”*

De stichting wordt landelijk als gezaghebbend beschouwd met betrekking tot militair erfgoed. Zo worden de door de stichting uitgebrachte atlanten met historische vestingwerken door veel cultuurhistorische afdelingen gebruikt. Maar er wordt ook actief toegezien op de belangen van het militaire erfgoed. De stichting heeft een dertigtal, over het gehele land verspreide correspondenten die haar regionaal vertegenwoordigen. Zij zijn de "ogen en oren" van de stichting in hun rayon. Zij bevorderen onder andere de fysieke bescherming en de wettelijke en planologische bescherming van objecten, bewaken de in het kader van de doelstelling passende toepassing van gemeentelijke bouwverordeningen, adviseren (gevraagd en ongevraagd) natuurlijke of rechtspersonen die objecten in eigendom hebben of beheren en leveren bijdragen voor de documentatie van de stichting. Zo heeft de stichting een actieve 'signaalfunctie' op het gebied van militair erfgoed door heel Nederland. De stichting is op dit moment ook bezig met een onderzoek naar de Oude Hollandse Waterlinie. De publicatie wordt over ongeveer twee jaar verwacht. Daarentegen is de stichting niet actief betrokken bij de 'Agenda voor de Oude Hollandse Waterlinie' van de Stichting Groene Hart.

4.4 Cultuurhistorie

Zoals in deel 1 reeds beargumenteerd bestaat er niet zoiets als dé cultuurhistorie. Daarom zal ook niet iedereen de Oude Hollandse Waterlinie als cultuurhistorie waarderen. Dit lijkt vooral betrekking te hebben op de historische kennis over de Oude Hollandse Waterlinie die nauwelijks aanwezig lijkt te zijn onder het 'algemene publiek', maar ook bij een aantal overheden. De publicaties die de Stichting Menno van Coehoorn en de Stichting Groene Hart uitbrengen leiden tot meer (historische) kennis over de Oude Hollandse Waterlinie.

Daar waar de Oude Hollandse Waterlinie overlap heeft met de Nieuwe Hollandse Waterlinie kan de linie op veel aandacht rekenen, maar dan alleen in het kader van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, waarbij de illustere voorganger vaak niet eens genoemd wordt. De Oude Hollandse Waterlinie lijkt een ondergeschoven kindje te zijn in het cultuurhistorische beleid. Slecht daar waar het echt het voornaamste vormende element is geweest, en het nog steeds goed zichtbaar is, komt de Oude Hollandse Waterlinie aan de orde.

De Oude Hollandse Waterlinie heeft als belangrijkste eigenschap dat ze verborgen ligt in het landschap. De linie is dus niet als zodanig zichtbaar voor het ongeoefende oog. Dit leidt tot een lage cultuurhistorische waardering van de linie als geheel. Voor de bijzondere elementen, zoals vestingsteden en forten, is juist weer bijzonder veel aandacht. Deze toeristische trekpleisters worden over het algemeen hoog gewaardeerd. Veel van deze elementen hebben dan ook al een monumentenstatus.

4.4.1 Kaartmateriaal

In deel 1 is reeds aangehaald dat de macht van de kaart groot is. Dat is ook te zien in de 'Agenda voor de Oude Hollandse Waterlinie' (Projectbureau Oude Hollandse Waterlinie) die met oude, maar vooral veel nieuwe kaarten gevuld is. In deze casestudie wordt dan ook geanalyseerd hoe de objecten op verschillende kaarten terug komen. Vanwege de grote omvang van de Oude Hollandse Waterlinie wordt in deze analyse ingezoomd op de situatie rond de Wierickerschans en de noordelijke rand van het smalle deel tussen de beide Wiericken. Dit is de plek waar de Oude Hollandse Waterlinie nog het beste te zien valt.

Omwille van de overzichtelijkheid zijn de kaartfragmenten met begeleidende tekst op afzonderlijke pagina's geplaatst.

Militair topografische kaart, 1770 – 1781, (kaart van Ketelaar)

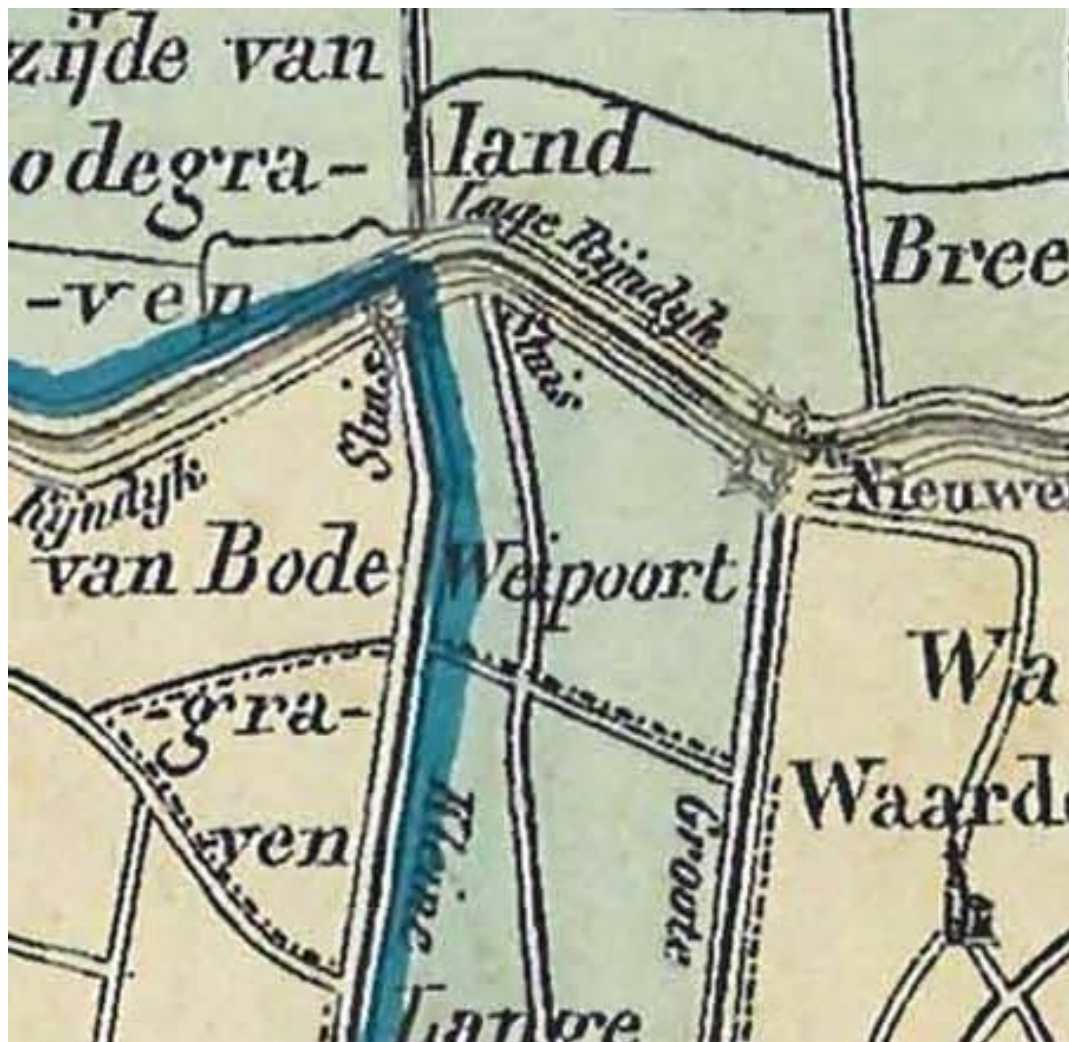
Figuur 4.38 Militaire inventarisatie uit 1770 door Ketelaar

Tussen 1770 en 1781 hebben landmeter P.A. Ketelaar en zijn assistent G. Vogel een militair topografische kaart van het Hollands-Utrechtse grensgebied gemaakt. Hierop zijn alle werken van de Oude Hollandse Waterlinie afgebeeld. In dit kaartbeeld is Fort Wierickerschans duidelijk aanwezig met zijn brede gracht, gelegen langs *den Ouden Ryn*. Boven de *Wieriker Schans* staat vermeld dat er een *Sluis* aanwezig is wat waarschijnlijk een inundatiesluis is.

Bij Nieuwerbrug staat de opmerking *Dubbele Wieriker Brugg met een Wag Deur*. Deze speelde een belangrijke rol bij de inundaties van de vierde kom.

Opvallend is verder dat alleen voor de bebouwing een kleur is gebruikt, rood. Hierdoor vallen de waterlopen, waaronder de *Enkele en Dubbele Wierike*, niet bijzonder goed op, terwijl deze een cruciale rol speelden in de *waterlinie*.

Verdedigingslinie van Holland in 1672-1673, Sypesteyn en Bordes, 1850

Figuur 4.39 Representatie van de situatie in 1672, in 1850 opgetekend door Sypesteyn

Deze kaart, die in het boekje *De verdediging van Nederland in 1672 en 1673* van Sypesteyn en Bordes uit 1850 zit, laat de situatie van Oude Hollandse Waterlinie in en net na het rampjaar 1672 zien. De lichtblauwe vlakken zijn de inundatievelden en de donkerblauwe lijn is de hoofdverdedigingslijn. De inderhaast opgeworpen schansen ter hoogte van Nieuwerbrug zijn goed te zien en de sluisen nabij het toekomstige fort Wierickerschans zijn ook duidelijk aangegeven. Deze kaart geeft dan ook kort en bondig de situatie van 1672 weer, op een relatief grote schaal.

Topografische kaart 1:25.000, 1998

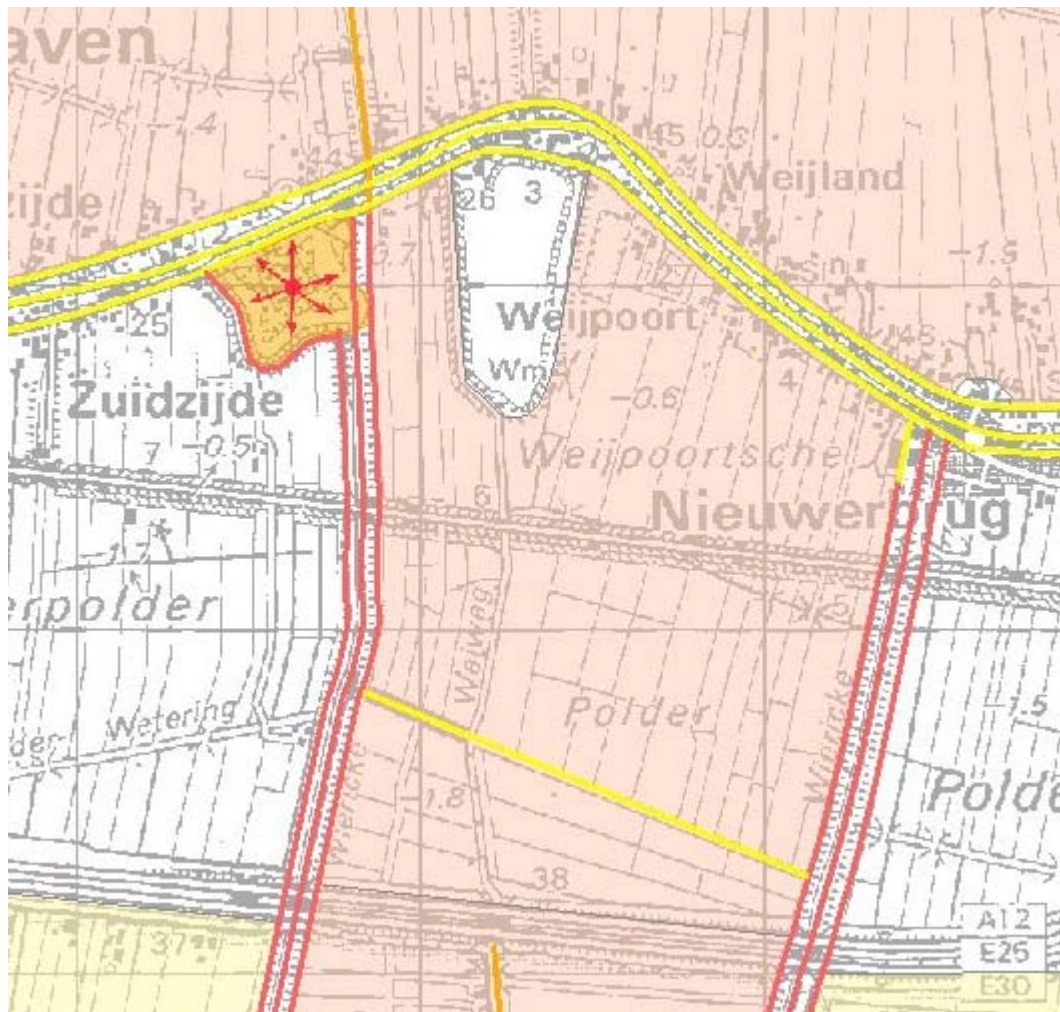

Figuur 4.40 Topografische kaart

Op deze moderne kaart voor civiel gebruik valt het Fort Wierickerschans goed op, maar de naamgeving ontbreekt, hoewel de naamgeving van de boerderij ten zuiden van het fort wel doet vermoeden dat er militaire werken in de buurt aanwezig zijn. Ook de Enkele en Dubbele (hier Groote geheten) Wiericke zijn duidelijk in het kaartbeeld aanwezig. Van de versterkingen bij Nieuwerbrug is niets meer terug te vinden op deze kaart, net zoals in de situatie ter plekke.

Duidelijk zijn wel de twee grote doorsnijdingen van het gebied, de spoorlijn Leiden – Utrecht en de Rijksweg A12. Naast deze twee doorsnijdingen is ook het zandgat 'Put van Broeckhoven' in de jaren '30 van de vorige eeuw gemaakt.

Cultuurhistorische Hoofdstructuur Provincie Zuid-Holland, 2007

Figuur 4.41 Cultuurhistorische Hoofdstructuur met betrekking op de Oude Hollandse Waterlinie

Dit is een weergave van de Cultuurhistorische Hoofdstructuur van de Provincie Zuid-Holland (chs.zuid-holland.nl). Hierin zijn de lijnen en vlakken aanduidingen voor historisch-landschappelijke lijnen respectievelijk vlakken. Een rode aanduiding betekent een zeer hoge waarde, een oranje aanduiding een hoge waarde en een gele aanduiding een redelijk hoge waarde. De stip met zes pijlen komt uit de laag 'Fort en schootsveld (max 700m)'. Het donker oranje vlak onder de aanduiding van 'Fort met schootsveld' duidt overigens op een 'Terrein van hoge archeologische waarde'. Voor het gehele gebied om de Oude Rijn geldt overigens zeer grote kans op archeologische sporen. Deze laag is niet weergegeven op de bovenstaande kaart, omdat dit het beeld nogal zou verstoren en omdat dit geen relatie heeft met de Oude Hollandse Waterlinie, maar met de *Limes*.

Agenda voor de Oude Hollandse Waterlinie, 2007

Figuur 4.42 Visiekaart 'Agenda voor de Oude Hollandse Waterlinie'

De visiekaart uit de Agenda voor de Oude Hollandse Waterlinie vormt op dit smalle deel bont palet aan kleuren en tekens.

De smalle donkergroene lijnen representeren de grens van de inundatiegebieden van de Oude Hollandse Waterlinie. Hierin valt het smalle deel tussen de Wiericken op. De nummers 29 en 30 geven Fort Wierickerschans en respectievelijk de post bij Nieuwerbrug aan. Deze nummering komt overeen met het overzicht van de Oude Hollandse Waterlinie in het boek *Sterk Water* (Will, 2003). De letters I in de blauwe cirkel bij deze nummers staat voor Informatievoorziening, de letter T met een rode cirkel staat voor een Recreatietransferium.

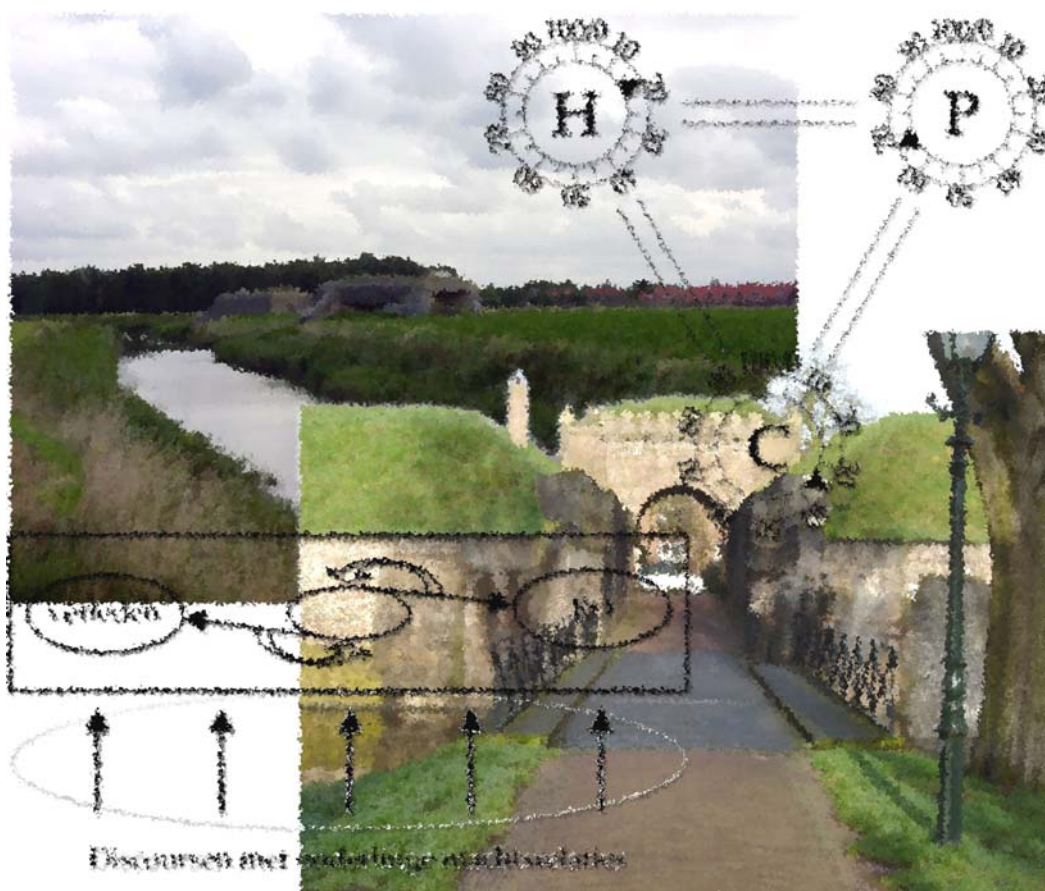
Het donkergroene blok dat van vertikaal over de afbeelding gaat representeert natuurontwikkeling en het lichtblauwe blok representeert de 'Natte As'. De lichtgroene lijnen staan voor de 'hoofdrichting recreatie' die in dit smalle deel geconcentreerd is.

De zwarte en rode pijlen staan voor spoor- en respectievelijk belangrijke weginfrastructuur. De gele cirkels onder de rode pijlen geven 'indicatieve poorten' aan.

De oranje strepen staan voor bestaand verstedelijkt gebied en de roze cirkel aan de rechterkant staat voor de impuls voor 'vestingstad' Bodegraven. Dit is opmerkelijk te noemen, omdat Bodegraven geen rol heeft gespeeld in de Oude Hollandse Waterlinie en ook geen vestingstad is. Deze aanduiding lijkt dan ook vooral in te gaan op de uitbreidingsplannen van Bodegraven.

Onder het groene blok staan enkele donkerblauwe vierkantjes, deze horen bij de lichtgroene cirkel, waarvan de bovenkant te zien is. Dit representeert het 'kerngebied' van de visie, wat ook wel duidelijk wordt uit de vele merktekens voor onderdelen van de visie die hier geconcentreerd zijn.

DEEL 3 – ANALYSE

5 CONTEXTUELE INTERPRETATIES

In dit hoofdstuk worden de case studies uit het tweede deel geïnterpreteerd aan de hand van de in het eerste deel geschetste contextuele planningsarena. In dit raamwerk zijn drie belangrijke contexten omschreven: historie, plaats en cultuur. Deze contexten kunnen niet los van elkaar gezien worden, maar werken op elkaar in. Daarom zullen ook alle relaties beschouwd worden¹⁵⁰. Op de contexten en de relaties daartussen zijn machtsfactoren van invloed. Ook deze factoren zullen worden geïnterpreteerd. Aan de hand van deze interpretaties kunnen de eerste conclusies getrokken worden over hoe het contextueel raamwerk functioneert binnen de militair historische planningswereld.

5.1 Interpretatie van historie

Voor de historische invulling van de casestudies is 'de meest voor de hand liggende' literatuur gebruikt. Deze literatuur is normaal verkrijgbaar voor iedereen en wordt over het algemeen als 'waar' beschouwd. Voor historici zijn deze bronnen vaak niet afdoende en soms zelfs 'niet waar'. Zij putten hun kennis uit archieven, waarin origineel materiaal bestudeert wordt. Een belangrijk voorbeeld van een dergelijke discrepantie in deze kennis is te vinden in de beschrijvingen van Fort Uitermeer in de periode dat het fort tot de Stelling van Amsterdam behoorde. Hoewel veel bronnen beweren dat er geprobeerd is in deze tijd het fort op te blazen, komt uit archieven een andere waarheid die dit tegenspreekt.

Hoe de militaire historie wordt geïnterpreteerd hangt dus vooral af van welke informatie (geschreven of mondeling) beschikbaar is. Op het moment dat deze bronnen elkaar niet tegenspreken en voldoen aan de verwachting, worden deze bronnen als 'waar' aangenomen. Totdat men op andere bronnen stuit, die de eerste tegenspreken. Het ligt er dan aan hoe krachtig de presentatie van deze bronnen is of dat deze voor waar worden aangenomen of dat de waarheid van de eerdere bronnen behouden blijft en de nieuwe informatie als 'onwaar' wordt afgedaan. Dit heeft bijvoorbeeld te maken met het gegeven hoeveel archiefwerk er achter een bepaalde bron zit. Zo wordt hier, omdat de Stichting Menno van Coehoorn aannemelijk heeft gemaakt dat ze uitgebreid archiefwerk heeft gedaan, aangenomen dat de waarheid over het niet opblazen van Fort Uitermeer geldt als 'waar'. Daarbij wordt de waarheid van de belangrijkste bron hier even op een zijspoor gezet.

De beleving van de historie kan niet los gezien worden van de beleving van de *plaats* waarin men op dat moment is, of van waarin de historie zich heeft afgespeeld. De historie moet namelijk ergens hebben plaatsgevonden, historie is plaatsgebonden. De zichtbaarheid van de historische structuren is dus belangrijk. Als de historische structuren minder zichtbaar zijn is de beleving van de historie ook minder. Dat kan een verklaring zijn waarom er binnen het Verdedigingsgebied Vlissingen meer aandacht is voor het Landfront dan voor het Seefront en Kernwerk. Dit gaat alleen nog in op de gebouwde objecten, maar ook de geografie is van belangrijke invloed op de historie. Zo lag Vlissingen zo strategisch aan de Westerschelde, dat het een natuurlijke plaats was om militaire versterkingen op te werpen. Maar ook de lage gebieden in midden Nederland, die bijzonder geschikt waren voor de inundatievelden van de Oude Hollandse Waterlinie hebben in dat opzicht een belangrijke rol gespeeld in de historie.

Echter, op het moment dat men de plaats anders beleeft, beleeft men de historie ook anders. Op het moment dat de historische objecten lelijk gevonden worden, zal er ook weinig goeds over de historie van die objecten te melden zijn. Dit is met name zo bij de bunkers van het

¹⁵⁰ Met name voor het beschrijven van de relaties is veel gebruik gemaakt van het werk van Van Assche (2004).

Verdedigingsgebied Vliedingen en van de Duitse bezetter in het algemeen. Maar als bijvoorbeeld de historische objecten niet herkend worden, zal ook de historische kennis minder aanwezig zijn, wat heel duidelijk te zien is bij de inundatievelden van de Oude Hollandse Waterlinie.

Er zijn oneindig veel perspectieven (van de constructies) van historie. Dit is afhankelijk van de *selectie* van historische feiten, historie is immers ook een *sociale constructie*. Tot de jaren '90 lag er vooral een negatieve lading over de geschiedschrijving over het Verdedigingsgebied. De huidige geschiedschrijving gaat al meer in op de geschiedenis gezien vanuit de Duitse kant, waardoor ook de waardering van de historie in de cultuur groter wordt. Maar ook onbewust worden er selecties gedaan in de feiten, zo is in de meeste bronnen beschreven dat men Fort Uitermeer in de tijd dat ze tot de Stelling van Amsterdam behoorde, heeft geprobeerd op te blazen. Deze, foutieve, selectie wordt, omdat ze in handzame geschiedschrijving staat, vaak overgenomen.

Hoe de historie geconstrueerd wordt hangt ook samen met de rol die ze moet spelen in de cultuur. Tijdens de wederopbouw wilde Nederland de oorlog achter zich laten, dus ook de (fysieke) restanten daarvan. Dat is ondertussen wel veranderd, wat ook aangeeft dat niet in elke cultuur historie een even belangrijke rol speelt (discours is ook tijdsafhankelijk). Zeker in de planningscultuur wordt de historische interesse weinig vanuit de discipline zelf aangewakkerd, maar vaak opgewekt van buitenaf, door historische disciplines. Zo heeft heel duidelijk de nota Belvedere een invloed gehad op het historische besef in de planningscultuur en spelen historische stichtingen (zoals Stichting Bunkerbehoud of Stichting Menno van Coehoorn) tegenwoordig een belangrijke rol in de planningsarena.

De Oude Hollandse Waterlinie wordt in de Agenda voor de Oude Hollandse Waterlinie omschreven als 'moeder der waterlinies', wat een deel van de Nederlandse cultuur moet definiëren. Nederlanders hebben gedurende de historie al met water gevochten, dus dat moet ook in de ruimtelijke ordening terug komen.

Er wordt ook duidelijk gekeken wat de kansen zijn voor de cultuur, bij het gebruik van historie. Welke historie wordt gebruikt en voor welk doel? Zo kiest de Stichting Groene Hart er voor de historie van de Oude Hollandse Waterlinie zo uit te leggen dat grote delen van het Groene Hart beschermd moeten worden als inundatievelden, forten en vestingsteden van de Oude Hollandse Waterlinie.

5.2 Interpretatie van plaats

Hoewel er bij de beide casestudies een uitgebreide fysieke plaatsbeschrijving is gedaan, zijn die beschrijvingen nog steeds de interpretaties van de schrijver van deze thesis en vormen daarmee dus de *mindscape* van de schrijver, en is deze duidelijk gekoppeld is aan de historische literatuur die bij die plaatsen hoort. Iemand anders, die deze historische literatuur niet heeft gelezen, zal de plaatsen heel anders beschrijven, al zullen de verschillen bij de Oude Hollandse Waterlinie verder uiteen lopen dan bij het Verdedigingsgebied Vliedingen in verband met de zichtbaarheid van de fysieke objecten. Bunkers laten zich beter 'lezen' dan landschapselementen en de forten en vestingsteden zullen eerder worden gekoppeld aan de Nieuwe dan de Oude Hollandse Waterlinie. Overigens hangt dit ook af van de manier van lezen. Zo konden de Britten in 1944 de stellingen rond Klein-Valkenisse slechts lezen aan de hand van luchtfoto's, hetgeen resulteerde in een foutieve aanname van de schietrichting van een bunker. De inventarisatie uit 1948 door het Ministerie van Defensie laat immers zien dat de schietrichting bijna 180 graden omgekeerd is, en deze inventarisatie heeft waarschijnlijk ter plekke plaats gevonden op een rustige dag en is dus vele malen betrouwbaarder dan de interpretatie van luchtfoto's in een oorlogssituatie.

De iconografische dimensies van Tivers (1999) geven in sommige gevallen een beter beeld van de beleving van de historisch militaire plaatsen, maar zijn vaak te veel gericht op nog actieve militaire plaatsen. De dimensie tussen veiligheid en stress bijvoorbeeld, is duidelijk gericht op militaire activiteit, terwijl er in de interviews werd ingegaan op de gevaren van de vervallen militaire objecten of de veiligheid die de objecten aan de vleermuizen biedt.

In deel 1 wordt al omschreven dat historisch militaire plaatsen vaak nu nog een impact hebben op het landschap. Dat moge duidelijk zijn uit de plaatsomschrijvingen in deel 2, maar ook uit bijvoorbeeld publicaties als 'Post-militaire landschappen' van VROM (2004a).

Zoals gemeld zijn er tal van interpretaties van plaats mogelijk. Wat daarbij opmerkelijk is, is dat de ene interpretatie van invloed kan zijn op de andere. Zo kan de interpretatie van het landschap door de Stichting Bunkerbehoud van invloed zijn op de interpretatie van het landschap door de provincie, gemeenten en bevolking.

Uiteraard heeft elke plaats een geologische *historie*. Deze historie is *an sich* niet interessant voor deze thesis, maar in combinatie met de militaire historie kan er wat gezegd worden over de vaak geologisch logische plaats van militaire werken. Zo zijn de veenlandschappen ideaal voor inundatievelden en is de Westerschelde in militair opzicht van groot strategisch belang. Dit heeft geleid tot een geschiedenis van menselijk ingrijpen in het landschap. Deze geschiedenissen zijn uitgebreid beschreven in de historische verhandelingen in deel 2, waarop de effecten op de plaats in de plaatsbeschrijvingen zijn verwoord.

Vanuit historische vertellingen kan een interpretatie van het landschap gevormd of veranderd worden. De publicaties van de Stichting Bunkerbehoud hebben bijvoorbeeld tot een behoorlijk andere interpretatie van, met name, het Landfront Vlissingen geleid. Maar, los van deze vertellingen, kunnen landschappen verschillend geïnterpreteerd worden afhankelijk van of men het mooi vindt of niet. De hernieuwde interesse in de historie van plaats betekent ook een hernieuwde interpretatie van die plaats. Hier komen nieuwe sociale constructies uit voort.

Plaatsen kunnen als het ware ook historie 'uitademen'. Zonder de historie te kennen, als het ware een dergelijk grote historische uitstraling hebben dat het duidelijk is dat het om een militair historische plaats handelt waar een belangrijke gebeurtenis heeft plaatsgevonden. Bunkers met kogelgaten bijvoorbeeld.

Eén plaats kan aan de hand van verschillende histories ook verschillend geïnterpreteerd worden. Zo is daar bijvoorbeeld Fort Rammekens. Voor vele zal de oude uitstraling van het fort doen denken aan de Napoleontische tijden, maar voor anderen zal het fort, in combinatie met de kleine, nog aanwezige bunkertjes, de geschiedenis vertellen van de Atlantikwall. In het geval van de Oude Hollandse Waterlinie is dit zeer duidelijk op de plekken waar een overlap is met de Nieuwe Hollandse Waterlinie, daar wordt vooral naar de Nieuwe Hollandse Waterlinie verwezen en wordt de Oude vaak achterwege gelaten. Deze verschillende interpretaties van plaats hebben ook te maken met persoonlijke histories. Zeker in het geval van het Verteidigingsgebied Vlissingen is nog duidelijk de generatie te herkennen die in de Tweede Wereldoorlog is opgegroeid en nu nog steeds een negatieve associatie hebben met de bunkers en andere werken van Duitse origine. De generatie die als het ware is opgegroeid in een periode waarin er in bunkers werd gespeeld heeft een hele andere beleving van deze plaatsen.

Overigens is het tussen de regels door al duidelijk geworden dat de historische interpretatie gedurende de tijd veranderen kan en als het gaat om militaire historie (met name uit de Tweede Wereldoorlog) ook veranderd is. Er is steeds meer positieve aandacht voor het militaire cultuurhistorie. Maar nog steeds hebben bepaalde plaatsen met eenzelfde historie een verschillende symbolische waarde. De gemeente Veere ziet het Verteidigingsgebied vooral als toeristische kans, maar de gemeenten Vlissingen en Middelburg en zelfs de Provincie Zeeland, in relatie tot de Westerschelde Container Terminal, ziet het Verteidigingsgebied als 'sta in de weg' voor ruimtelijke ontwikkelingen. Er bestaat een voorkeur voor bepaalde histories en dit wordt vertaald in de ruimtelijke ordening. Zo waren er op de bestemmingsplankaart van het buitengebied van Veere al verschillende speciale aanduidingen voor de objecten van het Landfront en werden onderdelen van het Seefront benoemd in de beschrijving en beschermd door middel van andere bestemmingen zoals duingebied.

Het belangrijkste in deze relatie is dat de beleving van plaats een sociale constructie is, dus gevormd wordt door en binnen *culturen*. Maar de culturen hebben ook tekens achter gelaten in het landschap. Heel duidelijk is natuurlijk de nazi-cultuur die de bunkers en tankgrachten in Vlissingen heeft achter gelaten, maar ook de keuzes in beleid leiden tot een duidelijke invloed in de

plaats. Zo is het in één oogopslag duidelijk dat Muiden heeft ingezet op toerisme. De masten van jachten domineren het beeld net zo als het Muiderslot. Vanuit een cultuur wordt dan ook gekeken welke kansen er in de plaats liggen, bijvoorbeeld voor ruimtelijke ontwikkeling of verdediging.

Bepaalde inscripties die een cultuur in het landschap heeft achtergelaten zijn bedoeld, andere ook juist weer niet. Over verdedigingswerken is over het algemeen goed nagedacht, dus de culturen die ze hebben aangelegd hebben ze ook zo bedoeld, maar de culturen die ze na die tijd hebben beheerd hebben lang niet altijd bewuste keuzen hieromtrent gemaakt. Uiteindelijk is een *vervallen* fort een inscriptie in het landschap van de beherende cultuur.

Uiteraard hebben verschillende culturen verschillende beelden van eenzelfde plaats, afhankelijk van hun activiteiten. Zo zien bepaalde belangenstichtingen bepaalde plaatsen als cultuurhistorisch belangrijk, maar zien overheden deze plaatsen juist als ideale plaatsen voor ruimtelijke ontwikkelingen. Geconcludeerd kan dan ook worden dat op het moment dat men de cultuur (beter) begrijpt, men de fysieke plaats ook (beter) begrijpt. Maar dit werkt ook andersom, men kan de cultuur leren kennen door naar de plaats te kijken.

5.3 Interpretatie van cultuur

Over de Nederlandse cultuur zijn in deel 2 verdekt al een aantal opmerkingen geplaatst omtrent militaire cultuurhistorie. Zo herkende Kolen (2007) dat met het uitsterven van persoonlijke herinneringen er minder negatief over Duitse militaire werken wordt geoordeeld. Misschien wel tegengesteld concludeert hij over waterlinies dat dit past bij het favoriete zelfbeeld van de Nederlandse samenleving, dat vecht tegen én met het water. Overigens worden ook de inundatievelden gewaardeerd omdat deze volgens Snippe e.a. (2003) door de Nederlanders als een specifiek Nederlands verschijnsel worden ervaren en zelfs mooi worden gevonden. Deze verwijzingen gaan echter vooral over de beleving van het landschap door Nederlanders. In de epiloog van zijn boek over de inzet van het Nederlandse leger concludeert Moeyes (2006, p.501):

“Sinds de Belgische onafhankelijkheidsstrijd is Nederland een kleine natie die een martiale traditie en denkwijze, zo die ooit al bestond, heeft afgezworen. Binnen de nuchtere, praktische en op het belang van het individu gerichte Nederlandse cultuur bestaat weinig begrip voor de heldendood op het veld van eer. Ook de soldaat wordt geacht de pensioengerechtigde leeftijd te halen zonder beroepshalve grote risico's te moeten lopen”.

Oorlogsvoering past dus niet bij de Nederlandse cultuur. Binnen de Nederlandse cultuur zijn echter meerdere (sub)culturen te vinden. In deze thesis wordt dit gekoppeld aan het begrip discours, culturen kunnen meerdere discoursen bevatten. En vanuit een bepaald discours kan een ander discours er heel anders uitzien dan dat het geïnterpreteerde discours zelf vindt. Zo wordt de Stichting Bunkerbehoud door de provincie gekarakteriseerd als bunkerfreaks en de Stichting Menno van Coehoorn als een club oude militairen. Deze club oude militairen echter ziet de Stichting Groene Hart aan de ene kant als een geallieerde in de strijd voor behoud van militair erfgoed, maar herkent dat er vanuit een heel ander perspectief naar behoud wordt gestreefd. Hieruit wordt ook duidelijk dat elk concept, elke constructie, in een cultuur gedefinieerd wordt en dat culturen zichzelf weer definiëren met deze concepten. Gekoppeld aan de historie van de cultuur, definieert de cultuur zichzelf dus. Omdat de Stichting Menno van Coehoorn een behoorlijke historie had tegen onderzoek naar Duitse werken uit de Tweede Wereldoorlog, heeft het lang geduurd voordat er binnen de stichting draagvlak voor was ook hier onderzoek naar te doen. Het paste immers niet in de zelfdefinitie van de stichting. Dergelijke veranderingen in het zelfbeeld van een cultuur, zijn echter vaak afhankelijk van andere culturen. De groeiende algemene aandacht voor bunkers heeft ook bij de Stichting Menno van Coehoorn tot een omslag geleid. Een versterkend middel daarin is de vaststelling in deel 1 dat een individu zich tegenwoordig in meerdere culturele gemeenschappen bevindt en er dus een kruisbestuiving kan plaatsvinden van concepten binnen die culturen. Deze kruisbestuiving wordt echter lang niet altijd (h)erkend.

Culturen definiëren zichzelf aan de hand van hun eigen *historie*. Daarvoor worden meestal positieve concepten van die historie gebruikt. Historie wordt dus vaak door de cultuur vervormd (geconstrueerd) om een positief zelfbeeld te vormen. Zo heeft de Stichting Menno van Coehoorn zich lange tijd beschouwd als een stichting die zich niet bezig hield met de onkiese historie van de Duitse militaire objecten. Dat paste immers niet in hun zelfbeeld van een stichting die zich vooral met vestingen bezig hield. Overigens zijn er binnen de stichting nog steeds elementen die zich niet kunnen confirmeren met het bestuderen van deze objecten. Op het moment dat dus ook de interpretatie van de historie zoals die door de Stichting Bunkerbehoud is geconstrueerd wordt overgenomen veranderd ook het zelfbeeld (de identiteit) van de cultuur van de stichting. In deel 2 is aangetoond dat gemeenten, door de historie van de gemeente op te nemen in het beleid, een andere identiteit uitstralen. Een heel duidelijk voorbeeld daarin is de gemeente Geldermalsen die in 1999 nog marginaal aandacht bestede aan de historie in haar structuurvisie, maar bij de actualisering in 2004 een hele paragraaf weidde aan de cultuurhistorie van de gemeente. Hoe deze historie verder geconstrueerd wordt, hangt af van de verdere werking van de cultuur. Het hangt er dus van af waar bijvoorbeeld de gemeente op inzet in het strategische beleid, hoe de historie in de ruimtelijke visie wordt ingepast. Duidelijke verschillen omtrent het Verteidigingsbereich Vlissingen zijn omschreven in deel 2 als aan de ene kant de gemeente Veere en aan de andere kant de gemeenten Vlissingen en Middelburg worden beschouwd, dit is in grote lijnen het verschil in beleidsnadruk op toerisme en ruimtelijk economische ontwikkelingen. Hoe de historie nu wordt gebruikt kan dus worden gekoppeld aan de geschiedenis van de interacties tussen cultuur en omgeving. Zo hebben de Nederlanders bijvoorbeeld in hun geschiedenis de lage gebieden gebruikt voor de inundatievelden van de Oude Hollandse Waterlinie. Deze geschiedenis speelt nog steeds een rol in hoe culturen gevormd zijn en hoe er dus met die plaatsen wordt omgegaan.

Een cultuur heeft altijd een *ruimtelijke setting*. Soms werkt deze setting als els een neutrale achtergrond, maar soms ook maakt het een deel uit van het zelfbeeld van de cultuur. Of dat zo is hangt ook af van de historie van de cultuur. Zo speelt in de gebieden waar met het ontstaan van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, na 1816, geen militaire functie meer aanwezig was, de militaire historie een veel minder belangrijke rol in de culturen die daar gevestigd zijn. Dat culturen gebonden zijn aan plaats is voor overheden duidelijk, die hebben te maken met kunstmatige grenzen waarbinnen de overheid actief is. Dit is vaak veel moeilijker voor stichtingen zoals de Stichting Menno van Coehoorn, maar de Stichting Groene Hart is daarentegen veel beter ruimtelijk te plaatsen. De Stichting Menno van Coehoorn en de Stichting Bunkerbehoud zijn daarentegen veel beter te koppelen aan specifieke elementen in de ruimte, zoals vestingsteden en bunkers.

De beleving van de plaats vormt mede het zelfbeeld van een groep. Zo is reeds bij de interpretatie van cultuur aanschouwelijk gemaakt dat de *Nederlanders* een favoriet zelfbeeld hebben van het gevecht tegen en met water. Men is er trots op een laag gelegen land te zijn. Zo is menig lokale overheid er ook trots op een vestingstad te zijn of hebben. Dat dit al een geruime tijd zo is, versterkt dit gegeven alleen maar, want hoe ouder de plaats, hoe meer die plaats inwerkt op de cultuur.

5.4 Interpretatie van macht

Sinds Flyvbjerg (1998) kan de planologische wereld niet meer om de 'factor macht' heen. Macht is overall aanwezig en creëert zelfs kennis, maar kennis kan ook macht creëren. Macht in het planproces ligt in de posities van de discoursen, in het positioneren van deze in het planningssysteem (Assche, 2004). Dat sluit aan bij de stelling van Healey (1997) in deel 1 dat macht gaat over de regels in sociale relaties (onder andere tussen discoursen dus), maar vooral de macht om te sturen hoe anderen zich gedragen en wat ze waarderen. Een belangrijk voorbeeld daarvan ligt in de interpretatie van plaats. In deel 2 is aangetoond dat de interpretatie van het Verteidigingsbereich Vlissingen door onder andere de Stichting Bunkerbehoud van invloed is geweest op de interpretaties van de verschillende overheden, al is het in het ene geval wat meer van toepassing dan in het andere geval. Dit werkt door in de interpretatie van plaats vanuit de historie. Verschillende historische vertellingen (door verschillende culturen dus) hebben een

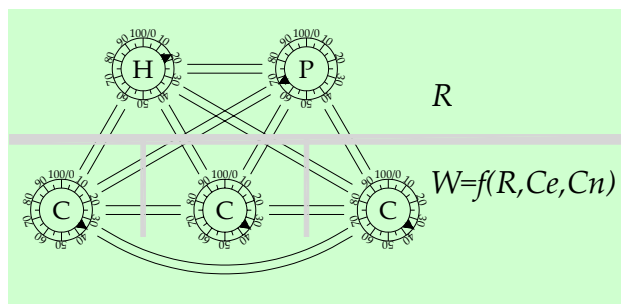
invloed op de beleving van plaats door andere culturen. Het zijn dus uiteindelijk culturen die elkaar beïnvloeden in elkaars interpretatie van historie en plaats. De macht ligt dus bij de culturen, bij de discoursen. Zij die het meest de andere discoursen kunnen beïnvloeden in hun interpretaties hebben de meeste macht. Economische factoren spelen echter ook een belangrijke rol. De overheden schrijven hun ruimtelijke visies immers zo dat er zoveel mogelijk 'winst' uit de omgeving (de plaats) te halen valt. Als een historische context daar goed in past, bijvoorbeeld vanwege toerisme, zal de betrokken overheid meer openstaan voor discoursen die vooral opereren vanuit die historische context. Dit gegeven kan goed gekoppeld worden aan de metafoor van de knoppen uit deel 1: als een overheidsdiscours de knop van historie open heeft staan, is dit discours hier gevoeliger voor.

5.5 Contextuele conclusies

Binnen het contextuele raamwerk zijn alle contexten en alle relaties besproken en aan de hand van de casestudies inzichtelijk gemaakt op welke manier deze werken. Een belangrijke conclusie die uit deze analyse kan worden getrokken is dat het om interpretaties gaat. Het woord interpretatie heeft in zich dat een context of relatie wordt geïnterpreteerd vanuit een bepaald standpunt. Vanuit een cultuur, een discours. Opmerkelijk daarbij is dat iedere cultuur een andere interpretatie heeft van de historie en de plaats én dat culturen door elkaar worden beïnvloed. De ruimtelijke historische interpretatie van de ene cultuur kan de andere dus beïnvloeden, dat is bijvoorbeeld precies waar de Stichting Groene Hart naar streeft met de publicatie van de 'Agenda voor de Oude Hollandse Waterlinie'. Discoursen die invloed hebben op de ruimtelijke ordening worden geacht, of in ieder geval beïnvloed om de Oude Hollandse Waterlinie, en dus het groene hart behouden van intensieve ruimtelijke ontwikkelingen.

De interpretatie ligt echter wel vast in de *realiteit* zoals die in deel 1 reeds omschreven is. De realiteit is hetgeen zich *buiten* de mens bevindt. De werkelijkheid daarentegen is zoals we deze realiteit ervaren, afhankelijk van de prikkels die ons brein bereiken en hoe die geïnterpreteerd worden. Die interpretatie is afhankelijk van de betekenissen die in een bepaalde cultuur aan de wereld worden toegekend.

Deze conclusies kunnen vertaald worden in de metafoor van de knoppen die is gebruikt in deel 1. Door het onderscheid in realiteit (R) en werkelijkheid (W) te introduceren in het schema kan een onderscheid worden gemaakt in het geïnterpreteerde en de interpreterende. Onder het geïnterpreteerde vallen de historie (H) en plaats (P). Dit is de realiteit, dat waar men niet omheen kan. De relatie tussen historie en plaats wordt in dit geval dan ook beperkt tot de fysieke relatie. De historie heeft de plaats gevormd (rondom Vlissingen werd een Verdedigingsgebied gebouwd) en de plaats is waar de historie heeft plaats gevonden (Vlissingen was een strategisch belangrijke plek die zwaar verdedigd moet worden). De relatie tussen historie en plaats qua beleving van beide contexten ligt binnen de culturen, dus binnen de *werkelijkheid* van die culturen. Ter onderscheid is er een horizontale grijze streep getrokken door het midden van het schema. Het deel boven de streep representeert de realiteit van historie en plaats. Onder de streep staan de werkelijkheden van de culturen. Omdat het niet om één cultuur gaat, maar om meerdere die elkaar beïnvloeden, is dit gerepresenteerd in de vorm van drie knoppen in plaats van één knop. Hoewel dit ook een beperkt, schematisch beeld geeft, geeft het wel een beeld van meerdere culturen die, vanuit hun eigen culturele interpretaties van de realiteit bestaande uit historie en plaats, en andere

Figuur 5.1 Uitgebreide knoppenmetafoor met onderscheid tussen realiteit en werkelijkheid

culturen hun eigen werkelijkheid vormen. Omdat het om verschillende werkelijkheden gaat, staan er tussen de culturen ook verticale grijze strepen. Op deze manier is inzichtelijk gemaakt dat de werkelijkheid van een cultuur (W) een functie is van de realiteit (R), de eigen cultuur¹⁵¹ (Ce) en andere culturen (Cn). Dit sluit aan bij het uitgangspunt dat De Roo en Voogd (2004, p.37-38) innemen *“dat de werkelijkheid zoals deze zich aan ons voordoet, weliswaar een individuele dan wel groepsbepaalde interpretatie is, en daarmee dus ook een subjectieve interpretatie, maar dat deze interpretatie is gebaseerd op objectgeoriënteerde waarneming én intersubjectieve interactie”*. Uiteindelijk is het de eigen cultuur die bepaalt hoe er aan de contextuele knoppen in de realiteit gedraaid wordt en hoe dus de werkelijkheid van de eigen cultuur gevormd wordt. Echter, andere culturen (en dus andere interpretaties van de realiteit) zijn ook van invloed zijn op de eigen cultuur, dit is de machtswerking die in meer of mindere mate ook de interpretaties van de realiteit beïnvloeden. De hernieuwde interesse in militair erfgoed kan worden gezien als een andere cultuur die van invloed is op de ruimtelijke ordeningscultuur. De invloed van deze cultuur leidt tot een hernieuwde interpretatie van de ruimtelijke ordeningscultuur op de contexten historie en plaats, maar vooral op de relatie daartussen.

¹⁵¹ In de analyse is immers aangetoond dat een cultuur zich aan zichzelf definieert. Verder liggen in de cultuur de normen en waarden opgeslagen waaraan de betekenissen van de wereld worden gevormd. Maar ook de doelen van culturen zijn van invloed op de interpretatie van de realiteit. Zo kan een toeristisch doelstelling grotere historische invloed hebben op de interpretatie van de plaats van die culturen.

6 DISCURSIEVE INTERPRETATIES

In dit hoofdstuk worden de case studies uit het tweede deel geïnterpreteerd aan de hand van een analyse van discoursen. Er zal inzichtelijk worden gemaakt hoe de verschillende discoursen werken binnen de militair cultuurhistorische planningsarena, in deel 1 is namelijk aangehaald dat volgens Foucault discoursanalyses onder andere dienen voor het begrijpen van institutionele disciplines. In het vorige hoofdstuk is reeds inzichtelijk gemaakt dat verschillende culturen, discoursen, invloed op elkaar hebben. In dit hoofdstuk worden deze invloeden geïnterpreteerd. Er wordt aan de hand van kaartbeelden en het omschreven beleid inzichtelijk gemaakt hoe er met de term cultuurhistorie wordt omgegaan binnen verschillende discoursen. Daarna wordt er dieper ingegaan op de verschillende discoursen binnen de zogenaamde militair cultuurhistorische planningsarena, er wordt onderscheidt gemaakt in twee types met daarbij discursieve spectra die de mogelijke interpretaties van militaire cultuurhistorie van de discoursen representeren. Vervolgens wordt uitgewerkt hoe de machtsrelaties tussen deze verschillende discoursen werken en in de conclusies worden deze interpretaties getoetst aan het conceptuele, contextuele raamwerk van de militair cultuurhistorische planningsarena uit deel 1.

6.1 Cultuurhistories

In deel 1 is reeds behandeld dat het woord cultuurhistorie eigenlijk alleen in meervoud geschreven kan worden. Ieder discours heeft immers zijn eigen opvattingen over wat cultuurhistorie is. Hierdoor zijn er oneindig veel definities van cultuurhistorie. Hoewel er in planologische context nu vaak naar Belvedere wordt verwezen, geeft deze rijksnota slechts een beeld van wat het rijk in 1999 als cultuurhistorie beschouwde en geeft dus geen inzicht in de pluriforme betekenissen die aan cultuurhistorie gegeven worden. In de casestudies is er echter wel gekeken naar de verschillende cultuurhistorische waardering in het beleid en de doelstellingen van de actoren binnen de militair cultuurhistorische planningsarena.

Binnen de casestudies zijn de duidelijkste representaties van wat actoren cultuurhistorie vinden de twee cultuurhistorische hoofdstructuren (Provincies Zeeland en Zuid-Holland) die als kaartbeelden zijn opgenomen. Deze geven gedetailleerd aan wat deze actoren cultuurhistorisch waardevol vinden, en vaak ook in welke mate, zij het via verschillende waardes die toegekend worden aan lagen (Zuid-Holland), dan wel via bijbehorende documentatie (Zeeland). In ieder geval is duidelijk dat in deze locatiespecifieke gevallen de militaire cultuurhistorie door de provinciale overheden benadrukt wordt. In het bestemmingsplan 'Buitengebied' van de gemeente Veere wordt deze cultuurhistorische waardering op een modernistische manier ingevuld op de bestemmingsplankaart en de bijbehorende voorschriften. Naastliggende gemeentes Vlissingen en Middelburg zien het Landfront toch meer als obstakel voor ruimtelijke ontwikkelingen en zijn minder voortvarend in het opnemen van ruimtelijke reserveringen voor het Landfront vanuit cultuurhistorisch perspectief. Ten behoeve van de Oude Hollandse Waterlinie neemt de gemeente Bodegraven de cultuurhistorische waardering van de provincie Zuid-Holland over in haar structuurvisie. Dit is echter vooral te verklaren aan de hand van de markante verschijning van de Wierickerschans en het smalle inundatieveld tussen de Enkele en Dubbele Wiericke. In andere gemeenten is er vaak niets terug te vinden over de cultuurhistorische waarden van de Oude Hollandse Waterlinie en moeten deze vaak gezocht worden in landschappelijke structuurplannen. Vestingsteden zijn hierop een uitzondering, hierbij wordt bijna per definitie aandacht geschonken

aan de cultuurhistorische waarden (meestal gekoppeld aan de (Oude) Hollandse Waterlinie) in structuur- en welstandnota's. Dit heeft alles te maken met de zichtbaarheid van de militaire werken en dus de beleving(swaarde) van de plaats, zoals in hoofdstuk 5 reeds geanalyseerd is.

Actieve actoren buiten de overheidssferen zijn te vinden binnen stichtingen die zicht vaak actief inzetten voor het behoud van cultuurhistorische elementen in de ruimtelijke ordening. Deze stichtingen zijn echter vaak gericht op een specifieke cultuurhistorie, zoals de bunkers in Walcheren, en hebben verder geen, of zijdelings, aandacht voor andere cultuurhistorische waarden. Óf, er wordt vanuit een heel andere primaire doelstelling, de cultuurhistorische aandacht gebruikt om bijvoorbeeld het Groene Hart te beschermen. Dit gedrag is overigens ook te vinden binnen overheden. Cultuurhistorie wordt ingezet om andere doelstellingen te vervullen, denk hierbij met name aan toerisme, maar ook economische en ruimtelijke ontwikkelingen kunnen hieronder vallen. Het draait dan dus niet om de cultuurhistorische doelen per sé, maar om algemenere doelstellingen per saldo.

Over het algemeen zijn de verschillende actoren het er redelijk over eens wat als cultuurhistorie beschouwd wordt en wat niet. De afwijking zit hem echter vaak in de afwijkende manier van omgaan met cultuurhistorische objecten. In de volgende paragraaf wordt dieper ingegaan op hoe de verschillende actortypen, discoursen, omgaan met militaire cultuurhistorie en hoe ze elkaar hierin beïnvloeden.

6.2 Discoursen

Discoursen zijn in deel 1 omschreven als een groep mensen die op een bepaalde tijd, over een bepaald onderwerp dezelfde mening heeft. Ze hebben dus dezelfde interpretatie van de realiteit op een bepaald moment. Binnen één gemeente kunnen dus meerdere discoursen aanwezig zijn. Vaak zullen bijvoorbeeld de ruimtelijk economen van mening verschillen met landschapsarchitecten over nut en noodzaak en dus betekenis van militaire cultuurhistorie. De ruimtelijk economen van de Provincie Zeeland bijvoorbeeld, zitten in hun maag met de cultuurhistorische waarde van de Schorerdijk met onder andere een tankmuur en bunkers van het Landfront, waar ze natuurcompensatie gepland hebben voor de Westerschelde Container Terminal. Hierbij gaat het dus om de waardering van de Schorerdijk door provinciale economen versus lokale (cultuur)historici.

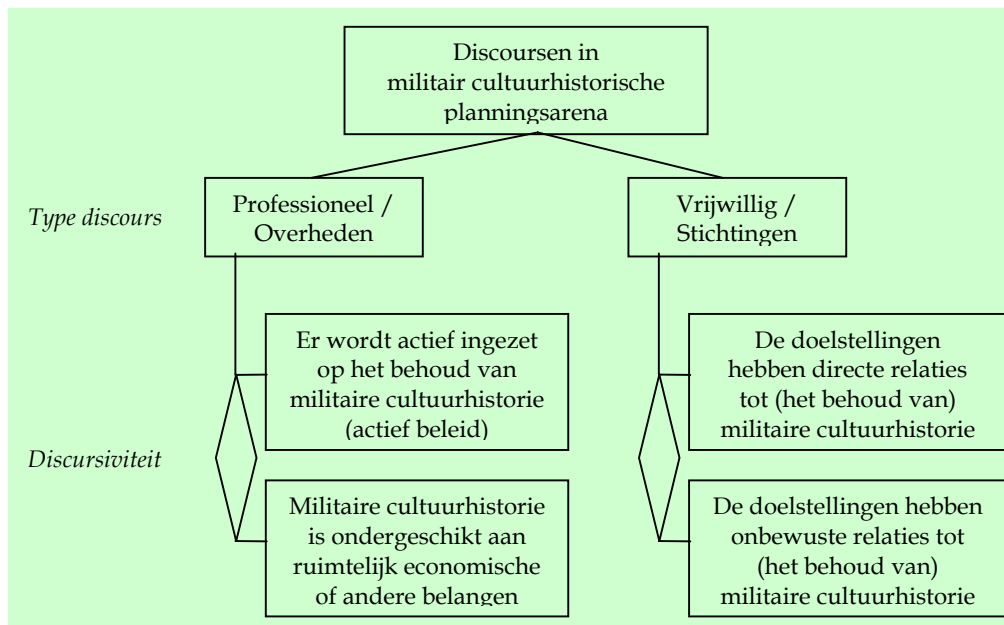
Relatief grote overheidsorganen die gespecialiseerde cultuurhistorische afdelingen hebben, zoals het Rijk en Provincies, laten vaak een duidelijk geluid horen ten opzichte van militaire cultuurhistorie dat gericht is op behoud¹⁵² van bijzondere objecten. Binnen gemeenten is deze differentiatie van ruimtelijke taken vaak niet aanwezig, wat er vaak toe leidt dat de cultuurhistorische aspecten ondergesneeuwd raken ten behoeve van ruimtelijk economische ontwikkelingen. De toetsing van bestemmingsplannen door de provincie voorziet vaak ook niet in de cultuurhistorische doelen van de provincie, omdat de cultuurhistorici niet in dit proces betrokken worden.

Andere positieve bijdragen aan behoud van militaire cultuurhistorie komt van stichtingen die veel kennis in huis hebben en een signaalfunctie kunnen afgeven aan de overheden die planmatig over deze militair cultuurhistorische werken gaan. Deze stichtingen hebben vaak immers slechts één sectorale doestelling. Daarmee hebben ze één gezamenlijke 'bril' waardoor ze alle ruimtelijke ontwikkelingen bekijken. Zeker als deze stichtingen een actieve actor zijn binnen de militair cultuurhistorische planningsarena hebben ze vaak, door hun contacten, een relevante signaalfunctie die vaak positief werkt ten behoeve van het behoud van militaire cultuurhistorie. Belangrijk voorbeeld hiervan is de Stichting Bunkerbehoud die binnen de Provincie Zeeland, de

¹⁵² Hoewel dit geluid nog niet altijd gehoord wordt bij andere afdelingen binnen hetzelfde overheidsorgaan met als gevolg dat er bij ruimtelijke ontwikkelingen geen rekening wordt gehouden met cultuurhistorische aspecten. Met andere woorden: het mist dus wel eens aan een integrale ruimtelijke benadering binnen eenzelfde overheidsorgaan.

betrokken gemeenten en andere overheidsinstellingen een belangrijke signaalfunctie vervult ten behoeve van de elementen van het Verdedigingsbereich Vlissingen en hier ook vaak positieve resultaten mee geboekt heeft. Een ander voorbeeld is de Stichting Groene Hart, die ondanks haar zijdelings op cultuurhistorie geënte doelstellingen, een belangrijke rol speelt in het behoud van militaire cultuurhistorie. Aan de hand van deze analyse en voorbeelden kan er een onderscheid gemaakt worden in twee belangrijke typen discoursen met bijbehorende discursiviteiten binnen de militair cultuurhistorische planningsarena die op een spectrum neergezet kunnen worden. Met discursiviteit wordt hier bedoeld de manier waarop er binnen een discours met planningsobjecten, in dit geval militaire cultuurhistorie, wordt omgegaan.

Het belangrijkste onderscheid wordt gemaakt tussen professionele en vrijwillige discoursen, binnen de militair cultuurhistorische planningsarena gaat het dan om respectievelijk overheden en stichtingen. Binnen een overheidsdiscours kan er actief worden ingezet op het behoud van militaire cultuurhistorie of juist niet. Deze twee uitersten staan aan de uiteinden van het discursieve spectrum. Aan de ene kant ligt alle nadruk kop militaire cultuurhistorie en aan de ander kant van het spectrum spelen andere belangen, zoals ruimtelijk economische ontwikkelingen, een dusdanig grote rol spelen dat militaire cultuurhistorie niet aan bod komt in de planning van de ruimte. Binnen een vrijwillig discours kan onderscheid worden gemaakt in de doelstellingen van het discours. Hebben deze doelstellingen direct en bewust of onbewust en dus indirect betrekking op (het behoud van) militaire cultuurhistorie¹⁵³. Hoewel het vaak gaat om discoursen die (indirect) inzetten op behoud van militaire cultuurhistorie is het ook mogelijk dat er ook discoursen zijn die inzetten op het verwijderen van militaire cultuurhistorie in de ruimtelijke orde¹⁵⁴. Het voorgaande is verwoord in het onderstaande schema.

Figuur 6.1 Schema met onderscheid in types discoursen en hun discursieve spectra

¹⁵³ Binnen de vrijwillige discoursen had ook een discursief spectrum tussen voor- en tegenstanders van militaire cultuurhistorie kunnen worden aangehouden. Dit is echter bewust niet gedaan omdat er weinig tot geen stichtingen of andere groeperingen zijn die actief, een lange periode ageren tegen het behoud van militaire cultuurhistorie én ook nog eens een actieve rol spelen binnen de militair cultuurhistorische planningsarena. Dergelijke discoursen zijn ook niet geïdentificeerd binnen de casestudies, waardoor het nog minder nut heeft een dergelijk discursief spectrum op te zetten. Een spectrum tussen directe en onbewuste relaties met het behoud van militaire cultuurhistorie biedt veel meer kansen gezien vanuit de casestudies en biedt ook plaats voor discoursen die tegen het behoud zijn van militaire cultuurhistorie.

¹⁵⁴ Hoewel deze discoursen vaak slechts een tijdelijk karakter hebben. Denk hierbij vooral aan actiegroepen.

Binnen overheden zijn er, zeker na het verschijnen van de Nota Belvedere, eigenlijk altijd wel discourses te vinden die actief inzetten op het behoud van militaire cultuurhistorie. Het gaat dan vaak om vakgroepen als cultuurhistorici en landschapsarchitecten. Een goed voorbeeld van een overheid die zich vrijwel geheel actief inzet voor het behoud van militaire cultuurhistorie is de gemeente Veere die het in haar kerndoelstellingen heeft omschreven en in de bestemmingsplannen laat terugkomen. Een voorbeeld van een overheid met discourses aan beide zijden van het spectrum is te vinden bij de Provincie Zeeland in casu het voorbeeld rond de natuurcompensatie aan de Schorerdijk ten behoeve van de geplande Westerschelde Containerterminal. Vaak zijn er binnen overheden waar de militaire cultuurhistorie minder goed zichtbaar is in het landschap, minder tot geen discourses te vinden die actief aandacht besteden aan deze militaire cultuurhistorie. Dit is met name het geval bij de grote inundatievelden van de Oude Hollandse Waterlinie. Hoewel er dan niet direct aandacht aan deze militaire cultuurhistorie geschonken wordt, wordt dat vaak gecompenseerd door andere beleidsvelden hieromtrent zoals landschappelijke waarden.

Binnen vrijwillige discourses wordt onderscheid gemaakt tussen discourses die directe relaties hebben tot het behoud van militaire cultuurhistorie en discourses die deze relatie onbewust en dus indirect hebben. Respectievelijk kan gedacht worden aan de Stichting Bunkerbehoud en bijvoorbeeld een stichting die zich inzet voor het behoud van een open landschap. De Stichting Groene Hart bevindt zich hierbij ergens midden op het spectrum, omdat haar primaire doelstelling het behoud van karakter van het Groene Hart is. Daaronder vallen de culturele waarden en dus ook de militaire cultuurhistorie. Dit besef is doorgedrongen bij de stichting en dit is aangegrepen om het behoud van de Oude Hollandse Waterlinie in te zetten als middel voor het open houden van het groene hart. Ook binnen de vrijwillige discourses gebeurt het echter niet vaak meer dat de relatie met de militaire cultuurhistorie onbewust is. Nu er officiële middelen (vaak in het kader van de Nota Belvedere) beschikbaar zijn om andersoortige doelstellingen te behartigen, is er vaak een bewustzijn hiervan binnen de discourses dat hier kansen liggen om hun doelstellingen te vervullen. Zeker als het gaat om actoren die actief zijn in de planningsarena.

Nu de verschillende soorten discourses binnen de militaire cultuurhistorische planningsarena inzichtelijk zijn gemaakt wordt er in de volgende paragraaf ingegaan op de machtsrelaties tussen deze discourses.

6.3 Machtsrelaties

Hoewel er in hoofdstuk 5 al is ingegaan op de machtswerking in het conceptueel raamwerk, is het nog duidelijker dat er ook in de planningsarena tussen discourses machtsrelaties aanwezig zijn. Zoals in deel 1 reeds is aangetoond zijn discourses zowel een machtsmiddel als dat ze zelf onder invloed van machtswerkingen staan.

Het duidelijkste zijn de machtsrelaties tussen vrijwillige discourses die inzetten op behoud van militaire cultuurhistorie en de professionele discourses die de militaire cultuurhistorie ondergeschikt zien van andere belangen. In de casestudies is meerdere keren aangetoond dat de invloed van deze vrijwillige discourses (Stichting Bunkerbehoud, Stichting Groene Hart, Stichting Menno van Coehoorn) op de, in eerste instantie niet meewerkende, professionele discourses (overheidsinstellingen) positieve resultaten ten gevolge hebben gehad ten opzichte van het behoud van militaire cultuurhistorie. Daarbij geldt ook dat, op het moment dat er één professioneel discours 'om' is met betrekking tot het behoud van militaire cultuurhistorie, deze een, wat behoud betreft, positieve invloed zal hebben op andere professionele discourses. Uiteindelijk heeft dit mede geleid tot een versterking van de paradigma-shift, zoals ook in deel 1 bij beleid omschreven is, in de late jaren '90 van de twintigste eeuw waarmee militaire cultuurhistorie een belangrijker rol is gaan spelen in de ruimtelijke ordening.

Hierbij is het interessant te zien dat de machtsrelaties de afgelopen decennia nogal verschoven zijn. Waren het eerst de discourses die tegen het behoud van militaire cultuurhistorie waren, tegenwoordig zijn de discourses die voor het behoud hiervan zijn overduidelijk in de meerderheid

en drukken daarmee een groot stempel op de ruimtelijke ordening. Het duidelijkste voorbeeld in deel 2 is de omgang met de bunkers van de Atlantikwall door de decennia heen. Waar er in de jaren '80 van de vorige eeuw nog driftig werd gesloopt, worden met name unieke objecten en structuren heden ten dage gespaard van de sloophamer.

Hoe onbewust vrijwillige discoursen inwerken op professionele discoursen is niet zichtbaar geworden in deel 2 van deze thesis. Verondersteld mag worden dat deze vooral invloed uitoefenen binnen hun eigen sectorale (plannings)arena en daarmee binnen de betreffende overheid indirect invloed uitoefenen op het behoud van de militaire cultuurhistorie.

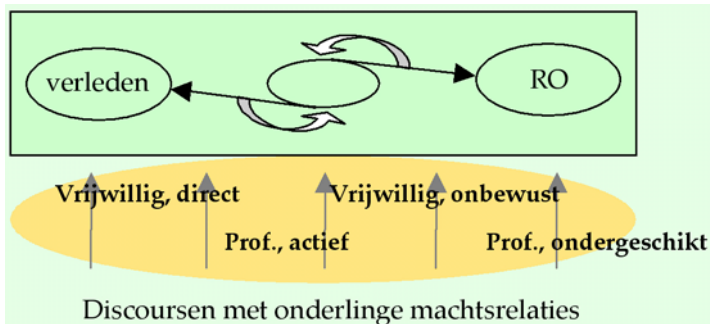
Naast deze sociaal-maatschappelijke machtsrelaties bestaat er natuurlijk ook een fysieke machtsfactor. Deze ligt in bezit van historisch militaire objecten en structuren. Wie er in het bezit is van de militaire cultuurhistorie beslist vaak ook wat er mee gebeurt. De eigenaren kunnen daarbij alle verschillende discursiviteiten innemen die in de voorgaande paragraaf behandeld zijn. De Stichting Bunkerbehoud heeft een aantal bunkers in en om Vlissingen in bezit die vaak geëxploiteerd worden als museum, daarmee actief de nadruk leggend op de cultuurhistorische waarde. De boer daarentegen die grasland bezit in inundatievelden van de Oude Hollandse Waterlinie zal vaak niet beseffen dat zijn bezit militair cultuurhistorische waarden kan hebben en er dus ook niet actief naar handelen, hoewel hij indirect wel meewerkt aan het open karakter van de inundatievelden en dus het intact houden van het intrinsieke karakter van inundatievelden in vreedstijd.

6.4 Discursieve conclusies

Geconcludeerd kan worden dat het begrip cultuurhistorie voor verschillende discoursen een verschillende betekenis heeft. Binnen de militair cultuurhistorische planningsarena zijn vier typen discursiviteit onderscheiden. Deze typen discoursen kunnen worden geplaatst in het conceptuele, contextuele raamwerk dat in deel 1 gevormd is als een representatie van deze militair cultuurhistorische planningsarena. Immers, aan de onderkant is ruimte voor discoursen met onderlinge machtsrelaties. Deze machtsrelaties zijn echter niet inzichtelijk te maken en blijven een oranje wolk onder de discoursen. Er is namelijk in de hoofdstukken 5 en 6 inzichtelijk gemaakt dat deze machtsrelaties tijdsafhankelijk zijn, afhankelijk ook van de *Zeitgeist* en de (maatschappelijke) doelstellingen die daar mee samenhangen.

In het conceptuele, contextuele raamwerk uit deel 1 wordt een onderscheid gemaakt tussen een blikveld dat is gericht op het verleden, het heden en de toekomst. De verschillende interpretaties van discoursen (discursiviteiten) kunnen op een bepaalde plaats ter hoogte van dit blikveld geplaatst worden, in gedachten houdend dat het contextuele, conceptuele raamwerk een militair cultuurhistorische planningsarena representeert.

Ten eerste is daar het vrijwillige discours dat zijn doelstellingen direct gericht heeft op (het behoud van) militaire cultuurhistorie. Deze discoursen hebben voornamelijk een blikveld dat gericht is op

Figuur 6.2 Contextueel, conceptueel raamwerk van militair cultuurhistorische planningsarena met discursiviteiten

het verleden. Er is veel historische kennis aanwezig binnen deze discoursen. En omdat deze kennis aanwezig is, worden ze bijna automatisch ook betrokken in het proces van overlap tussen verleden en ruimtelijke ordening. Deze discoursen hebben namelijk ook vaak als doelstelling deze militair historische werken te behouden voor de toekomst. Daarmee komen ze in contact

met professionele discoursen die al dan niet actief bezig zijn met het behoud van militaire cultuurhistorie, maar in ieder geval met ruimtelijke ordening. De professionele discoursen die actief bezig zijn met het behoud van militaire cultuurhistorie kan daarom geplaatst worden ter hoogte van de overlap tussen verleden en ruimtelijke ordening, maar met een lichte afwijking naar het verleden. Daar ligt immers de kennis die nodig is voor het vormen van de toekomst. De professionele discoursen die militaire cultuurhistorie van ondergeschikt belang vinden zijn logischerwijs helemaal rechts, ter hoogte van de blik op ruimtelijke ontwikkeling, de toekomst geplaatst. Een blik naar het verleden wordt hier als 'niet ter zake doende' bestempeld. Dan zijn daar als laatste nog de vrijwillige discoursen die zich onbewust en indirect bezig houden met militaire cultuurhistorie. Hoewel ze zelf denken ook volledig rechts in het raamwerk te zitten, hebben ze, onbewust dus, ook invloed op de overlap van ruimtelijke ordening en het militaire verleden. Dit type discours zal in deze extreme vorm heden ten dage echter niet meer veel te vinden zijn. Er is immers al geconcludeerd dat na de paradigma-shift in de late jaren '90 van de twintigste eeuw de militaire cultuurhistorie in bijna elk discours (binnen deze planningsarena) actief terug te vinden is. Dat wil zeggen dat ook het extreme professionele discourstype dat totaal geen aandacht besteed aan militaire cultuurhistorie aan het uitsterven is. Eén en ander is natuurlijk ook afhankelijk van de interpreteerbaarheid van de contexten historie en plaats, zoals in hoofdstuk 5 is omschreven. Een slecht interpreteerbare (leesbare) militaire cultuurhistorie zal minder invloed hebben op een discours dan een goed interpreteerbare militaire cultuurhistorie. Met deze interpretaties van het contextuele, conceptuele raamwerk uit deel 1 kan worden vastgesteld dat het raamwerk werkt zoals theoretisch omschreven. Uit deel 2 is gebleken dat er nog slechts weinige discoursen zijn die zich aan de buitenkanten van het raamwerk begeven, en dat het proces van overlap in volle gang is.

7 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Aan de hand van de in de vorige twee hoofdstukken uitgevoerde contextuele en discursieve interpretaties worden er in dit hoofdstuk algemene conclusies getrokken ten aanzien van een neomodern benadering van de militaire cultuurhistorische planningsarena. Ook de hypothese uit deel 1 zal hier getoetst worden. Hierna volgen aanbevelingen voor toepassingen in de praktijk en verder wetenschappelijk onderzoek.

7.1 Conclusies

De contexten historie, plaats en cultuur zoals omschreven in deel 1 zijn allemaal intensief in de casestudies terug gekomen. In deel 3 is inzichtelijk gemaakt dat deze contexten constant op elkaar van invloed zijn bij de interpretatie van de realiteit. Hoewel er in deel 1 nog gesproken wordt over machtsrelaties tussen alle drie de contexten, is dit in deel 3 teruggebracht tot machtsrelaties tussen culturen, door de contexten historie en plaats in de realiteit te plaatsen en de interpretatie hiervan als werkelijkheden van verschillende culturen te beschouwen. Deze verschillende culturen zijn als verschillende discursiviteiten, die elkaar ook weer beïnvloeden, geïdentificeerd in het voorgaande hoofdstuk en daarmee ook geplaatst binnen het proces van overlap tussen verleden en ruimtelijke ordening zoals zich dat afspeelt binnen de militair cultuurhistorische planningsarena. Hieruit is gebleken dat met name stichtingen die zich richten op historisch militaire werken en het behoud daarvan een bijzonder positieve rol kunnen spelen in de militair cultuurhistorische planningsarena in relatie tot het behoud van deze historische militaire werken. Deze stichtingen hebben namelijk de historische kennis in huis om de objecten op cultuurhistorische significantie te laten waarderen door de overheden die beslissen over de ruimtelijke orde en of daarin plaats is voor historisch militaire werken en structuren. Dit sluit aan op de hypothese uit deel 1 dat er aandacht moet worden geschonken aan het blikveld binnen de militair cultuurhistorische planningsarena dat zich op het verleden richt. Immers, door de kennis die hierdoor vrij komt over historisch militaire werken binnen de planningsarena, en volgend op de omschreven paradigma-shift omtrent de Nota Belvedere eind jaren '90 van de twintigste eeuw, zullen ook de discoursen die in eerste instantie de militaire cultuurhistorie geen belang toe dichtten, deze nu in een bepaalde mate meenemen in hun ruimtelijke plannen, een sterk staaltje wilsvorming zoals in deel 1 omschreven in de synthese bij communicatie. Dit proces is in de casestudie naar de Oude Hollandse Waterlinie het beste naar voren gekomen bij de interpretatie van het beleid van de gemeente Geldermalsen. Hier heeft na het verschijnen van de Nota Belvedere cultuurhistorie een significante plek heeft ingenomen in het structuurplan, waar het tevoren nog niet aanwezig was in de ruimtelijke plannen van de gemeente. *Samengevat* is er dus per cultuur (of discours) een andere interpretatie van de historie en plaats, met andere woorden: per discours wordt er een andere betekenis gegeven aan de historie en de plaats. Deze verschillende interpretaties zijn op elkaar van invloed, daarom zullen er niet al te grote discrepanties in de betekenisgeving ontstaan binnen een planningsarena. Met de komst van onder andere de Nota Belvedere zijn er een aantal nieuwe professionele discoursen ontstaan die een behoorlijke invloed hebben uitgeoefend op de van oudsher aanwezige ruimtelijke ordening discoursen. Deze invloed was mogelijk omdat deze discoursen machtig waren: ze werden ministerieel ondersteund. Omdat er professioneel een groeiende interesse is ontstaan voor militaire cultuurhistorie, kunnen vrijwillige discoursen (stichtingen e.d.) een positieve invloed hebben op het behoud van militaire werken door hun kennis hierover in te brengen in de planningsarena.

Hiermee is een sneeuwbal-effect ontstaan die in positieve zin werkt voor het behoud van historisch militaire werken en structuren. Met andere woorden: het proces van behoud van historisch militaire werken is door professionele discoursen in gang gezet en wordt nu ondersteund, versterkt en verdiept door vrijwillige discoursen die de interpretatie van de realiteit door de professionele discoursen beïnvloeden met hun kennis en kunde. Al met al een schijnbaar eindeloze wisselwerking van beïnvloeding van betekenisgeving van de realiteit over en weer. Dit inzicht wordt versterkt door het postmoderne perspectief dat als uitgangspunt geldt voor deze thesis. Dit gaat immers uit van een wereld die is opgebouwd uit overlappende en relatieve constructies van de realiteit. Voor hoe er in de praktijk met dit verworven inzicht gewerkt kan worden, worden in de volgende paragraaf aanbevelingen gegeven, gevolgd door aanbevelingen voor verder wetenschappelijk onderzoek.

7.2 Aanbevelingen

Het besef dat er geen vaststaande interpretatie en betekenisgeving van de realiteit (het planningsobject) bestaat, maakt de praktijk van het ruimtelijk plannen er niet eenvoudiger op. Dat geldt in het bijzonder voor grote, infrastructurele projecten, waar de technisch rationele aanpak nog altijd de boventoon voert volgens Van der Heijden (1996). Hij licht toe dat op het moment de ingenieurs de maatschappelijke rationaliteit niet (h)erkennen er serieuze problemen op het gebied van draagvlakverwerving kunnen plaatsvinden. De ingenieurs zullen zich dus moeten afvragen wat de contexten zijn waarin ze aan het ontwerpen zijn. Dit vraagt om een meer interdisciplinaire aanpak en volgens Van der Heijden (1996) zullen er dan ook sociologen betrokken moeten worden bij de planprocessen om een betere blik op te kunnen werpen op onder andere de sociale netwerken in de context van het planningsobject¹⁵⁵. In dat kader heeft deze thesis reeds een maatschappelijke basis gelegd, in het bijzonder voor de militair cultuurhistorische planningsarena, maar deze lessen kunnen ook worden doorgetrokken richting bijvoorbeeld infrastructuurplanning. Om beter vanuit de context te kunnen plannen zullen er meer actoren (met verschillende interpretaties dus) betrokken moeten worden in het planproces. Bij al deze actoren zal dan ook een draagvlak moeten worden verworven ten behoeve van het nieuwe plan¹⁵⁶. Hier komt de wilsvorming van pas, die De Roo en Voogd (2004) aanhalen, en in deel 1 bij communicatie is toegelicht. Ook op het moment dat er een overheersende interpretatie is overeengekomen, betekent dit niet dat deze over tien jaar nog steeds geldig is. Op het moment echter dat er daadwerkelijk plannen gemaakt zijn, betekent dit dat deze ruimtelijke plannen gaan gelden als het enige concept voor de ruimtelijke inrichting. Met andere woorden: de ruimtelijk ordenaar kan het nooit goed doen. Maar hij kan wel trachten zo veel mogelijk rekening te houden met de pluriforme betekenisgeving van de realiteit. Indien hij, zoals te verwachten valt, aansluiting zoekt op het huidige paradigma, dat behoud van militaire cultuurhistorie voorstaat, zal hij, zoals blijkt uit voorgaande paragraaf, de vrijwillige discoursen, vaak in de vorm van stichtingen, actief moeten betrekken in de planningsarena. Deze kunnen dan meewerken in het proces van wilsvorming, zeker als er tussen de overheidsinstantie die het behoud nastreeft en de stichting die dat ook doet een strategische aliantie wordt gevormd, die Van der Heijden (1996) veel macht toeschrijft in het planproces. Op deze manier zal er ook een groter maatschappelijk draagvlak voor de ruimtelijke plannen ontstaan waarin het behoud van militaire cultuurhistorie wordt nagestreefd. Dit komt omdat deze stichtingen gedetailleerde achtergronden kunnen verschaffen aan het publiek over het hoe en waarom van het behoud van de historisch militaire werken en structuren. Bij de beoordeling van welke discoursen actief te betrekken in de planningsarena kan er gebruik gemaakt worden van het contextueel raamwerk. Actoren kunnen hiermee beoordeeld worden op hun betekenisgeving van de historie en de plaats. Hierbij is het belangrijk te onderscheiden vanuit welke cultuur deze

¹⁵⁵ Vergelijk met het begrip *governance* in Healey, 1997.

¹⁵⁶ Immers: "Planning is een maatschappelijk proces, dat niet kan bestaan zonder enige vorm van maatschappelijk draagvlak" volgens De Roo en Voogd (2004, p.89).

betekenisgeving gevormd wordt. Er kan ook gekeken worden naar hoe machtig deze actor reeds is aan de hand van bijvoorbeeld eigen publicaties en waar er verwezen wordt naar deze actor en / of de publicaties hiervan, maar er moet beseft worden dat de actor hoe dan ook machtiger zal worden op het moment dat hij actief betrokken raakt in de planningsarena.

Ten behoeve van een *wetenschappelijke verdiepingsslag* omtrent dit onderwerp verdient de koppeling van een identiteitsconstructie aan een planningsarena zoals in deel 1 beschreven nader onderzoek. Deze cruciale stap verdient een betere wetenschappelijke onderbouwing. De knoppenmetafoor, zoals geïntroduceerd bij het contextuele raamwerk en uitgewerkt in de analyse hiervan, lijkt meer kansen te bieden om de complexiteit van de planningsarena inzichtelijker te maken. Als laatste is de factor tijd in de synthese onderbelicht gebleven. Door het proces in het nu te plaatsen, is de historie van het proces niet inzichtelijk. Ook het verschil in perspectieven per generaties kan boeiende materie zijn, om nog maar te zwijgen over de invloeden van tijd op de ruimtelijke ordening in het algemeen.

Voor een *praktische verdiepingsslag* verdient het de aanbeveling te proberen vast te stellen wat er nu daadwerkelijk als militaire cultuurhistorie gerekend kan worden en op welke manier hier mee omgegaan dient te worden. Dit zal deel uit moeten maken van een neomoderne benadering zoals in hoofdstuk 1 is toegelicht, dus met een pluriform, contextueel afwegingskader.

VERKLARENDE MILITAIRE WOORDENLIJST

De verklaringen in deze woordenlijst zijn over genomen van de Stichting Menno van Coehoorn (www.coehoorn.nl). Verklaringen met een * komen uit Sakkers & Houterman (2000) en hebben daarmee alleen betrekking op de Atlantikwall.

Acces

In het algemeen een toegang of doorgang; in Nederland specifiek gebruikt voor een toegang die door een inundatie voert, in de vorm van een hoog terreingedeelte, dijk, kade, land-, spoor- of waterweg; wanneer enkele dicht bijeen gelegen accessen de mogelijkheid bieden tot onderlinge steunverlening spreekt men wel van een meervoudig acces.

Accespost

Klein verdedigingswerk, aangelegd met het doel het doordringen van een aanvaller over het acces te beletten.

Bastion

Vijfhoekige aarden of stenen uitbouw van een verdedigingswerk naar oorspronkelijk Italiaans ontwerp, voornamelijk voor het bestrijken van de vestingwal en –gracht.

Batterij

1. (organisatorisch), een aantal stukken geschut van gelijk type, samengevoegd in één organisatie en onderling vuurverband; vroeger ook wel genaamd beukerij.
2. (vestingbouwkundig), opstellingsplaats, eventueel op een bedding, voor een aantal stukken geschut; soms uitgevoerd als afzonderlijk klein verdedigingswerk.

Beer

Gemetselde dam in een vestinggracht; ter bemoelijkjng van de overgang aan de bovenzijde in de vorm van een ezelsrug en voorzien van een monnik. Een beer kan de volgende functies hebben:

1. scheiding respectievelijk regulering van de waterstand in een gracht, eventueel d.m.v. een sluis (sluisbeer);

2. als holle beer, voor het doorlaten van personeel;

3. idem, en bovendien voorzien van schietgaten, voor grachtsflankement.

Bomvrij

Het door metselwerk, beton of grondlaag bestand zijn van een verdedigingswerk tegen vernieling door bommen; het begrip is relatief en afhankelijk van het vermogen van de bewapening in een bepaalde periode.

Bunker

Algemene, aan het Duits ontleende benaming voor gevechtsofstellingen, onderkomens e.d., doorgaans van gewapend beton, zie ook kazemat betekenis 2.

Damsluis

Sluis ter afdamming van een waterloop, veelal in de vorm van een schotbalksluis.

Dijkpost

Klein eenvoudig verdedigingswerk op een dijk, zie ook accespost.

Drakentandversperring

Versperring tegen pantservoertuigen, bestaande uit puntvormige betonblokken, die veelal in lange stroken waren samengevoegd.

Flankeervuur (flankerend vuur)

Vuur voor het flankeren van een deel van een vestingwerk of van een tussengelegen terreinstrook.

Flankeren

Het van terzijde onder vuur nemen van een deel van het eigen vestingwerk, van een terreingedeelte of van een vijandelijk doel.

Fort

Zelfstandig, gesloten en naar alle zijden verdedigbaar werk; heeft als regel geen burgerbevolking.

Gedetacheerd fort

Fort, zodanig ver vooruitgeschoven gelegen ten opzichte van de vesting, stelling of positie waartoe het behoorde dat deze werd gevrijwaard tegen vijandelijk artillerievuur.

Groepsschuilplaats

Algemene aanduiding voor een meestal betonnen schuilplaats voor een groep infanterie als afwachtingdekking. Zie ook piramide.

Höckerhindernisse*

Tankversperring bestaande uit betonnen piramides.

Inundatie

Doorgaans defensieve onderwaterzetting van een terreingedeelte voor militaire doeleinden; is zo mogelijk zowel onbegaanbaar als onbevaarbaar; wordt ook wel offensief gebruikt om een vijand te verdrijven.

Inundatiekom

Afzonderlijk deel van een inundatie, ingericht ten behoeve van het overbruggen van hoogteverschillen, en omsloten door waterkeringen in de vorm van hoger terrein en dijken of (steun)kaden, met daarin sluizen, duikers e.d. voor het in- en uitlaten van water.

Inundatiesluis

Sluiswerk dat speciaal is aangelegd voor het stellen en onderhouden van inundaties.

Kazemat

1. (in een vestingwerk), tegen vijandelijk vuur gedekte en van een schietgat voorziene ruimte voor de opstelling van een vuurwapen; aanvankelijk deel uitmakend van een vestingwerk, later vrijstaand; soms een gedekte ruimte voor legering of materieelopslag.

2. (vrijstaand), een meestal betonnen en tot een verdedigingslinie behorende opstellingsplaats voor geschut of mitrailleurs; veelal bunker genoemd.

Kringenwet

In het algemeen, een wet op grond waarvan de bouw van opstallen, of het laten groeien van gewas, binnen bepaalde kringen rond

verdedigingswerken aan beperkende bepalingen kon worden gebonden; deze militaire erfdiensbaarheden hadden ten doel waarnemings- en schootsvelden zo veel mogelijk vrij te houden of snel te kunnen vrijmaken; meestal gebruikt ter aanduiding van de Wet van 21 december 1853, Staatsblad No 128 (de z.g. Kringenwet).

Kustfort

Fort dat speciaal is ingericht voor, en deel uitmaakt van de kustverdediging.

Limes

Met verdedigingswerken versterkte grens van het Romeinse Rijk.

Linie

Ongeveer lineair stelsel van doorgaande, aaneengeschakelde of anderszins samenhangende verdedigingswerken, veelal voorzien van hindernissen zoals inundaties, grachten, prikkeldraadversperringen, mijnenvelden en tankhindernissen.

M19*

5 cm. machinegranaatwerper.

Marineküstenbatterie*

Batterij kustartillerie van de marine.

Monnik

Opstaande hindernis van metselwerk of natuursteen, aangebracht op een beer.

Panzerstützpunkt*

Met bunkers boven de normale sterkte uitgebouwd Stützpunkt.

Piramide

Populaire benaming voor een zwaar uitgevoerde afwachtingdekking van gewapend beton, zoals veel toegepast in de Nieuwe Hollandse Waterlinie in 1939-'40; de naam duidt op de vorm, die lijkt op een afgeknotte piramide.

Redoute

Algemene benaming voor een eenvoudig, doorgaans gesloten verdedigingswerk (soms veldwerk) zonder bepaalde vorm; soms verbasterd tot, of ten onrechte vertaald als ronduit.

Reduit

Zelfstandig verdedigbaar werk binnen een fort, dienende om de verdediging na de val van de hoofdwal te kunnen voortzetten.

Schans

Algemene benaming voor een eenvoudig, als regel aarden verdedigingswerk.

Schotbalksluis

Damsluis dienende om water te keren d.m.v. balken die in sponningen worden geplaatst; veelal toegepast als inundatiesluis; bij toepassing van een dubbele rij balken kon de tussengelegen ruimte worden gevuld met grond.

Stelling

Min of meer zelfstandig stelsel van verdedigende opstellingen, al dan niet gebaseerd op permanente verdedigingswerken.

Stützpunkt*

Belangrijk steunpunt, al dan niet opgebouwd uit meerdere weerstandskernen.

Tankgracht

Gracht met zeer steile taluds of verticale wanden, en van zodanige breedte en diepte dat deze niet door tanks en andere voertuigen kan worden overschreden; eigenlijk anti-tankgracht.

Tankmuur

Meestal betonnen muur van zodanige hoogte en zwaarte dat deze niet door tanks kan worden overschreden of doorbroken; eigenlijk anti-tankmuur.

Torenfort

Fort met een bomvrije toren als voornaamste opstelplaats van geschut; de toren had tevens de functie van reduit, legeringruimte en magazijn.

Uitlegger

Met geschut bewapent platboomd vaartuig, bestemd voor de beweeglijke aanvulling van de verdediging van een linie of stelling.

Veldwerk

Algemene benaming voor een niet-duurzaam verdedigingswerk, aangelegd in het terrein; vanaf begin Eerste Wereldoorlog veelal met gebruikmaking van voorbereide onderdelen van hout, beton e.d.

Verdedigingswerk

Als zodanig aangelegde, dekking-verschaffende opstelling voor troepen en bewapening; te onderscheiden in permanente (duurzame) en tijdelijke verdedigingswerken, respectievelijk veldwerken.

Verteidingungsbereich*

Hoogste fortificatiegraad van belangrijke gebieden binnen de kustverdediging.

Vesting

Versterkte stad; soms ook een groter verdedigingsgebied.

Waterlinie

Aaneengesloten linie of stelling, bestaande uit door inundaties gedekte verdedigingswerken en troepenopstellingen.

Werk

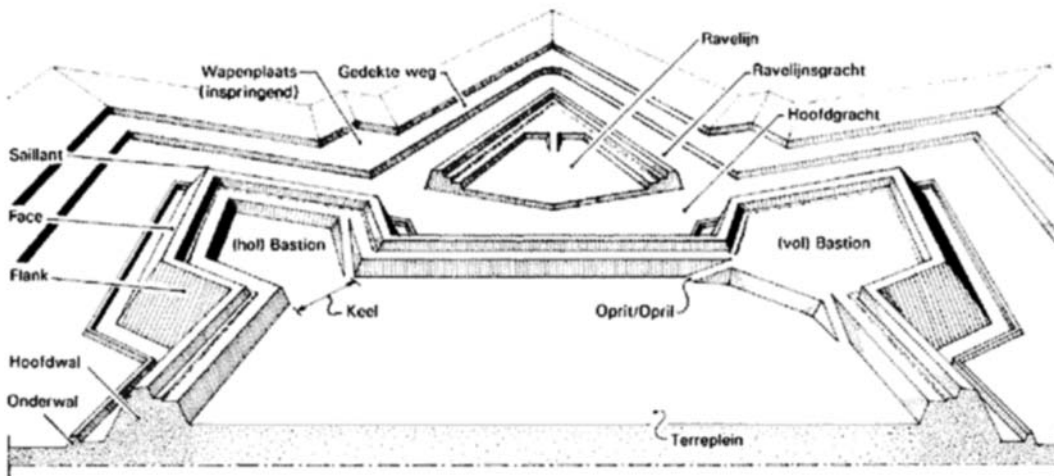
Verdedigingswerk van niet nader omschreven type

Widerstandsnest*

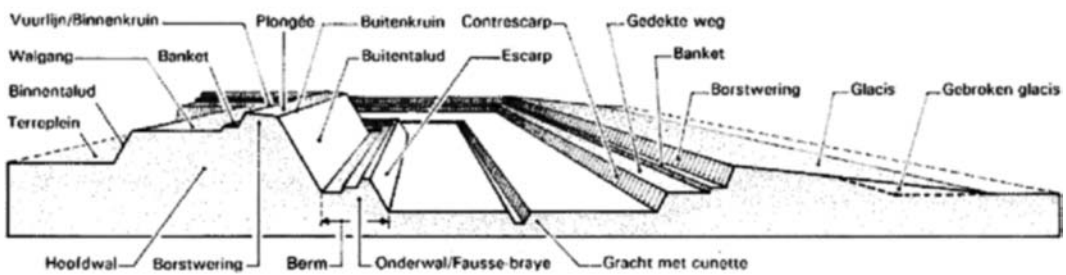
Kleine weerstandskern.

VOORBEELD 1/6 GEBASTIONEERD FRONT (oud-Nederlands)

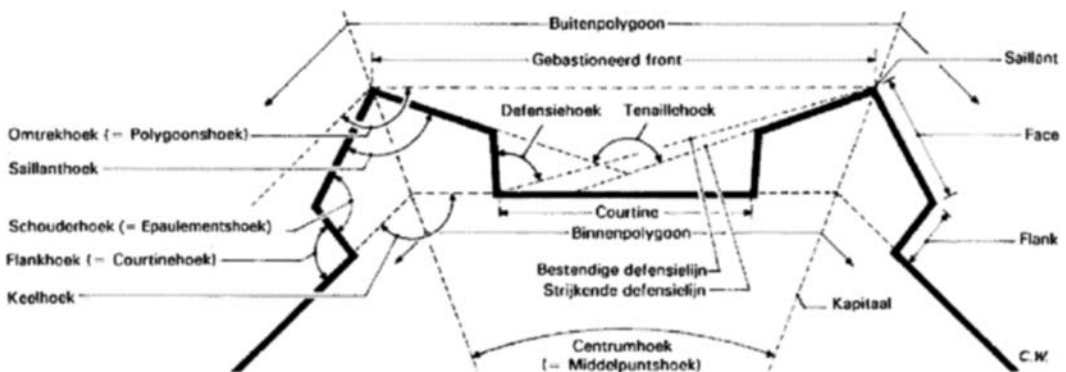
Niet op schaal

DWARSPROFIEL 1/6 VESTINGWAL

CONSTRUCTIELIJNEN en -HOEKEN 1/6 GEBASTIONEERD TRACÉ

BIBLIOGRAFIE

- Allmendinger, P. (2001), *Planning in Postmodern Times*, Routledge, London
- Allmendinger, P. (2002), *Planning Theory*, Palgrave, Basingstoke
- Ashworth, G.J. (1991), *War and the city*, Routledge, London
- Assche, K. van (2004), *Signs in time – An interpretive account of urban planning and design, the people and their histories*, Proefschrift, Wageningen Universiteit, Wageningen
- Assche, K. van & Duineveld, M. (2004), *Groot Archeologiepark Leidsche Rijn – Over de rol van cultuurhistorie in planning en ontwerp*, Wageningen Universiteit, Wageningen
- Bekius, D. (1999), Ruimtelijke karakteristieken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie bij Honswijk, *Historisch geografisch tijdschrift*, jrg. 1999, nr. 3, p.86–96
- Berg, A.E. van den & Casimir, T. (2002), *Landschapsbeleving en Cultuurhistorie – Een theoretische en empirische verkenning van de invloed van cultuurhistorie op de beleving van het landschap*, Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen
- Berger, J.G. (2005), Living Postmodernism, *ReVision*, Vol. 27, Issue 4, p.20-27
- Bersselaar, V. van den (2003), *Wetenschapsfilosofie in veelvoud – Fundamenten voor onderzoek en professioneel handelen*, tweede herziene druk, Uitgeverij Coutinho, Bussum
- Black, J. (2004), *Rethinking Military History*, Routledge, London
- Blijdenstijn, R. (2005), *Tastbare Tijd – Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*, tweede gewijzigde herdruk, Provincie Utrecht, Utrecht
- Campbell, S. & Fainstein S.S. (1996), Introduction: The Structure and Debates of Planning Theory, *Readings in Planning Theory*, second edition, Blackwell Publishing, Malden, p.1-16
- Daniels, S. & Cosgrove, D. (1988), *The iconography of landscape – essays on the symbolic representation, design and use of past environments*, Cambridge University Press, Cambridge
- Duineveld, M. & Lenkeek, J. (2002), *Het beleefde land – Over beleving & meervoudig ruimtegebruik*, Wageningen Universiteit, Wageningen
- Duineveld, M. & Cruysheer, A. (2003), *Geen kookboek cultuurhistorie – Essay over de representatie van het (archeologisch) erfgoed. [CONCEPT 3.2]*, Wageningen Universiteit, Wageningen
- Duineveld, M. & Koedoot, M. & Lenkeek, J. (2004a), *Constructies van beton & Iemand die tegen zijn hond zegt: 'vlieg' – Zes beschouwingen over de omgang met en de betekenissen van 'erfgoed' in de context van maatschappelijke processen, landschap & ruimtelijke ordening*, Wageningen Universiteit, Wageningen
- Duineveld, M. & Kersten, G. & Jutstra, R. (2004b), Wat cultuurhistorie is, in Venhuizen, H. (samensteller), *Geest en Grond, culturele planologie in de Duin- en Bollenstreek – Vervolgopdrachten*, Bureau Venhuizen, Rotterdam, p.365-379
- Duineveld, M. & Ark, R. van & Assche, K. van (2005), De vrolijke planner – Een essay over modernistische ficties en postmodern realisme, *TOPOS – richtingsblad voor de Vakgroep*

Ruimtelijke Planvorming van de Landbouwuniversiteit Wageningen, 02-2005, TOPOS, Wageningen

- Duineveld, M. & Assche, K. van (2006), *Over cultuurhistorie niets dan goeds [een concept]*, Wageningen Universiteit, Wageningen
- Duineveld, M (2006), *Van oude dingen, de mensen, die voorbijgaan... – Over de voorwaarden meer recht te kunnen doen aan de door burgers gewaardeerde cultuurhistories*, Uitgeverij Eburon, Delft
- Eribon, D. (1989), *Michel Foucault – Een biografie*, Van Genneep, Amsterdam
- Feis, L. & Hoogendoorn, H. (2007), *Vestingsteden onder vuur – Wandelen langs de Oude Hollandse Waterlinie*, Stichting Groene Hart, Woerden
- Flyvbjerg, B. (1998), *Rationality and power – Democracy in practice*, University of Chicago Press, Chicago
- Foucault, M. (2006), *De woorden en de dingen – Een archeologie van de menswetenschappen*, vertaling: Star, W. van der, Uitgeverij Boom, Amsterdam
- Gemeente Aalburg (2007), *Strategische visie Gemeente Aalburg – Werkdocument Ambities & Bouwstenen (Concept) t.b.v. discussiebijeenkomst met sleutelpersonen op 3 april 2007*, Gemeente Aalburg, Wijk en Aalburg
- Gemeente Bergambacht (2006), *Bergambacht en zijn visie*, Gemeente Bergambacht, Bergambacht
- Gemeente Bodegraven (2004), *bodegraven – vitaliteit op een knooppunt – visie op een duurzame ontwikkeling van de gemeente bodegraven in het groene hart – structuurvisie*, Gemeente Bodegraven, Bodegraven
- Gemeente Bodegraven (2005), *bodegraven – fort wierickerschans – voorontwerpbestemmingsplan*, Adviesbureau RBOI, Rotterdam
- Gemeente Breukelen & Gemeente Loenen & Gemeente Abcoude (2003), *Welstandsnota Breukelen, Loenen en Abcoude*, Architectenwerk Twan Jütte, Delft
- Gemeente Breukelen & Gemeente Loenen (2006), *Landschapsontwikkelingsplan Breukelen – Loenen – Inventarisatie, analyse en visie – concept september 2006*, Brons + partners landschapsarchitecten bv, Culemborg
- Gemeente Culemborg (2005), *Rijk verleden – Sterke toekomst Cultuurhistorisch beleid voor Culemborg 2006-2010*, Gemeente Culemborg, Culemborg
- Gemeente Culemborg (2006), *Strategische visie, fase 1*, BRO, Vught
- Gemeente Diemen (2003), *Beleidsnota Cultuurhistorie Diemen*, Steunpunt Cultureel Erfgoed Noord-Holland, Wormer
- Gemeente Geldermalsen (1999), *Structuurvisie Geldermalsen*, Nieuwe Gracht, Utrecht
- Gemeente Geldermalsen (2004), *Wikken en wegen – actualisering van de structuurvisie Geldermalsen 2000-2015*, Nieuwe Gracht, Utrecht
- Gemeente Giessenlanden (2007), *Uitgangspunten stedenbouwkundige visie*, Matthijs de Boer stedenbouw, Rotterdam
- Gemeente Gorinchem (2005), *Gemeentelijke Structuur Visie*, Gemeente Gorinchem, Gorinchem
- Gemeente Hardinxveld-Giessendam (2005), *Structuurvisie*, KuiperCompagnons, Rotterdam
- Gemeente Leerdam (2006), *Nota van uitgangspunten – bestemmingsplan buitengebied*, Pouderoyen Compagnons, Nijmegen

Gemeente Liesveld (2006), *Structuurplan – langdurig leefbaar met kwaliteit en karakter*, RBOI, Rotterdam

Gemeente Lingewaal (2004), *Structuurplan Lingewaal – weerbaar & leefbaar*, RBOI, Rotterdam

Gemeente Lopik & Gemeente Montfoort & Gemeente Oudewater (2005), *Landschaps Ontwikkelings Plan – Uitvoeringsprogramma- Gemeenten Lopik, Montfoort en Oudewater*, Brons + partners landschapsarchitecten, Culemborg

Gemeente Middelburg (1998), *Kwaliteitsatlas Middelburg 2030*, BVR, Utrecht

Gemeente Middelburg (2000), *Streekplanuitwerking stedelijk gebied Walcheren*, Gemeente Middelburg, Middelburg

Gemeente Middelburg (2005), *Raadsvoorstel - Adviesaanvraag door de staatssecretaris van OCW m.b.t. het verzoek van de Stichting Bunkerbehoud om het Landfront aan te wijzen als beschermd rijksmonument*, Gemeente Middelburg, Middelburg

Gemeente Montfoort (2006), *Afronding voorbereidingsfase Project Visie Binnenstad 2030 Voortgangsrapportage 1*, Gemeente Montfoort, Montfoort

Gemeente Muiden (2001), *Toekomstvisie Muiden*, Kolpron Consultants, Rotterdam

Gemeente Muiden (2004), *Welstandsbeleid Muiden – welstandsnota juni 2004*, Architectenwerk Twan Jütte, Delft

Gemeente Naarden (2003), *Beleidsnota integraal gemeentelijk monumentenbeleid 2003 – 2008*, Gemeente Naarden, Naarden

Gemeente Naarden (2004), *Beeldkwaliteitsvisie Naarden – Vesting en Sandtmannlaan*, 22 april 2004, Architectenwerk Twan Jütte, Delft

Gemeente Nederlek (2004), *Structuurvisie Nederlek 2004-2015*, Gemeente Nederlek, Lekkerkerk

Gemeente Nieuw-Lekkerland (2000), *Ruimtelijke beleidsvisie*, Gemeente Nieuw-Lekkerland, Nieuw-Lekkerland

Gemeente Oudewater (2005), *Structuurvisie gemeente Oudewater*, Gemeente Oudewater, Oudewater

Gemeente Reeuwijk (2005), *Structuurvisie*, Gemeente Reeuwijk, Reeuwijk

Gemeente Schoonhoven (2004), *Welstandsnota*, Gemeente Schoonhoven, Schoonhoven

Gemeente Veere (1999), *Omschrijving van de identiteit en de daaruit voortvloeiende beleidsprioriteiten van de Gemeente Veere*, Gemeente Veere, Domburg

Gemeente Veere (2002), *Veere – Structuurvisie Koudekerke*, RBOI, Middelburg

Gemeente Veere (2006), *Veere – Buitengebied 2h – Bestemmingsplan*, Gemeente Veere, Domburg

Gemeente Vianen (2005), *Woonvisie 2005-2009*, Gemeente Vianen, Vianen

Gemeente Vlist (2005), *Structuurvisie / woonvisie – Vitaal Vlist*, Gemeente Vlist, Stolwijk

Gemeente Vlist (2006), *Bestemmingsplan Landelijk Gebied*, Kuiper Compagnons Ruimtelijke Ordening, Stedenbouw, Architectuur, Landschap B.V., Rotterdam

Gemeente Vlissingen (2002a), *Bestemmingsplan Binnenstad*, Gemeente Vlissingen, Vlissingen

Gemeente Vlissingen (2002b), *Bestemmingsplan Buitengebied – Derde herziening*, Gemeente Vlissingen, Vlissingen

Gemeente Vlissingen (2003), *Bestemmingsplan Bedrijvenpark Edisonpark*, Gemeente Vlissingen, Vlissingen

- Gemeente Vlissingen (2005), *Raadsvoorstel – Adviesaanvraag door de Staatssecretaris van OCW inzake de aanvraag van Stichting Bunkerbehoud tot aanwijzing van het Landfront Vlissingen tot beschermd rijksmonument*, Gemeente Vlissingen, Vlissingen
- Gemeente Vlissingen (2006), *Nota Monumentenzorg*, Gemeente Vlissingen, Vlissingen
- Gemeente Wijdmeren (2003), *Visiedocument – Wat voor gemeente wil Wijdmeren zijn – Blik op Wijdmeren*, Gemeente Wijdmeren, Hilversum
- Gemeente Wijdmeren (2006), *Monumentennota Wijdmeren*, Gemeente Wijdmeren, Afdeling Ruimtelijke en Economische Ontwikkeling, Hilversum
- Gemeente Woerden (2003), *Nota van Uitgangspunten – Landelijk Gebied Woerden, Kamerik en Zegsveld*, Gemeente Woerden, Woerden
- Gemeente Woudrichem (2006), *Gemeentelijke ruimtelijke visie op nieuwe landgoederen*, Gemeente Woudrichem, Woudrichem
- Gemeente Zaltbommel (2005), *Bestemmingsplan Brakelse deel Nieuwe Hollandse Waterlinie*, SAB, Arnhem
- Gold, J.R. & Revill, G. (1999), Landscapes of Defence, *Landscape Research*, Vol. 24, No. 3, p.229-239
- Graham, B. & Ashworth, G.J. & Tunbridge, J.E. (2000), *A Geography of Heritage – Power, Culture and Economy*, Arnold, London
- Grauer, V. (1982), *Modernism / Postmodernism / Neomodernism*, 1982 National Conference – National Alliance of Media Arts Centers (NAMAC) April 28-30, 1982
- Groot, R. & Jacobs, M. & Schöne, L. & Steekelenburg, M. van & During, R. (2004), *Speculatieve cultuurhistorie – Een onderzoek naar mechanismen van waardering*, Alterra, Wageningen
- Haas, W. de (2006), *Planning als gesprek – Grondslagen voor ruimtelijke planning en beleid in de eenentwintigste eeuw*, Uitgeverij de Graaff, Utrecht
- Harley, J.B. (1988), Maps, knowledge and power, in Daniels, S. & Cosgrove, D., *The iconography of landscape – essays on the symbolic representation, design and use of past environments*, Cambridge University Press, Cambridge, p.277-310
- Harvard Law Review (2006), *War, schemas, and legitimation: analyzing the national discourse about war*, Vol 119, p. 2099 – 2120
- Healey, P. (1997), *Collaborative Planning – Shaping Places in Fragmented Societies*, Palgrave, Basingstoke
- Heijden, R.E.C.M. van der (1996), Planning large infrastructure projects: seeking a new balance between engineering and societal support, *Dokumente und Informationen zur Schweizerischen Orts-, Regional- und Landesplanung (DISP)*, vol. 32, nr. 125 – april 1996, ETH-Zurich, p.18-25
- Hirt, S.A. (2005), Toward Postmodern Urbanism? – Evolution of Planning in Cleveland, Ohio, *Journal of Planning Education and Research*, Association of Collegiate Schools of Planning, Vol. 25, p. 27-42
- Holloway, L. & Hubbard, P. (2001), *People and place – The extraordinary geographies of everyday life*, Pearson Education Limited, Harlow
- Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden (2003), *Waterbeheersplan*, Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden, Houten
- Hoogheemraadschap van de Krimpenerwaard (2001), *Startnotitie dijkversterking Nederlek – Lekdijk, gedeelte Schuwacht – Voorstroaat – Opperduif*, Arcadis Ruimtelijke Ontwikkeling BV, Hoorn

- Hook, D. (2001), *Discourse, Knowledge, Materiality, History – Foucault and Discourse Analysis, Theory & Psychology*, Vol 11, no. 4, p.521-547
- Houterman, J.N. & Sackers, H. (1995), *Stützpunkt Oostburg, divisiehoofdkwartier aan de Atlantikwall – 712. Infanterie-Division, 1942 – 1944*, Houterman, Middelburg
- Jong, L. de (1980a), *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog – Deel 3, mei '40*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage
- Jong, L. de (1980b), *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog – Deel 10a, Het laatste jaar I, eerste helft*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage
- K5 gemeenten (2006), *Perspectieven voor de Krimpenerwaard – Toekomstvisie K5 – Basisdocument*, Kerngroep Visie Krimpenerwaard, Krimpenerwaard
- Kleijn, H.C.M. (2004), *Op weerstand gebouwd – verdedigingslinies als militair erfgoed*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
- Kolen, J. (2007), *Programma's voor het militaire erfgoed*, Seminar over Militair Erfgoed, Onderwijsnetwerk Belvedere, 9 maart 2007, Kunstfort Vijfhuizen
- Kuhn, T.S. (1970), *The Structure of Scientific Revolutions*, Second Edition, Enlarged, University of Chicago Press, Chicago
- Luiten, E. & Hezewijk, J. van & Bunk, E.J. & Witsen, P.P. (2004), *Panorama Krayenhoff – Linierverspectief – Ruimtelijk Perspectief Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Projectbureau Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie, Utrecht
- Makkink, H.K. (2006), *Het eerste ingenieurs-onderwijs in Nederland – Opleiding tot vestingbouwer, Delft integraal – Onderzoek & Onderwijs aan de Technische Universiteit Delft*, Vol. 2006.1, p.24-27
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (1999), *Nota Belvedere – Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, VNG Uitgeverij, Den Haag
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, DG Ruimte (2004a), *Het post-militaire landschap 2.0 – een overzicht van linies en stellingen in Nederland – werkboek, augustus 2004*, VROM, Den Haag
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, (2004b), *Nota Ruimte – Ruimte voor ontwikkeling*, VROM, Den Haag
- Moeyes, P. (2006), *De sterke arm, de zachte hand – Het Nederlandse leger en de neutraliteitspolitiek 1839-1939*, Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam
- Morillo, S. & Pavkovic, M.F. (2006), *What is Military History?*, Polity Press, Cambridge
- Murdoch, J. (2004), *Putting discourse in its place: planning, sustainability and the urban capacity study*, *Area*, Vol 36.1, p.50-58
- Pater, B.C. de & Schoonmaker, B. & Braam, R.C.M. & Diessen, J.R. & Egmond, M. van & Kaulartz, L.C. & Laat, M.A. de & Leijnse, W. & Oddens, R.P. & Ziellemans, M.P.B. (2006), *Grote Atlas van Nederland 1930-1950 – Comprehensive Atlas of the Netherlands 1930-1950*, Uitgeverij Asia Maior/Atlas Maior, Zierikzee
- Peet, R. (1998), *Modern geographical thought*, Backwell, Oxford
- Peters, M. & Beumer, G. & Nienhuis, A. & Doepel, D. & Schuppen, S. van, (2005), *De Atlantikwall – Omstreden erfgoed – van Rijnmond tot IJmond*, Uitgeverij Open Kaart, Dan Haag
- Plantenga, M.H.J. (1890), *Strategie en krijgsgeschiedenis*, tweede druk, Koninklijk Militaire Academie, Breda

- Programmabureau Groene Hart (2005), *Ontwikkelingsprogramma Groene Hart*, Programmabureau Groene Hart, Utrecht
- Programmabureau Groene Hart (2006), *Het Groene Hart, icoon van Nederland – Uitvoeringsprogramma 2007-2013*, Programmabureau Groene Hart, Utrecht
- Projectbureau Oude Hollandse Waterlinie (2007), *Agenda voor de Oude Hollandse Waterlinie – hartlijn van het Groene Hart – eindrapport 25 mei 2007*, Arcadis Ruimte & Milieu BV, Arnhem
- Provincie Gelderland (2005a), *Streekplan Gelderland 2005 – kansen voor de regio's*, Provincie Gelderland, Arnhem
- Provincie Gelderland (2005b), *Belvoir 2 Cultuurhistorisch beleid 2005-2008 – Steeds opnieuw schitteren*, Provincie Gelderland, Arnhem
- Provincie Gelderland (2006), *Gebiedsplan Natuur en Landschap Gelderland 2006*, Provincie Gelderland, Arnhem
- Provincie Noord-Brabant (2002), *Streekplan Noord-Brabant 2002 'Brabant in Balans'*, Provincie Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch
- Provincie Noord-Brabant (2004), *Uitwerkingsplan – Landelijke regio Land van Heusden en Altena*, Provincie Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch
- Provincie Noord-Brabant (2006), *Beschrijvingen Historische Geografie – Cultuurhistorische Waardenkaart 2005*, Provincie Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch
- Provincie Noord-Holland (2003a), *Nota cultuurhistorische regioprofielen*, Provincie Noord-Holland, Haarlem
- Provincie Noord-Holland (2003b), *Streekplan Noord-Holland-Zuid*, Provincie Noord-Holland, Haarlem
- Provincie Noord-Holland (2005), *Beleving en verbeelding door culturele planologie – Twee jaar integratie van kunst en ruimtelijke inrichting in de provincie Noord-Holland*, Provincie Noord-Holland, Haarlem
- Provincie Noord-Holland (2006), *Uitvoeringsprogramma – Nieuwe Hollandse Waterlinie in de Vechtstreek-Noord – Erfgoed en toekomstperspectief*, Provincie Noord-Holland, Directie Beleid, Sector Project en Programma, Haarlem
- Provincie Utrecht (2004), *Streekplan 2005 – 2015*, Provincie Utrecht, Utrecht
- Provincie Utrecht (2005), *Startdocument Project Linschoterwaard*, Provincie Utrecht, Utrecht
- Provincie Zeeland, Directie Ruimte, Milieu en Water, (2006), *Omgevingsplan Zeeland 2006 – 2012*, Provincie Zeeland, Middelburg
- Provincie Zeeland, Directie Welzijn, Economie en Bestuur, (2002), *10-puntenplan voor de Zeeuwse cultuurhistorie – Toekomst voor het verleden*, Provincie Zeeland, Middelburg
- Provincie Zuid-Holland (2003), *Streekplan Zuid-Holland Oost*, Provincie Zuid-Holland, Den Haag
- Provincie Zuid-Holland (2004a), *Provinciale Ruimtelijke Structuurvisie Zuid-Holland 2020*, Provincie Zuid-Holland, Den Haag
- Provincie Zuid-Holland (2004b), *Gebiedsprogramma Zuid-Holland Oost*, Provincie Zuid-Holland, Den Haag
- Roo, G. de (2001), *Planning per se, planning per saldo – Over conflicten, complexiteit en besluitvorming in de milieuplaning*, Sdu Uitgevers, Den Haag

- Roo, G. de, & Voogd, H. (2004), *Methodologie van planning – Over processen ter beïnvloeding van de fysieke leefomgeving*, Tweede, herziene druk, Uitgeverij Coutinho, Bussum
- Roo, G. de & Porter G. (2007), *Fuzzy Planning – The Role of Actors in a Fuzzy Governance Environment*, Ashgate Publishing Group, Aldershot
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1991), *Handleiding Selectie en Registratie Jongere Stedebouw en Bouwkunst (1850 – 1940)*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
- Sakkers, H. & Houterman, J.N. (1997), *Landfront Verdedigingsbereich Vlissingen, 1942 – 1944, Atlantikwall – Vlissingens laatste vestinggracht*, J.N. Houterman, Middelburg
- Sakkers, H. & Houterman, J.N. (2000), *Atlantikwall in Zeeland en Vlaanderen – Gedurende opbouw en strijd, 1942 – 1944*, derde verbeterde druk, De Citadel, Rijswijk
- Sakkers, H. (2004), *Vesting Vlissingen – Een veranderende vormgeving door de eeuwen heen*, Stichting Bunkerbehoud, Middelburg
- Scheltema, C.G. (2007), Fort Uitermeer geconsolideerd, *Saillant – Kwartaalbericht van de Stichting Menno van Coehoorn*, nr. 1, 2007, p.10-13
- Snippe, J. & Hoiting, J. & Naayer, H. (2003), *Een weidse blik – Omgevingsanalyse en verkennend belevingswaardenonderzoek Benedenrivierengebied*, Stichting INTRAVAl, Groningen
- Stichting Groene Hart (2006), *Regeling Projctsubsidies Belvedere 2005-2008 – Aanvraagformulier februari 2006*, Stichting Groene Hart, Woerden
- Swanborn, P.G. (1996), *Case-study's – wat, wanneer en hoe?*, Boom, Meppel
- Sypsteyn, J.W. & Bordes, J.P. de (1850), *De verdediging van Nederland in 1672 en 1673 – Bijdragen tot de staats- en krijgsgeschiedenis van het vaderland – Voor een groot deel uit onuitgegeven stukken zamengesteld – Deel I en II*, J. & H. van Langenhuisen, 's-Gravenhage
- Tivers, J. (1999), 'The Home of the British Army': the iconic construction of military defence landscapes, *Landscape Research*, Vol. 24, No. 3, p.303-319
- Vogelzang, F. (2006), De lange duur, *gm kwadraat*, jaargang 2004, nummer 2, p.16-17
- Volkers, K. (2006), Column – Historie en ruimte, *Ruimte in Debat*, Ruimtelijk Planbureau, Den Haag, Vol. 04-2006, p.16
- Voogd, H. (2001), *Facetten van de planologie*, vijfde druk, Kluwer, Alphen aan den Rijn
- Will, C. (2003), *Sterk Water – De Hollandse Waterlinie*, tweede druk, Uitgeverij Matrijs, Utrecht
- Winchester, H. & Kong, L. & Dunn, K. (2003), *Landscapes – Ways of imagining the world*, Pearson Education Limited, Harlow
- Woltjer, J. & Al, N. (2007), The integration of water management and spatial planning; Draft paper for: *Journal of the American Planning Association*, 73. (42 p.)
- Zangen, G.A. von (General der Infanterie) (1946), *Kämpfe der 15. Armee in Nordfrankreich und Holland (28. Aug. – 10. Nov. 1944)*, Kriegstagebuch

Internet

- <http://chs.zuid-holland.nl>; *Cultuurhistorische Hoofdstructuur provincie Zuid-Holland*, bezocht op 23 mei 2007
- <http://www.aalburg.nl>; *Gemeente Aalburg*, bezocht op 26 mei 2007
- <http://www.abcoude.nl>; *Gemeente Abcoude*, bezocht op 20 mei 2007

<http://www.agv.nl>; *Frameset AGV*, [Hoogheemraadschap Amstel, Gooi en Vecht, AGV] bezocht op 26 mei 2007

<http://www.bergambacht.nl>; *bergambacht.nl*, bezocht op 25 mei 2007

<http://www.breukelen.nl>; *Gemeente Breukelen*, bezocht op 20 mei 2007

<http://www.bunkerbehoud.com>; *Stichting Bunkerbehoud Middelburg*, bezocht op 23 maart 2007

<http://www.coehoorn.nl>; *Stichting Menno van Coehoorn*, bezocht op 23 maart 2007

<http://www.culemborg.nl>; *Welkom bij de Gemeente Culemborg*, bezocht op 26 mei 2007

<http://www.derondevenen.nl>; *Gemeente De Ronde Venen Internet*, bezocht op 20 mei 2007

<http://www.diemen.nl>; *Diemen*, bezocht op 19 mei 2007

<http://www.geldermalsen.nl>; *Gemeente Geldermalsen*, bezocht op 26 mei 2006

<http://www.gemvlist.nl>; *Gemeente Vlist*, bezocht op 23 mei 2007

<http://www.giessenlanden.nl>; *Gemeente Giessenlanden Internet*, bezocht op 25 mei 2007

<http://www.groenehart.info>; *Stichting Groene Hart*, bezocht op 28 mei 2007

<http://www.gorinchem.nl>; *Gemeente Gorinchem*, bezocht op 25 mei 2007

<http://www.graafstroom.nl>; *Gemeente Graafstroom Internet*, bezocht op 25 mei 2007

<http://www.hardinxveld-giessendam.nl>; *Gemeente Hardinxveld-Giessendam Internet*, bezocht op 25 mei 2007

<http://www.liesveld.nl>; *Gemeente Liesveld*, bezocht op 25 mei 2007

<http://www.lingewaal.nl>; *Gemeente Lingewaal Internet*, bezocht op 26 mei 2007

<http://www.loenen.nl>; *Loenen, welkom op de gemeentelijke website*, bezocht op 20 mei 2007

<http://www.lopik.nl>; *Gemeente Lopik Internet*, bezocht op 23 mei 2007

<http://www.middelburg.nl>; *Gemeente Middelburg – Middelburg City Council*, bezocht op 22 maart 2007

<http://www.montfoort.nl>; *Gemeente Montfoort Internet*, bezocht op 23 mei 2007

<http://www.muiden.nl>; *Gemeente Muiden Internet*, bezocht op 19 mei 2007

<http://www.naarden.nl>; *Gemeente Naarden Internet*, bezocht op 19 mei 2007

<http://www.nederlek.nl>; *Gemeente Nederlek*, bezocht op 25 mei 2007

<http://www.oudekerk.nl>; *Gemeente Oudekerk Internet*, bezocht op 25 mei 2007

<http://www.oudewater.nl>; *Gemeente Oudewater Internet*, bezocht op 23 mei 2007

<http://www.reeuwijk.nl>; *Gemeente Reeuwijk Internet*, bezocht op 23 mei 2007

<http://www.schoonhoven.nl>; *Gemeente Schoonhoven Internet*, bezocht op 25 mei 2007

<http://www.staatsbosbeheer.nl>; *Staatsbosbeheer. Alles wat de natuur te bieden heeft.*, bezocht op 28 mei 2007

<http://www.vianen.nl>; *Gemeente Vianen*, bezocht op 25 mei 2007

<http://www.vlissingen.nl>; *Vlissingen*, bezocht op 22 maart 2007

<http://www.werkendam.nl>; *Gemeente Werkendam*, bezocht op 26 mei 2007

<http://www.wijdmeren.nl>; *Welkom bij de gemeente Wijdmeren!*, bezocht op 19 mei 2007

<http://www.woerden.nl>; *gemeente Woerden*, bezocht op 22 mei 2007

<http://www.woudrichem.nl>; *Gemeente Woudrichem Internet*, bezocht op 26 mei 2007

<http://www.zederik.nl>; *Gemeente Zederik*, bezocht op 25 mei 2007

<http://www.zeeland.nl/chs>; *Provincie Zeeland – Cultuurhistorische hoofdstructuur*, bezocht op 20 maart 2007

Interviews

Blijdenstijn, R. – Beleidsmedewerker cultuurhistorie provincie Utrecht, 14 maart 2007

Heijkoop, P. – Secretaris Stichting Bunkerbehoud, 28 februari 2007

Kruijf, T. de – Voorzitter studiecommissie, Stichting Menno van Coehoorn, 14 maart 2007

Sens, B. – Beleidsmedewerkster cultuurhistorie provincie Zeeland, 28 februari 2007

Bezochte bijeenkomsten

Klankbordgroepbijeenkomst Oude Hollandse Waterlinie, 15 maart 2007

Seminar onroerend militair erfgoed – Belvedere Onderwijsnetwerk, 9 maart 2007

Symposium – Nieuwe kansen voor oude vestingwerken – Het landschap van de Oude Hollandse Waterlinie, 8 juni 2007

Veldwerk

Oude Hollandse Waterlinie, 10 en 11 maart 2007

Verdedigingsbereik Vlissingen, 6, 7 en 8 september 2006